

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՉԵԱՆ

ԼԵՒՈՆ Ե ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ

ՎԵՐՋԻՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ

Քոյ. Բայ: թու: 2:

Բազմարիւ պատկերնեղով, որոնց երեքը բնագրէն դարս և գունառ.

1908

ՊԱՐԻՍ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՔՈՎ,

9, Rue Gazan. PARIS.

ՏԱՐԱՎԻՐԻ Տ. ՏՕՒՐԱՄԱՆ

Imp. D. DOGHRAMADJIAN
18, Rue des Gobelins, 18, PARIS.

Կ. Յ. ԲԱՍՏՈԶԵԱՆ

ԼԵՒԱՆ Ե ՀՈՒՍԻՆԵԱՆ

ՎԵՐՉԻՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ

Քոյ. Բայոն: 10:2,

Ասգմարի պատկերներով, որոնց երեքը բնագրէն դուրս և զունառ.

1908

ՊԱՐԻՍ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՎ

9, Rue Gazan. PARIS.

ՆԵՐԿԱՅ

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԸ ՆՈՒԹՈՒԹ

ԱՊԵՍՅԵՎԱԼ

ԳԱԲՐԻԵԼ ԷԳՆԱՅԵԱՆԻ

ՑԻՆԱՑԱԿԻՆ

Ի Ռ

ՀԻԱՑՈՂՆԵՐՈՒՆ

Կ Ո Չ Մ Ե

IM

ԴԱՄԲԱՐԱՆ ԼԵՒՆԻ Ե ԼՈՒՌԻՆԱՆ — MAUSOLÉE DE LÉON V DE LUSIGNAN

Յ ա ռ ա զ ա բ ա ն

Տարիներու աշխատութեան արդիւնք է այս երկասիրութիւնը, որ վերջապէս լոյս կը տեսնէ այսօր :

Բարեկամներս շատ անգամներ մեղադրած են զիս, որ մինչեւ հիմա երկարաշունչ աշխատութիւն մը չեմ հրատարակած . սակայն պէ՞տք է ըսել, որ բանասիրական լուրջ եւ « երկարաշունչ » աշխատութիւն մը հրապարակ հանելու համար երկար ալ ժամանակ պէտք է դնել: Ես գիտեմ, թէ ներկայ գործիս համար որքա՞ն ժամանակ վատնած եմ, ի՞նչ նեղութիւններ կրած եմ անուն մը, բառ մը, եւ նոյն իսկ ստորակէտ մը ճշտելու համար, որմէ կախում ունէր դէպքի մը լուսաբանութեան կամ վաւերականութեան խնդիրը : Երկրորդ եւ աւելի մտմտուք պատճառողը՝ հրատարակութեան համար միջոցներուս սղութիւնն եղած է, որ արգելած է զիս հրապարակ հանել ընդարձակ ծեռնարկութիւններէս մին կամ միւսը : Խսկ այսօր որ ներկայ գործս լոյս կը տեսնէ, այն գումարով է, որ հաւաքուած էր ողբացեալ Գաբրիէլ եգնայեանի յիշատակն յարգող բարեկամներուն ու իրմէ երախտաւորեաններուն միջեւ, դրական ո՛ եւ է եղանակով ապագուցանելու համար իրենց յարգանքը : Գրականութիւնն ու գիտութիւնը գնահատող եւ անոնց հետեւողներու Մեկենաս հանդիսացող անձի մը համար, որպիսին էր հանգուցեալը, ուրիշ կ՞նչ աւելի յարմար եւ հանելի էր քան գրական յիշատակարան մը, որ կը դրուի այսօր իր գերեզմանին վրայ :

Գաբրիէլ ծնած է 1849 թ. մայիսի մէջ, ի Կ. Պոլիս, Քում-Քափու, Նիշանջը Թաղը : Նախնական ուսումն առած է նախ Քում-Քափուի Մայր-Վարժարանին մէջ, եւ յետոյ՝ Բէշիկթաշ փոխադրուելով՝ Օրթագիւղի Թարգմանչաց վարժարանը, որուն ընթացքն աւարտելով մտած է Փանկալթիի Օսմ. Պատերազմական վարժարանը : Այս վարժարանը զուտ զինուորական ըլլալով, սկզբէն ի վեր մի միայն մահմէդական երիտասարդներու համար բացած է իր դռները . բայց սուլտան Ազիզ փորձ մը կատարել ուզելով՝ հրամայած է ոչ-մահմէդական ուսանողներ եւս ընդունիլ : Փորձի համար ընդունուածներէն առաջին եւ վերջին խումբն եղած է Գաբրիէլ եգնայեանի խումբը, որուն մէջ կը գտնուէին նաեւ Կարապետ Բարաղամեան, Սիմոն Տատեան, Զովեան եւ Սինապեան : Արդ՝ Գաբրիէլ փայլուն քննութիւններէ վերջ, 1873-ին, կաւարտէ վարժարանին ընթացքը, եւ Քայլադասովի աստիճանով դուրս կելէ : Այս ասպարէզին մէջ Գաբրիէլ անշուշտ Լազարեաններու, Մատաթեաններու, Լորու-Մելիքեաններու, Տէր-Դուկասեաններու եւ ուրիշ համազգի

զինուրականներու նման ցոյց պիտի տար իր ցեղին հանճարը , եթէ սակայն անողոք թոքախտը թոյլ տար գործածել իր ուժերը : Տակաւին վարժարանը չաւարտած՝ Գաբրիէլ երկու ծանր հիւանդութիւններու դիմադրած էր արդէն , — ժանտակերպ տենդի եւ թոքատապի , — որոնք բոլորովին խանգարած էին իր առողջութիւնն եւ ուժասպառ ձգած զինք : Եւ պատերազմական ուսմանց մէջ քաջ հանդիսացող երիտասարդն ստիպուած էր այս անգամ պատերազմելու ուժից ահաւոր թըշնամիի' Քոխի մանրէններուն դէմ , որոնց յաղթող պիտի հանդիսանար եթէ սակայն տիւնուածական մանրէնները միւսներուն օգնութեան չիամսէին :

Գաբրիէլ զգալով իր վիճակին ծանրութիւնը , իր Կարապետ եղբօր միջոցով դիմեց մայր-կայսրութիւն , — որուն ոսկերչապետն էր Կարապետ , — խնդրելով որ ազատ արձակուի զինուրական ծառայութենէ : Խնդիրքը լսելի կըլլայ . Եւ Գաբրիէլ կը նետուի առեւտրական ասպարէզը , մտներով Կ. Պոլսի Ոսկերիչներու շուկան : Հոն ժամանակ մը փորձառութիւն ստանալէ ետք՝ 1879-ին Պարիս կուգայ կը հաստատուի վերջնապէս , իբրեւ ադամանդավաճառ : Այս միջոցին է որ Գաբրիէլ , իբրեւ հայրենասէր , ուսման ծարաւի եւ գիտութեան մարդ , առիթը կունենայ ո՛չ միայն գլուխ կենալու հայրենասիրական գործերու ու ժողովներու , այլ եւ սատար հանդիսանալու ուսման համար Պարիս դիմուլ երիտասարդներու : Ահա թէ ի՞նչ կըսէ Գաբրիէլի մահուան առթիւ ձայք կիսամսեայ հանդէսի պարիսեան թղթակիցը . « 1880ին Հայաստանի մեծ սովին առթիւ ի Փարիզ կազմեալ սովելոց յանձնաժողովոյն գործօն անդամն եղած է : Պահպանին էր Փարիզու Հայկազեան Ուսումնասիրաց ընկերութեան : Անդամ էր շատ մը մարդասիրական ընկերութեանց : Հիմնադիրն եւ ոգին եղած է Փարիզու Հայ Հայրենասիրաց Միութեան : 1884ին յլացած է եւրոպական զանազան քաղաքաց մէջ հաստատեալ Հայ Հայրենասիրաց Միութեանց գործունէութեանց կեդրոնացման հարկն . Եւ նոյն տարւոյն այս նպատակաւ ի Փարիզ գումարեալ պատուիրակաց ժողովոյն անդամ եղած է , իբր պատուիրակ Փարիզու Հայ Հայրենասիրաց Միութեան : Նպաստած է Հայկական հարցի բերան թերթերու . մեծանուն հանգուցեալն շուրջ 40 տարիներէ ի վեր ազգային ամէն կարգի շարժմանց մէջ բաժին ունեցած է իբր գործիչ եւնա մանաւանդ խրախուսիչ գործիչներու : Հայկական խնդիրն իւր մտածութեանց գլխաւոր առարկան էր եւ առ այս երբէք գործելէ եւ նա մանաւանդ զոհելէ չէ դադրած : » (ձայք , 1892 , փետրվ. 15 :) Գրեթէ այս ոճով կը խօսի նաեւ « լ'Արմէնի » իր 1892 տարւան փետրվ. եւ մարտ թիւերուն մէջ :

Հանգուցեալին կեանքէն նշանակելի է սա պարագան , որ « իւր մահուան ճգնաժամին բանդագուշանաց մէջ շարունակ խօսած է Հայու փրկութեան եւ Հայաստանի վերականգնման նկատմամբ , եւ ա՛խ , ձայսասմէ բացագանչութիւնն եղած է իւր վերջին հասկանալի բառերն » , ինչպէս կը նկարագրէ ձայքի մի եւ նոյն թղթակիցը :

Դաբրիէլ այնքա՞ն բարեսէր եւ այնքա՞ն մարդասէր էր, որ նկատելով իր անողոք հիւանդութեան յառաջացումը, պատուիրեց իր ազգականներուն՝ մեռնելէ վերջ այրել իր մարմինը, որպէս զի իր մանրէներով չմունաւորէ հողն ու օդը, եւ ուրիշներու վարակման պատճառ չդառնայ: Ասկէ աւելի լայն հայեացք ու զարգացած մտքի ապացոյց չէր կարելի սպասել գիտութեան մարդէ մը, որ արդէն ինքզինքը նուիրած էր հանրութեան շահերուն:

1892 յունվ. 6/18-ին վերջին շունչը փչեց Գաբրիէլ, խոք սուզփի մէջ թողլով իր ազգականներն ու թէ՛ մօտաւոր եւ թէ՛ հեռաւոր ծանօթները: Եւ որովհետեւ մեր եկեղեցին չընդունիր դիակիզութիւն, յուղարկաւորութիւնը կատարուած է քաղաքային եղանակով, եւ մարմինն այրուած է Պէր Լաշէզի դիակիզարանին մէջ: Դիակիզութենէն ետք' աճիւնն ամփոփուած է նոյն գերեզմանատունը գտնուող ընտանեկան դամբարանին մէջ:

* * *

Կրկին գալով երկասիրութեանս, ասոր նախնական վիճակն եղած է լրագրական պարզ յօդուած մը, յատկապէս պատրաստուած « Բազմավէպ »ի համար . բայց տեսնելով որ այս նպատակին համար խմբագրութեան դրկած « Դամբարան Լեռնի և Լուսինեան » պատկերս թիւրիմացութեամբ մը եւ առանց անունիս յիշատակութեան հրատարակուեցաւ « Դեղունի »ի մէջ, այն օրէն հետամուտ եղայ ընդարձակել գրութիւնս եւ վաւերագրերու յաւելումով առանձին գիրք մը կազմել:

Անգլիերէն, արաբերէն, գերմաններէն, իտալերէն, հայերէն, լատիններէն, սպաններէն ու ֆրանսներէն բազմաթիւ ծեռնագրեր եւ տպագրեր զորս երկար քննութենէ անցուցի, միջոց տուփն ինձ այս գիրքը կազմելու համար ձեռքիս տակ ունենալ իրար լրացնող այլազան վաւերագրերու խիստ հետաքրքրական եւ միանգամայն շահեկան դէզ մը: Այս վաւերագրերն ամբողջութեամբ դնել ուզած էի գրքիս վերջը, պատմութեանս ընթացքին մէջ տալով անոնց թարգմանութիւնը. բայց նկատելով որ արդէն բաւական երկար ժամանակ տեւեց ներկայ հրատարակութեանս տպագրութիւնը, եւ չուզելով ա՛լ աւելի ուշացնել գործիս երեւումը, ուրիշ հատորի մը վերապահեցի անոնց հրատարակումը, բաւականանալով միայն գրքիս մէջ դրուած թարգմանութիւններով, որոնցմէ լստիններէն վաւերագրերէ եղածները՝ գրեթէ ամբողջութեամբ՝ կը պարտիմ Դերապայծառ հ. Յովիաննէս վ. Միսքնեանի, որուն շնորհակալութիւն կը յայտնեմ իսու: Նոյնպէս շնորհակալութիւններով, որոնցմէ լստիններէն վաւերագրերէ եղածները՝ գրեթէ ամբողջութեամբ՝ կը պարտիմ Դերապայծառ հ. Յովիաննէս վ. Մատենադարաննէն օրինակեց ազնուաբար, իմ մասնաւոր խնդրանքիս պատասխանելով: Նոյնու կարութիւն նաեւ ողբացեալ Գաբրիէլ եգնայեանի քեռորդիններուն, որոնք ամէն դիւրութիւն ընծայեցին ինձ գործին յաջողութեան համար:

Ներկայ աշխատութեանս ընթացքին մէջ շատ անգամներ առիթ ունեցած եմ յիշելու Յովիաննէս Դարդել անունով քահանայ մը եւ իր ժամանակագրութիւնը : Արդ' կուզեմ ծանօթացնել ընթերցողներուս այս կարեւոր անձնաւորութիւնն ու իր երկը, որ Թանկագին եւ վաւերական աղբիւր մըն է Լեւոն Ե-ի պատմութիւն համար : Ասիկա գլխաւոր առաջնորդս եղած է ներկայ աշխատութիւնս պատրաստելու ժամանակ :

Յովիաննէս Դարդել, Ֆրանսայի ետամպ քաղաքէն, 1377 թուին եւրոպայէն երուսաղէմ գացող ուստաւորներու հետ միացած կը ճամբորդէր իբրեւ անոնց խոստովանահայր . իրեն կընկերանար ուրիշ կրօնաւոր մըն ալ' « Եղբայր Անտոն Մոնոպոլեցի » : Ուստաւորներու խումբը Կահիրէ հասած միջոցին երբ իմացաւ որ Հայոց լատին Թագաւորն իոն կը գտնուի, անոր այցելութեան գնաց : Եւ որովհետեւ, ինչպէս կըսէ Դարդել, Եր. 158, « Էր օրն այն տօն սրբութեոյն Մարգարիտայ », Դարդել յատկապէս պատարագ մատոյց արքայական ընտանիքին առջեւ : Պատարագի խորիրդին աւարտումէն ետք Լեւոն խնդրեց Դարդելէ, որ իր քով մնայ եւ հոգեպէս ու բարոյապէս միսիթարէ զինք : Այս առաջարկն ընդունեց Դարդել, պայմանով սակայն՝ որ նախ երուսաղէմ ուստը կատարէ եւ ապա հրաման ստանայ իր գլխաւորներէն : Լեւոն յանձն առաւ անոր գլխաւորներուն գրել . եւ յաջողեցաւ ծեռք բերել հարկ Եղած արտօնութիւնը, որով Դարդել իր անբաժան ընկերոջ՝ Եղբայր Անտոնի հետ երուսաղէմից վերադարձին հաստատուեցաւ Կահիրէ, Լեւոնի քով : « Եւ Եկաց մնաց անդէն Եղբայր Յովիան Դարդել ընկերաւն հանդերձ մինչեւ ցամն հազար երեք հարիւր եօթանասուն եւ ինն եւ գրեաց զամենայն զթուղթմն, զոր առաքէր Թագաւորն յարեւմուտս կոյս » , ինչպէս կը վկայէ ինք' Դարդել, Եր. 159 : Այս տարւան սեպտ. 11-ին երկու կրօնաւորներն ալ եւրոպա անցան, Հայոց Թագաւորին փրկութեան աշխատելու համար :

Դարդել Լեւոնի կողմէ « Հայոց ատենադպիր » կարգուելէ Ետք (Եր. 143)՝ 1383 ապրիլի 11-ին Կղեմէս է պապէն Եպիսկոպոսութեան աստիճան ստացաւ, « ի վարձ փոխարինի վաստակոցն եւ վշտաց եւ բազմաշարչ տուայտանաց, զորս կրեաց նա ի փառս սրբոյ Եկեղեցւոյ, ջանահնար Եղեալ ազատել զարքայն Հայոց ». (Եր. 149) : Այս առիթով Հայոց ատենադպրութեան պաշտօնն յանձնուեցաւ Յովիաննէս կորսինիի, որ Լեւոնի ընկերացած էր Հռոդոս կղզին, ինչպէս պիտի տեսնենք Եր. 74 : Նոյն տարւան օգոստ. 14-ին Դարդել Սեկովիայի մայր Եկեղեցին մէջ Տորտիպոլիի Վիճակին վրայ Եպիսկոպոս օծուեցաւ, ի ներկայութեան Հայոց եւ Կաստիյյայի Թագաւորներուն, Նավարբայի իշխանին ու անհամար բազմութեան :

Դարդել իր ժամանակագրութիւնը զրած է Լեւոնի ընկերակցութեամբ եւ լինդքանօք . — « Որոյ (Լեւոնի) վամն ի գիր արկան սոյն այս ժամանակագիրք եւ պատմութիւնք . » (Եր. 27) : Դրութեան լեզուն է իր մայրենի բարբառը՝ ֆրանսերէն : Այս գրութեան նպատակն Եղած է նախ

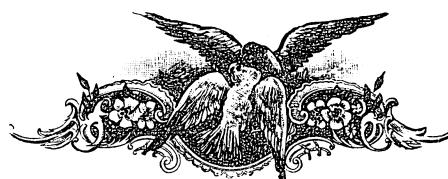
Լեւոնի քռնի հերոսացուցուած կեանքը պատմել, եւ երկրորդ՝ Եւրոպայի քրիստոնեայ վեհապետներէն օգնութիւն ձեռք բերել աքսորական թագաւորին համար : Այս պատճառով ալ շատ տեղ չափազանցութիւններ կան, նոյն իսկ առասպելական ըսուելու աստիճան, եւ տեղ տեղ ալ նպատակաւոր մուացումներ, որպէս զի Լեւոնի ազատման համար միակ աշխատող անձն ինք՝ Դարդել երեւի . ապա թէ ոչ ինչո՞ւ չիշատակել Սոհիթէրի դիմումներն ու ձեռք բերած արդիւնքները :

Դարդելի ֆրանսերէն բնագիրը 1883-ին գտնուած է Տու-ի մատենադարանին մէջ, եւ անցած տարի հրատարակուած՝ Recueil des Croisades-ի Documents Arméniens բաժնին Բ հատորին մէջ, զոր պատրաստած է ակադեմական պ. Ch. Kohler. Ուստի՝ գործիս ընթացքին մէջ շատ անգամներ յիշուած Rec. Cr. աշխատութիւնը Քօհէքրի հրատարակածը չէ, այլ Գիւլօրիէի հրատարակութիւնը, որ կը կազմէ նոյն բաժնին Ա հատորը : Իսկ Դարդելի հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է Խորէն արքեավ. Նարպէյի ձեռքով եւ նորայր Բիւզանդացիի սրբագրութեամբ, որուն ընդարձակ յառաջաբան մը կցած է Կարապետ Եղեանց, եւ հրատարակուած 1891-ին Թիֆլիսի Հրատարակչական Ընկերութեան կողմէ :

Երկու խօսք ալ յատուկ անուններու մասին :

Պատմութեանս ընթացքին մէջ գործածուած յատուկ անուններն հայացնելու մասին հետեւած եմ ընդունուած սովորութեան, միայն թէ տեղ տեղ շեղելով՝ օրինակի համար՝ գրած եմ թէ՝ « Ֆիլիպպոս », թէ՝ « Ճեհան » եւ թէ՝ « Յովիաննէս ». վասն զի մեր միջին դարու մատենագիրք երկու ձեւն ալ գործածած են անխտիր:

Կ. Ց. Բ.

ՎՐԻՊԱԿ.—ԴՐՁԻՍ մէջ եր. 13, առդ 16, անուշաղրաթեամբ զրուած է « հիւսիսային », փոխանակ ըլլալու՝ միջին արեւմեան :

ԼԵՒՈՆԻ Ե ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ

ՎԵՐՁԻՆ ԹԱԳԱՌՈՐ ՀԱՅՈՑ

Ա

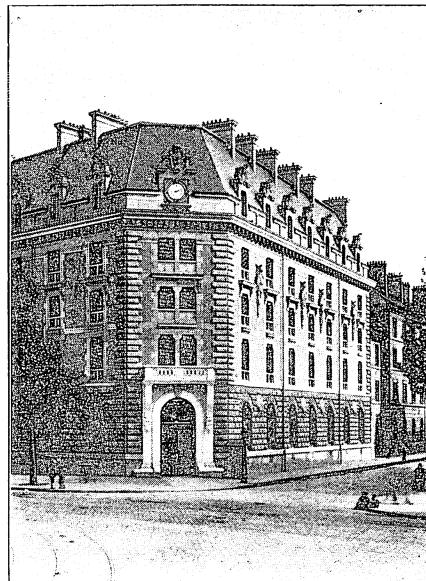
Կեղեսինեանց Եկեղեցին

SUR CET EMPLACEMENT
S'ELEVAIENT
LE COUVENT ET L'ÉGLISE DES CELESTINS
FONDES PAR CHARLES V EN 1365

յու արձանագրութիւնը կը կրէ այսօր Կե-
ղեսինեանց զօրանոց (Caserne des Cé-
lestins) կոչուած այն ընդարձակ նոր զօ-
րանոցը՝ որ կը գտնուի Պարիսի մէջ, Սիւլի
կամրջին մօտ, տարածուելով Բուլվար Հանրի
Դէ Մինչեւ Սիւլի փողոց, ուր եռանկիւն մը կը
կազմէ: Այս անկիւնէն սկսեալ գետափն ալ՝ Կե-
ղեսինեանց զետափ (Quai des Célestins) անունը
կստանայ, ի յիշատակ այն նշանաւոր եւ յիշատակ-
ներով լի վանքին ու եկեղեցիին, որոնց հետքերը
գեռ երեք տարի տուած՝ կը նշամարտէին նորաշէն
զօրանոցիս դիմացի կողմը, պատերու վրայ եւ այ-
լուր, հին քանդակներու մնացորդներով:

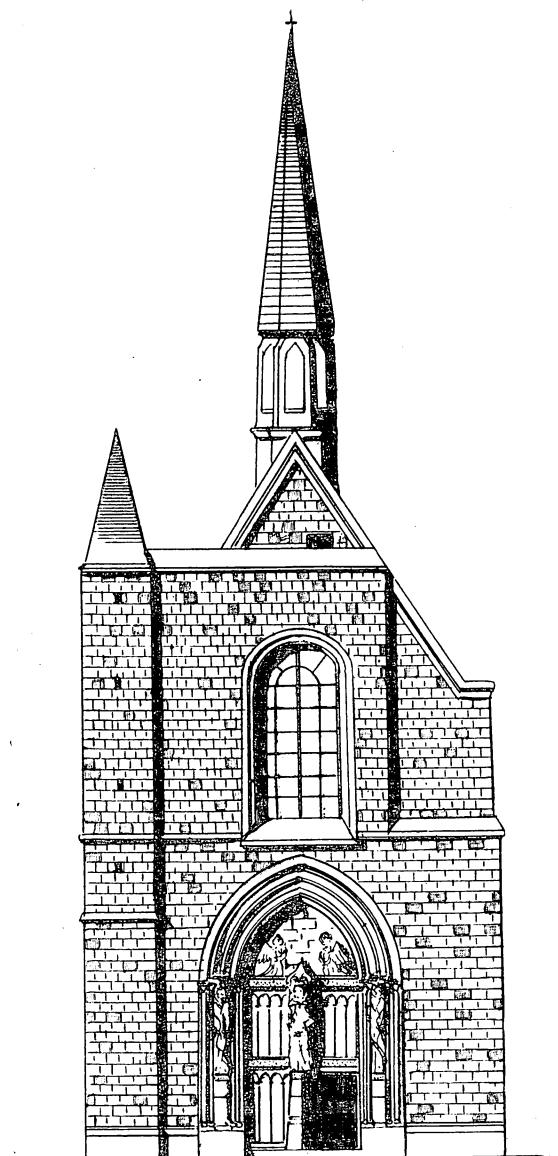
Այստեղ կը գտնուէր ուրեմն Երկնայնոց կամ
Կեղեսինեան կրօնաւորներու վանքը, — թէ եւ վանքին ընդարձակու-
թիւնը կը բռնէր հարաւէն յիշեալ Սիւլի փողոցը, հիւսիսէն Սրիկէ փո-

Կեղեսինեանց Զօրանցը
La Caserne des Célestins.

դոցը, արեւելքէն Արաբնաւ փողոցը, իսկ արեւմուտքէն Պար-Միւսկ (Petit-Musc) փողոցը, որով կանոնաւոր քառակուսի մը կը ձեւացընէր . մինչ-գեռ այսօր Բուլվար Հանրի Դ' վանքին մէկ երրորդ մասը ձեղքելով երկուքի բաժնած է եւ երկու եռանկիւններ ձեւացուցած, միծագոյն մասը թողով զօրանոցին, իսկ փոքրագոյնը՝ երգեմն անոր յարակից մասն եղող գիմացի գետնին : Վանքին եկեղեցին կը գանուէր հիմակուան զօրանոցին հարաւային կողմը, Սիւլի փողոցին եւ Բուլվար Հանրի Դ-ին իրար կարած տեղը. բայց զժբախզաբար Բուլվար Հանրի Դ-ի սիրուն՝ զոհած են եկեղեցին, եւ նոր փողոցը, այսինքն Բուլվար Հանրի Դ-ն անցուցած են ճիշտ եկեղեցին գետնին վրայէն, — անշուշտ Սիւլի կամրջէն մինչեւ Բաստիյլի հրապարակն անխոսոր ուղղութիւն մը տալու համար : Մեր՝ վերն իրեւ ճակատ զարդարած արձանագրութիւնն ալ կը գտնուի զրեթէ նոյն եկեղեցին տեղը :

Կեղեսախնեանց վանքին նախնական հիմնարկութենէն առաջ՝ փոքրիկ մատուռ մը կար հոս, զոր 1352 տարւոյ նոյեմբերի 10-ին քաղաքացի մը

Կեղևինիանց Եկեղեցին

L'Église des Célestins.

նուիրած էր Խտալիայէն նոր եկած կեղեստինեան վեց կրօնաւորներու (1) . իսկ կարողոս Եթագաւորին առատաձեռնութեամբ՝ մատուռը փոխուեցաւ եկեղեցիի , որուն առաջին հիմնաքարը դրաւ թագաւորն իր իսկ ձեռքովը (26 մայիս 1365) , եւ եկեղեցին 1370-ի սեպտեմբերի 15-ին օծուեցաւ «Աւետումն սրբոյ Կուտին » անունով (2) : Քիչ ժամանակէն կեղեստինեան ներն ընդարձակեցին իրենց սեպհականութեան սահմանը , այլ եւ այլ տեղերէ նուէրներ ընդունելով , այսպէս որ՝ մինչեւ քաղաքին պարփակները տարածուեցան չէնքին յարակից մասերը :

1778-ին ջնջուեցաւ կեղեստինեանց կրօնաւորական կարգը . իսկ չէնքը՝ 1785-ին նուլ-համբերու վարժարան եղաւ . Չորս տարի ետքն եկաւ հասաւ 1789-ի մեծ Յեղափոխութիւնը . Կործանեց հիմն ի վեր տապալեց ամէն ինչ , առանց խնայելու ո՞չ մարդու , ո՞չ չէնքի , ո՞չ հնութեան , ո՞չ գրքի (3) , ո՞չ եկեղեցիի եւ ո՞չ իսկ գերեզմանի . . .

❖

Ս. Պօղոս Եկեղեցին իւ պալատը

Կեղեստինեանց վանքին մօտերը կը գտնուէր նաև Ս. Պօղոս Եկեղեցին , համանուն փողոցին մէջ հիմնուած 640-ին՝ մատրան մը ձեւով , դոր

(1) E. Raunié. *Épitaphier du Vieux Paris.* Paris, 1893, հս. Բ, եր. 304 :

(2) Անդ , եր. 307 :

(3) Denis de Hansy կըսէ , որ այս Յեղափոխութեան միջոցին՝ St-Paul-St-Louis եկեղեցին յատուկ Յիսուսեանց մատենադարանին գրերեն 300,000-ի չափ բալեցին ու կողովսեցին . Իսկ *Courrier Extraordinaire*-ի 1792 տարւան յունիս 19-ի թերթին մէջ կը կարդան յայտարութիւն մը , որով կը ծանուցուի հասարակութեան՝ թէ նոյն օրը « ժամը 2-ին Վանդոմի հրապարակին վրայ վեց հարիւր հատոր (ձեռագիր) պիտի այրուին » . . .

1177-ին (1) փոխեցին ծխական եկեղեցին (2) . բայց այս եւս նեղ գալով հաւատացեալ բազմութեան , մանաւանդ թէ թագաւորներն ալ իրենց պաշտամներն այս եկեղեցին քովերը հաստատեցին , իրենց պալատներու համեմատութեամբ եկեղեցին ալ վերածնեցին մեծ տաճարի մը , որ նոյնպէս 1797-ին յեղափոխական մուրձին տակ ինկաւ կործանեցաւ , եւ անհետացաւ ի սպառ (3) : Բայց ետքէն Յիսուսեան կրօնաւորներն ասոր մօտ Ս. Լուի անունով եկեղեցի մը կանգնելով՝ կործանուած եկեղեցիի յիշատակին՝ անունը փոխեցին ի Saint-Paul-Saint-Louis , որ մինչեւ հիմայ կանգուն կը մնայ Սէն տ-Յնտուան փողոցին վրայ :

Նախկին Ս. Պողոս եկեղեցին բռնած էր՝ համանուն փողոցին հիմակուան 30-34 թուահամարները կրող շէնքերու տեղերը , Հանսի-ի ցուցումին նայելով , իսկ Մենորվալ-ի համաձայն՝ 28-30 թուերը կրող շէնքերու տեղերը : Այս Ս. Պողոս եկեղեցիին քովը Կարոլոս Ե (1337-1380) գահը բարձրանալէն տուաջ շինել տուած էր արքայական բնակարան մը , որ եկեղեցիին անունովը կոչուեցաւ Պալատ Ս. Պողոսի (Hôtel de Saint-Paul) , զոր ետքէն իրեն յաջորդները մեծապէս ընդարձակեցին , մօտակայ շէնքերն ալ գնելով եւ միացնելով անոր (4) : Ուստի թերեւս ճիշտ ըլլան Մենորվալ-ի եւ Հանսի-ի տուած թուերն սցս տարբերութեամբ , որ Մենորվալ-ի մատնանիշ ըբած 28-30 թուերուն տեղերը բռնն իսկ եկեղեցիին համար ընդունելու է , իսկ Հանսի-ի 30-34 թուերը՝ պալատին տեղին համար : Այս ընդարձակ պալատին յիշատակութիւնը կը լայ մինչեւ 1717 , երբ Մեծն Պետրոս կայցելէ Պարիս եւ կը բնակի ասոր մէջ (5) : Անկէ վերջը ամրող շէնքը կը վաճառուի մաս մաս ու կը քանդուի , մէկ մասը փողոցի իսկ միւս մասն ուրիշ այլ եւ այլ շէնքերու վերածուելով :

(1) Piganiol 1107-ին կը դնէ իր հետեւեալ զործին մէջ . *Description de la ville de Paris.* Paris, 1765, հս. Դ, եր. 155 :

(2) D. de Hansy, *Notice historique sur la Paroisse royale St-Paul St-Louis.* Paris, 1842, եր. 5-6 :

(3) Անդ , եր. 8 :

(4) Piganiol, *Description etc.*, հս. Դ, եր. 172 :

(5) Անդ , եր. 180 :

Գ

Տուրնելի Պալատը

Եթ պատմութեան համար կարեւոր՝ թագաւորական Տուրնել անուն պալատն ալ կը գտնուէր Ս. Պօղոսի պալատին ճիշտ զիւ մացը, եւ անկէ կը բաժնուէր Մէն' տ-Անտուան փողոցով . մուտքն ալ նոյն փողոցին վրայ էր (1):

Պալատին «Տուրնել» (Tournelles=աշտարակիկը) կոչուելուն պատմառն այն է, որ բազմաթիւ փոքր աշտարակներով շրջապատուած էր ան: Իսկ չէնքը տակաւին պալատի չվերածուած՝ Պարիսի եպիսկոպոս եւ արքունի դպրապետ Pierre d'Orgemont-ի տունն էր, զոր վաճառեց 1404-ին Բեռուի-ի դքսին, որ 1422-ին փոխանակեց Օուէանի դքսին պալատին հետ(2): Մնկէ ետքը թագաւորներու բնակարան գարձաւ պաշտօնապէս, Կարոլոս Է-Է սկսելով մինչեւ Կարոլոս Թ(3): Բայց այս պալատին մէջ Հանրի Բ-ին պատահած դժբախտութեան եւ մահուան պատճառով՝ իր կինը, Կատարինէ թագուհին, բարկութենէն՝ 1565-ի օգոստոսին՝ քանդել տուաւ զայն . գետինն ու ատաղձները ծախուեցան մասնաւոր անհատներու, որոնք նոր չէնքեր կառուցանելով՝ դրաւեցին նախկին փառաւոր պալատին տեղը, որուն կեղրոնն ընդարձակ հրապարակ մը թողուցին միայն՝ կոչելով Արքունի հրապարակ (Place royale) (4): Այս հրապարակը՝ որ այսօր Place des Vosges անունով կը ճանչցուի, երկաթէ վանդակներով շրջապատուած է. կեղրոնը կայ Լուգովիկոս Ճ-ի-ի ճիշտոր մէկ արձանը: Հրապարակը Մէն' տ-

(1) Անդ, եր. 424 : — E. de Ménorval. *Les Jésuites de la Rue St-Antoine, l'Église St-Paul-St-Louis et le Lycée Charlemagne.* Paris, 1872, եր. 6 :

(2) Piganiol, Անդ, եր. 424 :

(3) Անդ, եր. 425 :

(4) Le Maire, *Paris ancien et nouveau.* Paris, 1685, հս. 9, եր. 312 :

Անտուան փողոցի հետ հաղորդակցութեան մէջ է գլխաւոր փողոցով մը , որ երբեմն կը կոչուէր Արքունի փողոց (Rue royale) , իսկ այժմ կը կոչուի Տառ հաւանական է որ Տուրնէլի պալատին գուռնալ այս Բիրագ փողոցին տեղն ըլլար , բացուելով Սէն-տ-Անտուան փողոցի վրայ :

Տուրնէլի պալատին ընդարձակութեան վրայ գաղափար մը տալու համար կը գնենք այստեղ Պիզանիոլ-ի նկարագրութենէն մաս մը . — « Այս պալատին մէջ կային շատ մը վայրագաւիթներ (préaux) , շատ մը Մատուռներ , տաճներկու ձեմելի (galeries) , երկու բուլ (parcs) , վեց մեծ պարտէզ , առանց հաշուելու լաբիւրինթոսը , զոր կը կոչէին Բաւիլ (Dédale) , նոյն պէս առանց հաշուելու՝ ինն լծվար (arpens) տարածութեամբ մէկ ուրիշ պարտէզ մը կամ բուլ մը , զոր Բէթֆօր-ի դուքսն իր պարտիզանին հերկել կուտար արօրով »(1) :

Թէեւ Տուրնէլի պալատին մէջ կը գտնուէին շատ մը մատուռներ , բայց հոն բնակող թագաւորներն իրենց իրենց ծխական եկեղեցի ընտրած էին Ս. Պողոս եկեղեցին (2) :

¶

ՍԷՆ-ՌՈՒԵՆԻ Պալատը

Պարիսի հիւսիսային կողմը , Պարիս և Սէն-Դընի քաղաքներուն մէջ տեղը կը գտնուի Սէն-Ռուէն քաղաքը , որ Սէն գետին երկայնութեամբը կը տարածուի Պարիսի սահմաններէն մինչեւ Սէն-Դընիի սահմանները . ուստի միւս համանուն աւաններէն զանազանելու համար ընդհանրապէս կը կոչեն զայն Saint-Ouen-sur-Seine.

(1) Piganiol, Անդ , Եր. 425 :

(2) Le Maire, Անդ , հս. Բ , Եր. 226 :

Այս քաղաքը՝ նոյն իսկ տակաւին Պարիս մայրաքաղաք չեղած, Թրանսայի հին թագաւորներու բնակութիւնը վայելած է (1) :

Միջին դարու թագաւորներու բնակարանն եղած է հու՝ հասարակուն մը, շրջապատուած ընդարձակ պարսէզներով և այդիներով։ Ասիկա միծ աղարակատունի պէս բան մըն էր, Սէն-տ-Ռուէնի և Սէն-Դընիի մէջ-տեղը, Սէն գետին մօտերը կառուցուած, որ — ժի-րդ դարուն սկիզբները գրուած հրովարտակի մը խօսքին նայելով — բաղմաթիւ սրահներ, սեն-եակներ, գոմեր, աղաւննետուն մը, 200 տակառ գինիով լեցուն ներքնաւուներ, մատուռ մը, երկու բանտ, եւն. եւն., ունէր (2) :

Ագարակատունի կերպարանքէն հանելով զայն առաջին չքեղցնողն եղաւ Գիյոմ գը Կրէպի անունով եկեղեցական մը, 1285 թուականին։ Ասոր վախճանելէն ետքը՝ արքայազուն իշխաններու և թագաւորներու բնակարան դարձաւ շէնքը :

Այսպէս տեսեց մինչեւ Կարոլոս Զ-ի մահուան արիւնահեղ ժամանակաները, եւ՝ նոյն իսկ՝ մինչեւ Կարոլոս Է-ի թագաւորութեան առաջին տարիները, ամբողջ քաղաքն ենթակայ ըլլալով արտաքին և ներքին թշնամիներու, որոնք այրեցին, աւերեցին ու թալանեցին զայն։ Արքայական պալատին կրակէ ու աւերմունքէ աղատած մասն ալ, այդիներով հանգերձ, կուգովիկոս ժ-Ա. իւր մահուընէն տարի մը առաջ՝ 1482-ին՝ Սէն-Դընիի եկեղեցին ընծայեց։ Անկէ ետքը պալատին մնացորդ մասերն ալ կործանեցան և անհետացան :

Այսօր այն համբաւաւոր պալատէն, որուն մէջ բնակած են թագաւորներ, իշխաններ, և ուրիշ նշանաւոր անձնաւորութիւններ, — մնացած է միայն ջրհոր մը. ա'սով է որ կը յայտնուի պալատին գտնուած տեղը։ Այս ջրհորը կը գտնուի պ. Լըֆանալի-ի սեպհական տունին մէջ, խոհանոցին քովը, որ՝ հաւանականաբար՝ հին պալատին աւերակներուն վրայ բարձրացած է (3)։

Մինչեւ Կարոլոս Զ (1368—1422)⁴ տակաւին երիտասարդ թագաւոր՝ կը սիրէր այլ եւ այլ պալատներու մէջ բնակիլ, թէ՛ Պարիսի եւ թէ դաւա-

(1) L. Pannier, *La noble-maison de Saint-Ouen.* Paris, 1872, Յոզբի. Ա :

(2) Անդ, Եր. 59 :

(3) Անդ, Եր. 71, ծանօթ. 1, եւ այլուր :

ներու մէջ, Սէն' ու Ռէնի պալատն իր բնակութենէն առաջ հիւրանոցի վերածեց, բարձրագոյն այցելուներու համար։ Առաջին անգամ այս պալատին մէջ բնակող բարձրագոյն հիւրն եղաւ՝ 1385 թ-ին՝ մեր Լեւոն Ե Լուսինեան վերջին թագաւորը (1), ինչպէս պիտի տեսնենք վերջը։

Ե

Կիլիկիայի հայ քազարութիւնը

և

մեր խնամութիւնը Լուսինեաններու հետ

Ինչպէս յայտնի է, այլ եւ այլ ժամանակներ Հայաստանէն կիլիկիա գաղթած Հայերու բազմութիւն մը՝ մեր Բագրատուննեաց հարստութեան իշխանէն երեսունվեց տարի եաքը (2), 1080 թուականին, Ռուբէն անունով քաջի մը առաջնորդութեամբ անկախ իշխանութիւն մը հիմնեցին հոն, Յոյներու ձեռքէն գրաւելով երկիրը։

Ռուբէն Ա. իշխանի որդի պարոն Կոստանդնի (1095–1099) իշխանութեան վերջին տարիներուն՝ Եւրոպայէն կիլիկիա կը մտնէր Յաչակիրներու առաջին խումբը (1096), որ Սուրբ Երկիրն անհաւատներու ձեռքէն ազատելու նպատակով խստ երկար եւ ատամնելի ճամբորդութիւն մը կատարած էր։ Այս առաջին արշաւախումբը, — ինչպէս հաեւ յաջորդները, — մեծ ընդունելութիւն գտաւ եւ առատ պաշար ու զրամական նպաստ ստացաւ կիլիկիայի Հայերէն (3). նոյն իսկ Կոստանդնին իշխանն իր մարդիկնե-

(1) Անդ, Եր. 158 :

(2) Բագրատունիներու հարստութիւնը վերջ գտած է Անդի վաճառումով եւ Գագիկ Բ-ի գերութեամբ, 1044 քուին։

(3) Michaud, *Hist. des Croisades*. Paris, 1856, հ. Ա, Եր. 156. Տե՛ս հաեւ Մատքեսու Ռուհայեցի, Բ տպ. Եր, 259, որ կրսէ քէ «ի քաղթենք զօրացն վտանգ հասաներ զօրացն ի հացէ եւ նեղէին ի կերակրոց»

ըովը միասին Խաչակիրներու օգնութեան գնաց Անտիռքի ութամսեայ (1097-1098 յունիս 3) պաշարման ժամանակ (1), եւ այս առիթով Կոստանդին Ֆուանկներէն ստացաւ կոմսութեան պատիւ եւ միեւնոյն ժամանակ մարքիզութեան տիտղոս, ինչպէս կը վկայէ Վահրամ Ռաբուն, տող 193 —198.

« Եւ ի Թուանկաց աղգէն պատուեալ,
Որ ի ծովուն յայսկոյս տիրեալ .
Որոց եղեւ նիզակակցեալ ,
Բնդգէմ Թուրքին պատերազմեալ .
Ում կոմսութեան պատիւ չնորհեալ ,
Գունդ եւ մարդիկ վերաձայնեալ » :

Խաչակիրներու արշաւանքներէն ո' եւ է օգուտ չքաղեց տեղացի ժողովուրդը, այլ իրենք Խաչակիրները՝ միմիայն այս Առաջին Խաչակրութեան իր արդիւնք՝ կէս միլիոնի մօտ անձի կորուստ պատճառելէ եւ երկրն մէջ ի նպաստ իրենց չորս առանձին իշխանապետութիւններ հաստատելէ զատ բան չըրին : Այս չորս իշխանապետութիւններն էին՝ 1) Երուսաղէմի թագաւորութիւնը, 2) Անտիռքի իշխանապետութիւնը, 3) Եղեսիայի կոմսութիւնը եւ 4) Տիրպուսի կոմսութիւնը : Ետքէն ասոնց վրայ աւելցան նաեւ ուրիշներ,

Եւ յանձամ իշխաննեն, որ կային բնակեալ ի Տօռոս լեառն, Կոստանդին որդին Ռուբինայ, եւ Երկրորդ իշխանն Բագունի, եւ Երրորդ իշխանն Օչինն, սովա զամենայն կարիս կերակրոյ առաքեին առ զօրավետն Փռանզաց. նոյնպէս եւ վանորային Սեւ լերինն կերակրօֆ օգնեին նոցա, եւ ամենայն ազգի հաւատացելոցն բարեկամուրիւն ցուցանեին առ նոսա : »

(1) Dulaurier, *Rec. des Croisades, Doc. arm.* Paris, 1869, Ներածութիւն Եր. ԾԱ: Այսպէս կըսէ նաեւ Սամսոն Շոէլ. Անտիռքի առջեւ «զօրաց զիհաւորք ի խորհուրդ մասնելով հրեշտակ առաքեցին առ Կոստանդին արքայ Հայոց, որ իրազեկ լինելով նոցա տառապանաց՝ ուղարկեց Խաչակրաց ուտելիք եւ պարենք : Այս պատճառաւ Լատին քաղաքը առնելէն զկնի յիեցին առ նա բազում ընծայս ի կողոպտից քաղաքին ու անուանեցին զնա Marquis, մարքիզ, Chevalier, ասպետ, եւ Consul, հիւպատոս Հայոց :» (Պատ. Խաչակրութեան Եւն., քրգ. Հ. Առաքելեան. Վ.լրշաք, 1874, Եր. 49:) Իսկ Michaud (Անդ, Եր. 138) կըսէ քէ Կոստանդին իր մարդիկներով մասնակցած է Եղեսիայի՝ պատերազմին:

ինչպէս եւ Աքեայի կոմսութիւնն ու Կիպրոսի թագաւորութիւնը. վերջինս ներ՝ չնորհիւ Անդլիայի թագաւոր Ռիչարդ Ա.-ի, որ մի եւ նոյն տարւան մէջ (1191) թէ՛ Աքեան եւ թէ Կիպրոս կղզին գրաւելով՝ Կիպրոսը ծախւց նախ Տաճարականներու եւ եաբէն Երուսաղէմի գահազիրկ թագաւոր Գուիտոն Լուսինեանի (1):

Պարոն Կոստանդին այն համոզումով որ Յուանիներու հետ յարարեւ բութիւն մշակելն եւ մանաւանդ իննամութիւն հաստատելը կրնայ օգտակար ըլլալ իրեն եւ իր նորահաստատ իշխանութեան, իր աղջիկը տուաւ Եղեսչայի կոմս Ճոպլին Ա.-ին (Josselin de Courtenay). Խակ Եղայրը — Թուրոս — այս օրինակին հետեւելով՝ իր Աքասա անուն աղջիկը կարգեց Երուսաղէմի ապագայ թագաւոր Պալուինի (Baudouin de Boulogne) հետ, որ Խաչակիրներու բանակին առաջնորդ Կոնդովրէի (Godefroy de Bouillon) Եղայրն էր: Ահա այսպէսով առաջին իննամութիւնը կապուեցաւ Եւրոպայէն եկող կաթոլիկ Խաչակիրներու հետ: Անկէ ետքը սովորական բան մը դարձաւ իրարու աղջիկ տալ-առնելը (2):

Գալով Լուսինեաններու հետ իննամութեան, այս բանը կատարուեցաւ Լեւոն Ա. Մեծագործ թագաւորի (1186—1219) երկրորդ ամուսնութեամբ:

Լեւոն Ա.-ի (3) Քոյրը՝ Տալիթա՝ արդէն ամուսնացած էր Bertrand de

(1) Ի բուին «ՈԽ (= 1191). Կի քագաւորն Երուսաղէմի գնեաց զԿիպրոս կղզի ի քագաւորէն Անկիզաց», կրսէ Հերում Պատմիչ իր Ժամանակաշրական Յանկին մէջ: Տես եւ Mas Latrie, *Hist. de l'Ile de Chypre*. Paris, 1861, հս. Ա., եր. 37, հս. Բ., եր. 8, եւ ուրիշ տեղեր:

(2) Յաւալի է, որ մեր Երանելի նախնիք չափազանցութեան տանելով օստրներու հետ խնամութիւն հաստատելու մոլուրիւնը, մինչեւ խակ դատապարտելի ամուսնութիւններ կներած են . . .

(3) Մենք «Լեւոն Ա.» կրսենք այս քագաւորին, նկատելով որ նախորդ Լեւոնը (որդի պարոն Կոստանդնի) սոսկ «Պարոն», եր, քագաւոր պատկուած չէր: Կրլիկիայի հայկական հարսութեան առաջին քագաւորն է՝ այս Լեւոնը, զոր ուրիշներ «Լեւոն Բ.» կանուանեն սխալ գործածութեան մը հետեւելով: — Լեւոն Ա. թէեւ 1186-ին իր Ռուբէն (Գ իշխան*) ելլօր յաջորդեց իբրեւ իշխան, սակայն տասնեակ տարիներ վերջը միայն քագաւոր պատկուեցաւ եւ օծուեցաւ:

* Ամանք հաշուի չեն առներ Ռուբէն Բ մանկիկը, որ Թորոս Բ.-ի որդին և յաջորդն

Gibelet-ի հետ . իսկ ինքը պարոնութեանը ժամանակ առաջին ամուսնութիւնը կնքեց անտիոքացի իշխանուհի Զավլունի հետ , 1189 թուին . բայց ետքէն ասոր հետ ապահարզան ընելով՝ Կիպրոսի թագաւոր Ս.մօրի Լուսին-եանին աղջիկը Սիսիլն առաւ , 1210 թուին (1) : Այս երկրորդ ամուսնութեանէն ծնաւ Զապէլը , որ հօրը մեռնելէն ետքը թագաւորական գահը ժառանգեց , եւ չատ երիտասարդ հասակի մէջ ամուսնացաւ Անտիոքի իշխանագուն Ֆիլիպի հետ , որ Հայոց թագաւորական դահը բարձրացաւ (1222—1225) , խոստանալով իրենց կրօնական եւ ազգային ծէսերը յարգել եւ պահպանել . բայց քիչ ժամանակէն Ֆիլիպ գրժելով իր խոստումները , — մահաւանգ թէ երկիրը կողոպտելով իր հօրենական դանձը հարստացնելու ետեւէ ինկած էր , — հայ իշխաններու եւ պալատականներու հաւանութեամբ՝ գիշեր ժամանակ Զապէլի ծոցէն գուրս հանուեցաւ բռնի կերպով , հակառակ Զապէլի արտասուախառն աղաղակներուն ու կոծերուն , եւ առաջնորդուեցաւ բանտ (2) : Բանտի մէջ թունաւորեցին Ֆիլիպը . իսկ Զապէլը կարգեցին այս անգամ հայ իշխանի մը՝ Հեթումի հետ , որ Կոստանդին պայլի որդին էր :

Հեթում Ս. Զապէլի հետ միացած՝ իր ճարպելութեամբ ու քաղա-

էր բայց տարի մը հազիւ իշխան իր հօրբուրորդի Թովմաս պայլի խնամակալութեամբ , ինչպէս կը վկայէ Սմբատ Գունդստապլ . — « Ոմէ » (= 1168) . Մեռաւ պարոն Թորոս որդին Լևոնի տէրն Մամիսայ , որոյ ողորմեցի Քրիստոս : Իսկ ի մեռանելն՝ եղ պարոն Թորոս պայլ տղային իւրոյ որ կոչէրն Թուրէն՝ զիշխանն պարոն Թումաս , որ կալաւ զաշխարհն պարոն Թորոսին տարի մի : »

(1) « ՈՄՓ (= 1210) . Գնաց Լեւոն բագաւորն ի Կիպրոս , եւ առ իւր կին զիպրոսայ բազաւորին հոյրն զՍալին , կին իմաստուն եւ համեստ : „ Սմբատ :

(2) Ինչպէս կը նկարագրէ Աբուլֆարաջ ասորի պատմագիրն իր Ասուրիներու Ժաւանակագրութեամ մէջ , սպ. Լայացիզ 1789 , եր. 485—486 : Իսկ հայ պատմիչներէն Սմբատ այսպէս կը գրէ . Հայերը « բերխն ի պայման որ (Ֆիլիպ) հայենակ կենայր , ու զեկեղեցին եւ զսեղանն հայենակ տանէր , եւ զամեն մարդ իւր իրաւունքն պահէր : Երբ մեծացաւ եւ եղիւ խան տարւոյ , նա իր հօրն բէտպիրով կ'ուզէր՝ որ ձգէր զՀայոց զամեն իշխանն , եւ յիւրոցն դնէր , այնափ որ չկարացին ժումել իւրեան . բոնեցին զինքն ի Թիլն եւ յարուոյն ձգեցին , եւ արարին բերդարգել՝ ուր մեռաւ . եւ այլ պալ դրին զպարոն Կոստանդին : „ Սմբատ , ՈՀԱ :

քաղիտութեամբ երկար տարիներ կառավարեց երկիրը (1226—1270)։ Թէեւ Լուսինեաններու հետ խնամեցաւ Լեւոն Ա. աղջիկ առնելով անոնցմէ, բայց այս խնամութիւնը բաւական չէ Լուսինեաններու ազգեցութեան տակ արդէն մտած համարել հայկական կիլիկիան, քանի որ Հայոց վրայ իշխող առաջին Լուսինեանն եղած է Գուխառն, Կիպրոսի Հանրի Բ թագաւորի եղբայր Ամօրի իշխանի որդին, որ մօր կողմանէ հայ էր, Լեւոն Բ-ի թոռը, Զապլունի որդին։

Գուխառն կամ կի Լուսինեան հայկական գահը բարձրացաւ Կոստանդնուպոլիս (1) անուան տակ, 1342 (+ 1344) թուին, Լեւոն Ա-ի խնամութեանէն հարիւր երեսուներկու տարի վերջը։

Զ

Լուսինեանները

Լուսինեաններու ծագումն առասպեկտական աւանդութիւններու վրայ հաստատուած է։

Կը կարծուի թէ Լուսինեաններու Տան առաջին պետն եղած է Ֆրանսայի հիւսիսային կողմը տարածուած նախկին Պուտառ գաւառէն՝ Raymondin de Forez անուն մէկը։ Խակ պատմութեան մէջ ծանօթ առաջին Լուսինեանն եղած է Հիւգ Ա., որ ժ-րդ դարու մէջ կապէր (2)։

Լուսինեաններն իրենց երկրն բացարձակ տէրերն էին եւ դարերէ ի

(1) Լեւոն Ա-ի համար ինչ որ բախն ֆիշ մը վերը (Եր. 11, ծան. 3), նոյնը կը կրկնեն նաև այս Կոստանդնի համար։ այսինքն՝ Ա Կոստանդնինը կը համարեն Հերում, Թոռու, Սմբատ եւ Օսին քաջաւորներու եղբայրը, որ գահակալեց 1298—99-ին։ Խակ Ռուբէն Ա. իշխանի որդի պարոն Կոստանդնին քաջաւորական տիտղոս չէ առած, այլ հօրը պէս պարզ իշխան մը եղած է։

(2) Le Chanoine Pascal, *Hist. de la Maison royale de Lusignan.* Paris, 1896, Եր. 1 : Տե՛ս նաև Մ. Ա. Դաւիթ-բեկ, Լուսինեանֆ. Վիեննա, 1900, Եր. 1 :

վեր անկախ Ցղանսայի թագաւորներէն. բայց 1575-ին նուանուելով՝ բոլորովին հպատակեցան ֆրանսական կառավարութեան :

Լուսինեան ցեղը փայլեցաւ ոչ միայն Եւրոպայի մէջ, այլ եւ Արևելքի մէջ ալ, Խաչակիրներու արշաւանքներու հետեւանկով :

Խաչակիրներն երբ մտան Ս. Երկիր, աեղացի քրիստոնեաներն ու ճանապարհորդ ուժատաւորները պաշտպանելու համար իրենցմէ մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ (1062-ին) հոն գացած հերոսի մը հանգիպեցան, որ իրենց բանակին օգնութեան գնաց : Այս անձը Լուսինեաններու ցեղէն Ռոբեր անունով մէկն էր, որ Խաչակիրներուն մատուցած ծառայութեանցը փոխարէն՝ « Յոպաէի եւ Ասկաղոնի կոմս » ախտղոսով վարձատրուեցաւ անոնց պետէն : Իսկ Լուսինեաններու բուն մասնակցութիւնն եղաւ Հիւգ Զ-ով, որ Առաջին Խաչակիրներու խմբին հետ մտաւ Պաղեստին, եւ Ռամայի ճակատամարտին մէջ մեռաւ (1102): Այսպէս նաեւ Հիւգ Ը մասնակցելով Խաչակիրներու արշաւանքին, Անափոքի իշխան Պետունդ Գ-ի եւ Եղեսիայի ու Տրիպոլսի կոմսերուն հետ գերի ինկաւ Դամասկոսի սուլտան Նուրէդդինի ձեռքը (1164) :

Արեւելքի մէջ հաստատուած Լուսինեաններէն ամենէն նշանաւորն եղաւ Հիւգ Ը-ի չորբորդ որդին Գուբառն, որ ամուսնանալով Երուսաղէմի թագաւոր Պաղտին Դ-ի քրոջ Սիազիլի հետ (1180), Պաղտին Ե-ի վախճանելէն Ետքը՝ Երուսաղէմի թագաւորական գահը բարձրացաւ, 1186 թուին : Բայց այս առաջին յաջողութեան պատճառած ուրախութիւնն երկար ժամանակ չվայելեց Գուբառն, որովհետեւ յաջորդ տարին իսկ՝ Տիբերիայի պատերազմին մէջ՝ գերի ինկաւ Սալահէդդինի ձեռքը. Երուսաղէմն ալ անցաւ ասոր իշխանութեան տակ :

Գուբառն Լուսինեան խոստանալով սուլտանին այլ եւս զէնք չվերցնել իսլամութեան դէմ, ազատ արձակուեցաւ, զրկուելով միայն իր թագաւորութենէն բայց ոչ տիտղոսէն. եւ սակայն մի քանի տարի Ետքն Սիազիլայի թագաւորէն գնելով Կիպրոս կղզին, գնաց հոն եւ հաստատեց Կիպրոսի Լուսինեան իշխանութիւնը, 1192 թուին :

Այսպէսով Լուսինեանները աէր եղան կիպրոսի, եւ վերջէն հայկական դահին ընծայեցին Լուսինեան ցեղէ երկու թագաւորներ :

Այս երկու Լուսինեան թագաւորներէն առաջինն էր վերոյիշեալ Կիամ Գուբառնը (Կոստանդնուպոլիսի Բ), իսկ երկրորդը՝ Կիլիկիայի հայկական հարստութեան վերջին թագաւորը Լեւոն Ե :

Է

Հի՞նգ թէ երկու լատին քազառ

ասեր ընկունած են թէ կիլիկիայի հայ թագաւորներու շարքն մէջ լատինական ցեղէ հինգ թագաւոր ունեցած են Հայերը:
Այս սխալ կարծիքն առաջին անգամ հրապարակ նետողն եղած է կիպրոսի Նիկոսիա քաղաքէն Ստեփաննոս Լուսինեան անունով յոյն Դոմինիկեան կրօնաւոր մը (1537—1590), որ նախ Խոսլիա եւ Ետքը Պարիս ճանբորդելով կիպրոսի մասին խոալերէն եւ ֆրանսերէն մի քանի հրատարակութիւններ ըրած է, որոնց մէջէն մեղի կարեւորներն են՝ 1) Histoire contenant vne sommaire description des Genealogies, Alliances, & gestes de tous les Princes & grands Seigneurs, dont la pluspart estoient François, qui ont iadis commandé és Royaumes de Hierusalem, Cypre, Arménie, & lieux circonuoisins. Paris, 1579. և 2) Description de tovte l'isle de Cypre, et des roys, princes, et seigneurs, tant Payens que Chrestiens, qui ont commandé en icelle . . . Paris, 1580.

Արդ՝ Տ. Ստեփաննոս Լուսինեան այս երկու երկասիրութիւններուն մէջ ալ առանձին գլուխ մը նուտիրելով Հայաստանի Լուսինեան ցեղէ թագաւորներուն, այսպէս կըսէ (1). Հայաստանի լատին ցեղէ առաջին թագաւորն եղած է 1) Հիւգ, որդին Տիւրոսի եւ Սիդոնի աէր Ամօրի Լուսինեանի, որ ամուսնացած էր Հայոց թագաւոր Թորոսի քրոջ Զապլունի հետ։ Հիւգ՝ կիպրոսի թագաւոր Հանրի Բ-ի եղբայրն էր։ Հիւգի յաջորդեց իր երեց որդին 2) Յովհաննէս, որ վանք մը քաշուեցաւ եւ Փրանկիսկեան կրօնաւորի սքեմ հաղաւ, արքայական գահը թողլով իր եղբօրորդի 3) Լեւոնի (Ա)։ Լեւոն՝ Ամօրիի որդին էր եւ թոռը Հիւգի։ Որովհեաւ ասիկա մեռաւ անգաւակ, թագաւորական իշխանութիւնն անցաւ իր միւս հօրեղքօր 4) Լեւոնի* (Բ), այսինքն Հիւգի եղբօրդ զաւկին, որ է եղբայր Յովհաննէսի եւ

(1) Hist. contenant եւն, թլ. 32 թ, եւ Description եւն, թլ. 201 թ։

* Որուն « Liouon » (Լիւոն) կըսէ հ. Ստեփաննոս։

Ամօրիի : Ասոր յաջորդեց իր որդին 5) Լեւոն (Պ.) , որ Հայոց վերջին թագաւորն եղաւ։ Ուրեմն՝ ըստ հ. Ստեփաննոս Լուսինեանի՝ լատին ցեղէ երեք Լեւոններ բարձրացած են հայկական դահին վրայ , եւ երրորդ կամ վերջին Լեւոնն է Հայաստանի « հինգերորդ լատին թագաւոր »ը :

Այս կարծիքէն է նաև ֆրանսացի նշանաւոր պատմաբանը Դիւ Կանժ (1610—1688) , որ սակայն հ. Ստեփաննոսէ բոլորովին տարբեր ճիւղազրութիւն մը կուտայ , աւելի մօտենալով ձմարտութեան (1) : Դիւ Կանժ կընդունի, թէ Հայոց լատինացեղ թագաւորներէն առաջինն եղած է Գուխտոն , Ամօրի Լուսինեանի որդին , երկրորդը՝ կոստանդ , երրորդը՝ կոստանդին , չորրորդը՝ Ա. Ա. , իսկ հինգերորդը՝ Լեւոն վերջին : Այս պատմաբանը նկատելով որ Լեւոն Ե-ի տապահաքարին վրայ գրուած է՝ « quint roy latin », այսինքն՝ « հինգերորդ լատին թագաւոր » , կը հետեւցնէ , թէ վերջին Լեւոննէն առաջ Հայաստանի մէջ դահակալով չորս ուրիշ ոչ բնիկ , լատինացեղ , թագաւորներ պէտք են ըլլալ , որոնց չորրորդին , այն է Լեւոն Ե-ի եւ կոստանդնի միջեւ թագաւորովին անունը չեն յիշեր հեղինակներ (2) :

Ո՞վ կրնայ ըլլալ այս անանուն անձնաւորութիւնը :

Պատասխանը կուտայ ինքը Դիւ Կանժ . — Drago ! Այո՛ , « Դրագո » է , կըսէ Դիւ Կանժ , Լեւոնի նախորդին անունը . վասն զի նոյն անունը կրող « հայ » թագաւորի մը արծաթէ մի քանի դրամը տեսեր է եղեր Պարիսի Սրբունի Մատենադարանին մէջ : Բայց այս կարծեցեալ հայ դրամը « բացարձակապէս ոչ մի կապ չունի հայկական դրամներու հետ » , ինչպէս կը պնդէ հրատարակիչը Իէ (3) , եւ կըսէ , թէ պէտք է Դրագո-ի տեղ ընդունիլ Կիպրոսի թագաւոր Պետրոս Ա-ը , որ 1368ի սեպտեմբերին՝ « Հայոց թագաւոր » ափազուն առաւ գոնէ (4) :

Նոր հեղինակներէ քաջ հայերէնապէտն եղ . Դիւլորիէ եւս հիներու հետ կը պնդէ , թէ « հինգ » լատին թագաւոր նստած է ի Սիս , այս կարգով . 1) Ճիւան-Կոստանդին , 2) Եղբայրը Գուխտոն , 3) Կոստանդին , որդի Պաղտինի , 4) Կիպրոսի թագաւորը Պետրոս Ա. Եւ 5) Լեւոն վերջին (5) :

(1) Du Cange, *Les Familles d'Outre-mer*. Publiées par M. E.-G. Ray. Paris, 1869, եր. 146—154 :

(2) Անդ , եր. 149 :

(3) Անդ , եր. 150 :

(4) Անդ , եր. 151 :

(5) Rec. Cr. եր. 703—714, եւ եր. 735, ծան. 3 :

Դիւլորիէ՝ Դիւ Կանմի հետեւելով՝ Լեւոնի տապահաքարին վրայի արձանադրութիւնը նկատողութեան առնելէ զատ, անոր կտակին օրինակին մէջ ալ կը կարգայ հետեւեալը .

« Léon de Lusignan, quint roy latin du royaume d'Arménie, »
այսինքն՝ « Լեւոն Լուսինեան, հինգերորդ լատին արքայ Հայոց թագաւորութեան (1) :

Հ. Պ. Ալիշան թէեւ իր Յուշիլի հայրենեաց Հայոց գրքին մէջ (հա. Բ, եր. 495) Լեւոնի տապահաքարին վրայի արձանադրութիւնն այսպէս կը կարգայ — « Լեւոն Լիոնինեան, հինգերորդ արքայ Լատին՝ թագաւորութեանն Հայոց, » բայց Սիսուանի մէջ Լուսինեան տոհմէ երկու լատին թագաւոր միայն կընդունի, առանց խօսելու յիշեալ տապահագրի նըկատմամբ : Այս ուղիղ սրբագրութիւնն արդիւնք է անշուշտ Դարդելի ժամանակագրութեան յայանութեան . վասն զի Դարդել, — որուն վրայօք սկսի խօսիմ եաքը, — Գուլտառ'նն ու Լեւոնը միայն ցոյց կուտայ իբրեւ Լուսինեան տոհմէ լատին թագաւորներ, Լեւոնի համար միշտ գրելով « Լեւոն Ե », իսկ միւսները հայկական սերնդէ կընդունի : Բակուրան եւս վերջերս հրատարակած Մի տեսութիւն կիշիկիոյ հայկական իշխանութեան վրայ գրքին մէջ այս ուղղութեան կը հետեւի :

Հիմա քննենք անսնենք թէ ի՞նչ բանէ յառաջ եկած է այս սիսալը, եւ ի՞նչ արժէք ունին Ստեփաննոս Լուսինեանի, Դիւ Կանմի, Դիւլորիէի և ուրիշներու կարծիքները :

Այս հեղինակներէն ամենէն հինը, հետեւաբար ամենէն « վաւերականը », հ. Ստեփի. Լուսինեան պիտի ըլլոյ . բայց հ. Ստեփաննոս իրեն մօտիկ ժամանակներու գէպքերու մասին ա՛յն աստիճանի տգիտութիւն ցոյց կուտայ, որ մարդ ակամայ կսափառի բոլոր գրածներն անվաելը համարելու . օրինակի համար՝ նա կըսէ, թէ Լեւոն վերջինն իր կատակը պատրաստած է 1396-ին, եւ մեռած՝ 1404-ին (2). մինչեւ յայանի է, թէ Լեւոնի կտակին տակը գրուած է՝ 1392 թուականը, իսկ տապահաքարին վրայ գրուած մահուան թուականն է՝ 1393, համաձայն ժամանակակից պատմիչներու : — Հռչականուն արեւելադէտ Սէն-Մարտէն եւս վերջին Լեւոնի մասին ֆրանսական Կամառին ներկայացնելով ուսումնասիրութիւն մը, որ

(1) Անդ, եր. 735, ծանօթ. 3 :

(2) Description եւալլն, բլ. 202 ա :

գմբախտաբար անաւարտ մնացած է , բոլորովին սխալ , շփոթ եւ կառկածելի կը գանէ հ . Սանիաննոսի դրածները (1) :

Գալով Դիւ Կանմի եւ Դիւլորիէլ , ինչպէս տեսանք , ասոնք Լեւոնի տապանագրին եւ կտակին վրայ հիմնուելով՝ « հինգերորդ լատին արքայ Հայոց » կընդունին . հին սովորութեան համեմատ սակայն՝ ո՛չ տապանագրին եւ ո՛չ կտակին մէջ սորովիհետով բաժնուած են բառերը , այլ երկու տեղ ալ պարզապէս զրուած՝ « Léon de Lusignan quint roy latin du royaume d'Arménie » , այսինքն՝ « Լեւոն Լուսինեան Ե լատին արքայ Հայոց թագաւորութեան » : Իմաստի ճշուաթեան համար եթէ հարկ է սոսրակէտ դնել , պէտք է « հինգերորդ » բառէն վերջը դնել եւ կարգալ՝ « Լեւոն Լուսինեան Ե , լատին արքայ Հայոց » (2) :

Ուրիմն կը սիսակին նաև Յուշիկ , Լանգլուա , Լընուար , Բօնիէ , եւ ուրիշ շատ շատեր որոնք ստորակէտով մը կը զատեն « Լուսինեան » ազգամունք « հինգերորդ » թուական ածականէն : Ա. Պալասանեանի ՊՏՄ . Հայոց զրքին մէջ ալ (Եր . 541) սխալ է այս տապանագրիը , ինչպէս սխալ են նաև ուրիշ կարեւոր կէտեր :

Պէտք է խոսառովանիլ , թէ Կ. Եղեանց Դարդելի Ժամանակագրութեան Յառաջաբանին մէջ (Եր . հզ) դնելով Լեւոնի տապանագրիը , հանձարեղ կէտագրութիւն մը ըրած է իր կողմէ , թէեւ առանց քննելու տապանագրին ու կտակը . վասն զի արձանագրութեան մէջ սխաներ սպրդած են , ինչպէս պիտի տեմնենք իր կարգին :

Հիմա հարցում մը պիտի ընեն ինձ ընթերցողներս , հարցում մը , որ շատ բնական ալ է . այն է՝ թէ քանի որ լատինացեալ Ֆիլիպ անունով

(1) Saint-Martin , *Recherches sur la vie et les aventures de Léon* .
« Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres , ին մէջ . Պարիս , 1836 , հս . ԺԲ , Եր . 147-158 :

(2) Թէ՛ տապանագրին եւ թէ կտակին մէջի սորովիհետ նշելու համար ես անձամբ այցելեցի նախ Ֆրանսական Ազգային Դիւանարանը (Archives) , եւ յետոյ Սէն-Դընիի աբբայարան ուր փոխադրուած է Լեւոնի տապանագարը , առանց հշարի : Այսպէսով միայն կրցայ սուրգել խնդիրն եւ համոզում գոյացնել :

թագաւոր մըն ալ ունեցած ենք (1) , ինչո՞ւ այս ցանկին մէջ չէ մտած Ֆիլիպ : — Պատճառը շատ պարզ է . Ֆիլիպ ամուսնանալով Հայոց թագաւորութեան իսկական ժառանգորդ Զապէլի հետ , կառավարելու գործին մէջ սոսկ օգնական լեկեր մըն էր Զապէլի , եւ ոչ թէ բուն թագակիր եւ օծուած թագաւոր , թէեւ կը կրէր « թագաւոր » տիտղոսը : Իշխանութիւնը Զապէլինն էր : Փաստեր պակաս չեն հաստատելու համար այս համոզումըս : Յիշեմ մէկ քանին . 1) Դարդել բացարձակ կերպով կըսէ (եր . 16) թէ « թագաւորեցին Ֆիլիպ եւ տիկինն Զապէլի միասին » . 2) Ֆիլիպ իր աներոջմէն (Լեւոն Ա) միացած արքայական թագին ու գահին տէրը չէր , եթէ ոչ իր հօրը չէր զրկեր զանոնք . 3) Ֆիլիպ երբեք գրամ տպած չէ , 4) մինչդեռ Զապէլի երկրորդ ամուսինը Հեթում՝ տպած է , որուն վրայ Զապէլ պատուի առաջին տեղը կը գրաւէ , ինչան իր՝ Հեթումի վրայ ունեցած առաւելութեան . 5) Ժամանակակից պատմիչ մը , Վահրամ , Ֆիլիպի անունընըն անդամ չի յիշեր . նոյնպէս նաեւ հ . Ստեփ . Լուսինեան . 6) Դիւ կանժի , Դիւլորիէի , Լանզլուայի , եւ այլոց վերջին Լեւոնի « հինգերորդ լատին արքայ Հայոց » ընդունելէն կը հետեւի , թէ անոնք ալ Ֆիլիպի իշխանութիւնը՝ թագաւորութեան համազօր չեն նկատած , որով գուրս ձգած են իրենց ցանկէն , ապա թէ ոչ ոլուք էր ըսէին — վեցերորդ լատին արքայ Հայոց (2) :

Երկու կոստանդիներու մասին պետի խօսիմ վարը :

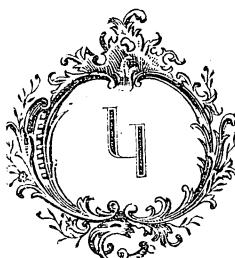

(1) Տե՛ս վերն եր . 12 :

(2) ՈՒՂՂԵԼԻՔ . — Վերն եր . 16 , սով 8 “ լատինացել ” բառին տեղ կարդալ — Լուսինեան տնհմէ լատին բազաւորներէն եւայլն . իսկ նոյն երես , սով 26՝ կարդալ — քէ Լուսինեան տնհմէ “ հինգ ” եւայլն :

Ը

Գուիտոնին մինչեւ Լեւոն Ե

ի կամ Գուիտոն Լուսինեանի հայկական գահը բարձրանալը՝ մեծամինծ խռովութիւններու տեղի տուաւ։ Այն օրէն սկսան ներքին դժգոհութիւններն աւելի սուր կերպարանք ստանալ։ Եւ բողայի եւ մասնաւորապէս Հոռմի աջակցութեան վրայ յոյս գնող ու սին խսոսաւմներով օրօրուող աարրը Գուիտոնի կողմը բանեց, իսկ ազգայնականները բուռն կերպով հակառակեցան օտարի մը հայկական գահին վրայ բարձրանալուն։ Վերը յիշուած Ֆիլիպի հակազգային ընթացքը տակաւին չէին մոռցած Հայերը։ Բայց վերջապէս յաջողեցաւ կի, քանի որ իր նախորդը (Լեւոն Դ) անդաւակ մեռած էր Եւ ինքն անսուզզակի կերպով գահաժառանդ կը նկատուէր, եւ քանի որ նոյն Լեւոնի հօրաքեռորդին եւ անոր կողմէ ազգին ներկայացուած միակ ընտրելին էր։

Գուիտոն գահը բարձրացած օրէն իսկ ցոյց տուաւ, որ իրօք օտար մըն էր ինք. վասն զի Արեւմտքէն շատ մը մարդիկ բերած էր իրեն հետ, նոյնպէս օտար, եւ աէրութեան գլխաւոր պաշտօններն անոնց ձեռքն յանձնած (1)։ Ասկէ զատ՝ ամէն գործի մէջ առաջնութեան պատիւը կուտար իր ազգակիցներուն, ոտքի տակ աւնելով Հայերու ազգային զգացումները, ինչպէս ըրեր էր Ֆիլիպ։ Նոյն իսկ, կևիթադրեմ թէ, թագաւոր պսակուած օրը Հայերու կողմէ իրեն տրուած «Կոստանդին» հայացած անունը մերժելով՝ իր աւագանի անունը (Կի) կը գործածէր, արհամարհելու համար Հայերը (2), եւ թղթերով ու զեսպաններով կը վստահացնէր Հռոմը, որ բոլոր

(1) Դարդեղի ժամանակագրութիւն, Եր. 49.

(2) Հայ եւ օսոր պատմիչներէ շատեր կը գրեն, թէ Ամօրի Լուսինեանի որդիններէն մին՝ Յովհաննէս՝ «Կոստանդին» անունով քագաւորած է 1342 րուին։ Իսկ նետեւեալ տարին՝ յաջորդած է իր Գուիտոն եղբայրը։ Տարակոյս

Հայերը լատին եկեղեցիի դիրկը պիտի գարձնէ քիչ ժամանակէն։ Ասոր մէջ չյաջողեցաւ, բայց գժբախտաբար հայերէն լեզուն բոլորովին վարելով արքոնիքէն, լատիներէնը յարդ ու պատիւ ստացաւ եւ Հայոց պաշտօնական լեզուն դարձաւ (1)։ Այս պարագաներուն մէջ բնական էր, թէ աղդայնական կուսակցութիւնը բոլորովին պիտի լարուէր Գուիտոնի դէմ։ Եւ իրօք՝ որ մըն ալ աղդայնականներու համբերութիւնն համանելով, Ազանայի մէջ յարձակեցան թագաւորին վրայ, եւ սպանեցին թէ՛ Գուիտոնը, թէ՛ իր եղբայրներէն Պետուղղը, որ անոր օգնութեան կը զիմէր, եւ թէ՛ բոլոր հետեւողները (1344 նոյ. 17)։

Այսպէսով վերջ գտան, գէթ ժամանակի մը համար, մեր ազգային ներքին խոռոչութիւնները։

Գուիտոնի սպանումէն ետքը Հայերը միանալով՝ նոյն տարին իսկ թագաւոր ընտրեցին բնիկ հայ մը, Նդրեան ցեղէ Պաղան մարաջախտի որդին, որ կոստանդին Գ անունն ստացաւ։

Նոր թագաւորն հայ ժողովրդին սիրցնելով ինքնինքը, շատ խոհեմութեամբ եւ երկար ժամանակ կոստավրեց երկերը, — թէեւ ժամանակակից պատմագիրը Դարդել՝ մէկ կողմէ կրօնական ատելութենէ մղուած եւ միւս կողմէ Լուսինեաններու հաճելի ըլլալու համար՝ գէշ գոյներով կը նկարագրէ կոստանդինի թագաւորութիւնը, «բռնակալ» եւ ուրիշ անուններ տալով անոր (2)։

Հկայ, թէ այս երկու անուններու միջեւ շփորութիւն մը կայ։ Վասն զի Յովհաննէս կամ Զուան նոյն 1342 քուին սոսկ քագապահ էր, մինչեւ իր եղբօք՝ Գուիտոնի Կ. Պոլսէն գալը. ուրեմն «Կոստանդին» անունն սացողը՝ միայն Գուիտոնի կրնար ըլլալ, ո՛չ թէ Յովհաննէս։ Բայց թէ ինչո՞ւ համար «Կի» անունով հայ դրամներ գոյութիւն ունին, պարզ է հետեւցնել վերի ենթադրութեննէ։

(1) V. Langlois, *Documents pour servir à l'Histoire des Lusignans.* «Revue Archéologique», ին մէջ. Պարիս, 1859, հս. ՓԶ, եր. 144։

(2) Կոստանդին Գ երէ իրօք «բռնակալ» մէկն էր, եւ կամ ազգին կամքին հակառակ ընթացք մը ունեցած ըլլար, անո՞ւ ալ կեանքին կրնալին վերջ տալ իշխանները։ Ընդհակառակը՝ Կոստանդինի տասնինը տարի (1344-1363) անընդհատ քագաւորելն ապացոյց է, որ նա սիրելի եղած էր ամենուն, բացի նախանձոս զահաժառանգ կուսինեաններէ եւ Դարդելի նման լատինամոլ կուսակցութենէ։

Կոստանդին Գ թէ՛ երկիրը նորանոր խլրտումներէ ազատ պահելու և թէ իր թագաւորութիւնն երկարատեւ ընելու համար՝ ամենէն առաջ Դուխառնի ողջ մեացած ազգականներէն մէկ մասը բանտարկեց, իսկ մաս մըն ալ հեռացուց մայրաքաղաքէն :

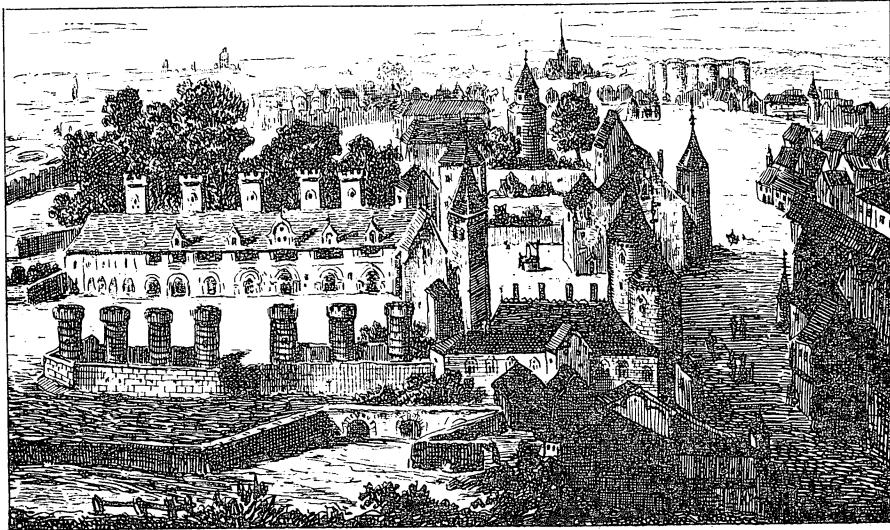
Որովհետեւ Դուքսոն մանչ զաւակ չունէր, այլ իզապէլ կամ Զապէլ անունով աղջիկ մը միայն, զահին ժառանգութիւնը կը մնար իր եղբօր՝ Զուանի որդիներուն : Ուրեմն Կոստանդինի զիսւաւոր բանտարկեալներն էին հետեւեալ երկու թագաֆառանդ որբերը, — Պետունդ՝ 5 տարեկան, եւ լեռն՝ 2 տարեկան, որոնց հայրը գեռ նոր մեռած էր (1844 օգոստ . 17) և որոնք կը խնամուէին իրենց մօրը քով, որ իր կարգին իր զաւակներուն հետ Կոռիկոսի բերդն առաջնորդուեցաւ :

Կոստանդինի վերջին տարիներուն, հակառակ որ երկար ժամանակէ ի վեր խաղաղութիւնը հաստատուած էր երկրին մէջ, մհծամեծ գժբախտութիւններու հանդիսավայր դարձաւ կիլիկիան . վասն զի ո՛չ միայն կաթոլիկ տարրն սկսած էր նորէն զօրանալ և կրօնական ատելու թեան ոերմը ցանել թէ՛ հասարակ ժողովրդին և թէ իշխաններուն մէջ, այլ եւ արտաքին թշնամիներն ալ սկսած էին ամէն կողմէ յարձակիլ կիլիկիայի վրայ եւ գրաւ ել մի քանի կարեւոր քաղաքներ ու բերդեր Երկրին ներսերը Թիւրքմէններէ դրաւուած էին . իսկ հարաւային մասն ու ծովեզերքի հայկական տմրութիւններն ամբողջովին անցած էին Եգիպտացիներու ձեռքը, բացառութիւն կազմելով Կոռիկոսը, որ սակայն առանձնացած՝ յուսահատական դիմադրութիւններու մասնուած էր : Կոստանդինի իր բոլոր ուժը տուած էր մայրաքաղաքին պաշտպանութեան, — թէ եւ անյաջող, — եւ կապանի ու Բարձրերդի տէրերուն հրամայած էր արթուն կենալ եւ արդիւել թշնամիին մօաենալը, քանի որ չէր կրնար՝ ճամբաններու բռնուած ըլլալուն պատճառով՝ օգնութեան հասնիլ Կոռիկոսի պաշարուածներուն : Ծովեզերքի հետ բոլորովին կտրուած էին յարաբերութիւնները (1) :

(1) Աբու'լ-Մեհասին եգիպտական բանակին արշաւանքն այսպէս կը պատմէ . « 760-ին (=1359) Հալեբ գաւառին կուսակալութիւնը յանձնուեցաւ ամր Սայֆեդին Բէյդէմուր ել-Խարէզմիին : Յաջորդ տարին արշաւեց Կիլիկիայի վրայ . նուանեց Սիսր, որ անձնատուր եղաւ, եւ Տիրապետեց Ադանայի ու Տարսոնի, ինչպէս նաեւ Կելալ-ի, Դիլիուն-ի եւ Զուդէյթա-ի(*)

(*) Ձեռագիրն ունի Էլ-Հուդեյդա :

Եւ սակայն՝ Կիպրոսի մէջ ուրիշ վոփոխութիւն մը, — որուն արձագանդը վերջապէս հասաւ Կոռիկոսի միջնաբերդն ալ, ուր քաշուած ամրացած էր յուսահատ ժողովուրդը, — նոր եւ վճռական որոշումի մը պատճառ դարձաւ,

Տուրնելի Պալատը — Le Palais des Tournelles.

Կիպրոսի թաղաւորական գահին վրայ բարձրացած էր Պետրոս Ա. (1358—1369) եւ սկսած էր իր երկրին թշնամիներն հալածել : Կոռիկոսի պաշարուածներն իրենց մէջ խորհրդակցութիւն մը կատարելով՝ յաջողեցան 1359-ի յունուարի 8-ին երկու տեղացի (Կոռիկոսցի) Յոյներէ բաղկացած

ամրոցներուն : Աղանայի ու Տարսոնի մէջ խորքե կարդացել եւ սուլտան Հասանի (*) անունով դրամ տպել տուաւ : Այս երկու հաղափներուն մէջ եզիպտական կառավարիչ մը ու պահակազունդ մը դրաւ : Յետոյ շատ մը աւարով դարձաւ Հալեք, հետք բերելով նաեւ բազմարիւ ձերբակալուածներ. իսկ իր Ձերբայիլ անուն գերիին միջոցով՝ Տիրապետած երկու հաղափներուն բանալիները սուլտանին դրկեց : » Մանալ հսամի !, հս. Բ, թիվ. 112 ա, արաբերէն ձեռագիր Bibl. Nat.-ի, թիւ 2069 :

(*) Էլ Մէլիք էն-Նաուըր Հասան :

պատգամաւորութիւն մը զրկել Կիպրոս , խնդրելով որ Պետրոս թագաւորն իրենց օդնութեան հասնի ու գրաւէ բերդը , որուն բնակիչներն ինքզինքնին թագաւորին տրամադրութեան տակ կը գնէին : Երկու պատգամաւորներուն — Միքայէլ Պոստացիս ու Կոստաս Ֆիլիպիս — Կիպրոս հասնելէն մի քանի օր Արջը , նոյն ամսուն 15-ին Պետրոս թագաւորին կողմէ զրկուած խումբ մը նոււեր , հրամանատարութեամբ Ռոբերտ Լուսինեանի , կիլիկեան ծուվեղը մօտենալով Կոստիլոսին տիրացան և հանգարանցուցին յուզուած ժողովուրդը (1) :

Պեմոնդ , սպանուած Գուիտոնի եղբօրորդին և Հայաստանի իսկական թագաֆառանզը , Կիպրոսի թագաւորին քով ապաստան զանելով՝ Կոստանդնի դէմ մեքենայութիւններ լարելու յարմար յամանակն հասած համարեց , և Պետրոսի աջակցութեամբ սկսաւ հայ իշխանները գրգռել իրենց թագաւորին դէմ : Յաւալի է , որ Պեմոնդ իր գործակալներուն միջոցով յաջողեցաւ նոր հոսանք մը ստեղծել Կիլիկիայի մէջ : Աւագանիին մէկ որոշ մասը բացարձակապէս տպաստամբեցաւ Կոստանդնին , և յատուկ պատգամաւորներու միջոցով իմաց տուաւ թէ՝ Պետրոսին և թէ Պեմոնդին , որ իր թէ Հայերը կը փափազին իրենց թագաւորը գահէն վար առնել և տեղը գնել Լուսինեաններու ցեղէն թագամառանդ Պեմոնդը , աղաչելով միանգամայն որ Պետրոս իր ազգեցութիւնը բանեցնէ և իրենց օրինաւոր թագաւորը պասկել տայ իրենց զրկէ :

Պետրոսի փափազն էր արդէն կամ Հայոց գահին տիրանալ , և կամ զոնէ իր ազգականներէն մէկը տեսնել անոր վրայ : Աւսահ՝ իր նպատակին համար 1362-ի հոկտ . 24-ին Պեմոնդը հետն առած ճամբայ ելաւ գէպի Եւրոպա , որպէս զի Սւինեոն նոստող Ուրբանոս Ե պապին (1362—1370) ձեռքովը Հայոց թագաւոր օծել տայ զանիկայ , և խորամանկութիւնով մը տիրանայ Կիլիկիայի : Բայց տակաւին Ֆրանսա չհասած՝ Վինետի մէջ հիւանդացաւ Պեմոնդ , զոր ստիպուեցաւ հոն թողուլ Պետրոս և առանց անոր շարունակել իր ճանբան :

Վենետիկի մէջ Պեմոնդի վիճակն սկսաւ ծանրանալ . և վերջապէս

(1) Մաշեօաչ , եր . 59: Այս ժամանակիրը կըսէ , թէ 1360-ին Հայոց թագաւորութիւնը Լեռնի մը ձեռքն եր , որ լնդ ամենը «200 տաղաք եւ ամրութիւն» ունէր , բայց բոլորն ալ կորսնցուց : (Սնդ) : Տարակոյս չկայ թէ հոս յիշուած Լեռնը կամ Կոստանդին Գ-ի որդի Լեռնն է , և կամ պէտք է կարդալ՝ Կոստանդին Գ :

չկրնալով յաղթել հիւանդութեան՝ 1363-ի հոկտեմբերին մեռաւ եւ թաղ-
ուեցաւ նոյն քաղքին մէջ (1), հազիւ ողջունած 24 գարուններ։ Այսպէսով՝
դահակալութեան իրաւունքն անցաւ իր Լեւոն եղբօրը։

Պետրոս երբ իմացաւ Պետունիի մեռնիլը, սկսաւ Լեւոնի վրայ մոռա-
ծել. եւ երբ ներկայացաւ Ուրբանոսի, նկարագրեց Հայաստանի քրիստոն-
եաներուն ողբալի վիճակը, եւ բարեխօսեց Լեւոնի մասին, խնդրելով նա-
և նոր խաչակրութեան մը կազմութիւնը, որ անմիջապէս որոշուեցաւ
Ֆրանսայի Յովհաննէս Բ թագաւորին ներկայութեանն ու խոստումովն իսկ,
թէ եւ վերջն չյաջողեցաւ այս խաչակրութիւնը, Յովհաննէսի մահը (1364)
վրայ համելով (2)։ Խակ Լեւոնի գահակալութեան նկատմամբ պապը Պետ-
րոսին յանձնեց Յ ապրիլ 1365 թուակիր հետեւեալ թուղթը, ուղղուած
Հայոց բարձրաստիճան եկեղեցականներուն եւ իշխաններուն։ Ասկէ զատ՝
Լեւոնին յանձնուելու համար պապն ուրիշ թուղթ մըն ալ տուած է Պետ-
րոսին, ինչպէս կը հաւասարէ Դարդել (Եր. 58), բայց՝ հակառակ բոլոր ջան-
քերուս՝ այս վերջին թղթին օրինակը չկրցայ գտնել։

Թուղթ Ռուբանոսի Ե առ Հայս (3)

Պատուական Եղբարց Արքեպիսկոպոսաց եւ Եպիսկոպոսաց, եւ

(1) Դարդել, Եր. 50. — բայց Դարդելի մէջ դրուած 1343 թուականը
սխալ է. պէսք է կարդալ 1363, ինչպէս նիւ կերպով նկը դնէ Եր. 58. —
Պետունիի վերեկմանին տեղն անծանօր մնացած է մինչեւ հիմա, քեւ շատ փնտ-
ռած է Ալիքան։

(2) Դիւգէկլին (*Chronique de Duguesclin*, գիրք Ե, տող 7465 եւ շար.)
հետեւեալ տողերը կը նուիրէ խոսացուած այս նոր խաչակրութեան, որուն իննէն
ալ պիտի մասնակցէր։

. . . Car Bertram au corps gent
Avait en son pourpoz et son essiant
Que d'aler en Grenade et encor plus avant
Car à Chypre cuydait aller en confortant
Le noble roy de Chipre, le hardi conquérant
Qui sur les Sarrasins alait fort guerroiant . . .
S'avait li roi esté en France par deçà
An noble roi Jehan, qui bien li accorda
Qu'il irait outre-mer et li convenençā . . .

(3) Բնագիրը Տե՛ս գրքին վերջը՝ *Document I.*

Սիրեցեալ Որդւոց Առաջնորդաց եւ զլխաւորաց եկեղեցեաց ու վանօրէից եւ ամէն եկեղեցականաց, եւս եւ մհծամնծաց՝ ազնուականաց ու համօրէն կաթողիկեայ ժողովրդոց Հայոց թագաւորութեան՝ Ողջոյն եւայլն .

Երբ Առաքելական հոգածութեամբ մտքերնուս մէջ կը յեղեղենք՝ որ Հայոց թագաւորութիւնն երբեմն ընդարձակածաւալ էր, հարստութեամբ ճոխացած եւ զօրութեամբ փառաւոր, եւ անոր մէջ ուղղափառ հաւասայ պայծառութիւնը ջինջ կը փայլէր, ժողովրդոց պաշտօնասիրութիւնն արծարծեալ բորբռքեալ էր, եւ նոյնին միջոցաւը Արակինոսաց գերութեան լուծէն ազատելու համար մերձակայ Սուրբ Երկրին անուանեալ թագաւորութեան՝ ուր Փրկիչն եւ Տէրն մեր մարդկային աղքին փրկագործութիւնը զլուխ հանել արժանի համարեցաւ՝ մեծ պաշտպանութիւն ու օգնութիւն կը հայթայթուէր. ստուգիս սառտիկ ցաւ կը զգանք սրտերնուս մէջ եւ խորին հառաչանօք կը հեծենք՝ աեւնելով որ գրեթէ ամբողջ այս թագաւորութիւնը անհաւատ Հագարացոց ծառայութեանն ենթարկեալ եւ հարկատու իսկ եղած է Սարակինոսաց, եւ թէ նոյնին մէջ հետզհետէ նուազած է սուրբ հաւատոյ պաշտօնն ինչպէս նաեւ ամէն հոգեւոր ու մարմնաւոր քարիք. ուստի մեծաւ տենչանօք կը փափաքինք որ նոյն թագաւորութեան կաթողիկեայ ժողովուրդն՝ օգնականութեամբ Աջոյ բարձրելոյն՝ ազատի այնքան թշուառութեանց նեղութիւններէն. եւ Մենք մեր կողմանէ մտադիր ենք՝ եթէ մեր հայրական խորհուրդներուն հաւանիք՝ առաքելական օգնութեան նպաստը մատուցանելու ձեզի. Բայց որովհետեւ այս ձեր ազատութիւնն եւ յաջողութիւնը վերստին ստանալու գործը չի կրնար հաւանօրէն իրագործուել՝ եթէ հաւատարմաբար եւ միասիրտ միախորհուրդ չհնագամնդիք ձեր ճշմարիտ Պետին ու կաթուղիկեայ իշխանին. եւ Մենք վերահասու ըլլալով՝ թէ ըստ իրաւանց ճանչցուած է որ յիշեալ թագաւորութիւնը կը պատկանի սիրեցեալ որդւոյ ազնուազարմ Լեւոն Լուսինեանի կաթուղիկեայ իշխանի եւ Սրբոյ Հոռվմէական եկեղեցւոյ հաւատարիմ անձին, որ ազգական է քաջատոհմիկ որդւոյ մերոյ 'ի Քրիստոս Պետրոսի հոյակապ թագաւորին Կիպրոսի, ուստի զձեզ ամինքնիդ ալ կ'աղաչենք ու կը յորդորենք 'ի Տէր՝ յանձնարաբելով ձեզի սոյն այս առաքելական գրով՝ որ եթէ իրն այնպէս է՝ մեծարանօք ընդունիք վերոյիշեալ Լեւոնն իբր ձեր իշխանն ու թագաւորը, մատուցանէք իրեն անձամբ արքունի պատկն ու արքայական նշաններն յիշեալ թագաւորութեան եւ կամ ջանացէք ձեր կրցածին

չափ որ նոյները մատուցուին 'ի ձեռն անոնց որոնք դրաւած են այն իշխանութիւնը , եւ թէ հնազանդիք անոր հլու հպատակութեամբ եւ անձնանուէր ոգւով՝ որպէս զի իւր երջանկափառ կառավարութեան ներքեւ կարենաք վերստին ստանալ ձեր ազատութեան եւ յաջողութեան վաղեմի անդորրութիւնն ու հանգիստը . Մենք ալ ձեր հաւատարմութիւնն ու հնազանդութիւնը նկատելով՝ Մեր եւ առաքելական Աթոռոյս հովանաւորութիւնն եւ նպատան աւելի առատաձեռն եւ աղդեցիկ կերպով 'ի գործ գնենք թէ՛ վերոյասացեալ Լեւոնի եւ թէ՛ ձեզի :
Տուեալ յԱւինեռն , յԳ. օրն ասլիլի , յԳ. ամի՞ :

* * *

Մինչդեռ Պետրոս Եւրոպայի մէջ կը թափառէր եւ Լեւոնի անունով գլուխներ կընէր , ասպին , Կիլիկիայի մէջ , ուրիշ նշանակելի զէպք մը պատահեցաւ :

Այն տարին որ Պետրոնդ կը վախճանէր վեհետկի մէջ , Կոստանդին Դալ հողին կաւանդէր Կիլիկիայի մէջ : Ասոր որդիներէն մին — Լեւոն — անմիջապէս գրաւեց գանձ , եւ տիրապետեց (1363—1365) . բայց տեսնելով իրեն դէմ հանուած խոչնդոտներն եւ իշխաններու մեքենայութիւններն ի նպաստ ուրիշ մրցակցի մը , որ Լեւոն Դ-ի ջամբալաներէն Հեթումին տղան էր , ակամայ տեղի տուաւ (1) : Այս վերջինը Հայոց թագաւոր օծուեցաւ վերջապէս՝ Կոստանդին Դ անունով (1365) :

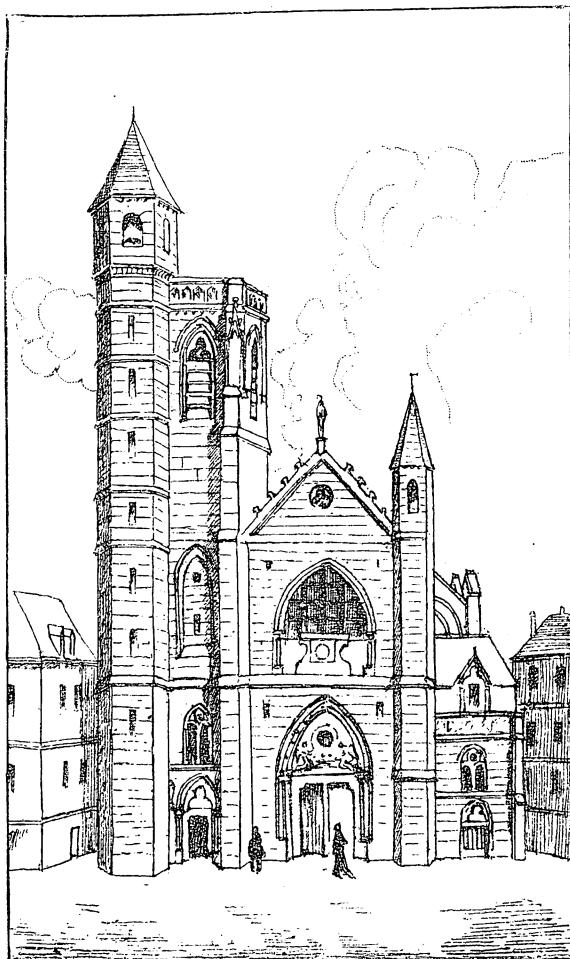
(1) Այս Լեւոնի մասին մեր պատմիչները միաձայն լուռքիւն մը կը սրսին : Բայց 1345-ին քուն իսկ Կոստանդին Դ-ի կողմէ գրուած հնէնեալ լիւասկարանը , որ ինձ ծանօթ է միայն Դիլորիքի գրեն (Rec. Cr. Եր. 707) , կը վկայէ քե ինը՝ Կոստանդին նոյն քուականին դեռ եւկու զաւակ ուեկր Օսին ու Լեւոն անունով . — « Ի քուականութեանս Հայոց ԶՊ.Դ եւ Կոստանդին Հայոց արքայ սացայ զաւերք աւետարանս , որ է կազմեալ արծաթերէն եւ ոսկերէն , նըկարակերալ գեղեցկուրեամբ զարդարեալ . որ եւ սացայ զայ յարդար արդեանց իմոց . զոր յառաջին նախնեաց մերոց հասեալ եղեւ առ մեզ նեան բարեաց , եւ նովառ ետու զաւերք աւետարանս ծածկեալ գեղեցիկ կերպարանաւէ , եւ ընորհնեցի զայ սորոյ եկեղեցւոյ բատ փափառանաց սրտի իմոյ եւ մեծ յուսոյ , միշտ յիւատակ լինել ինձ եւ ամենայն զարմից իմոց եւ հաւուն իմոյ Տէր Պաղտին մարաջախտուն հանգուցելոյն առ Քրիստոս . այլ եւ վասն յերկար կենդանութեան մերոյ եւ աստուածապարզեւ որդւոցն իմոց Աւենի եւ Լեւոնի : » Ահա այս Լեւոնն է , որ իր հօրը մահուանեն լետոյ գրաւեց զահը , իբրև օրինաւոր ժառանգորդ :

Պետրոս իր պալատականներէն իմանալով Կոստանդին Գ-ի մահը; պապին յանձնարարականները զրագանը դրած՝ փոթաց գէպի Կիպրոս, ուր հասաւ Կոստանդին Դ-ի գահակալութեան առաջին տարւան վերջերը . բայց մեծ եղաւ զարմանքը, երբ իմացաւ որ հայկական գահին վրայ ա'յսպիսի յաջորդ մը զրուած է, որ ոչ թէ միայն կիպրացի է, այլ եւ ցանկութիւն ունի գահն իրե՛ն յանձնելու : Ուստի Պետրոս հետաք բերած յանձնարարականները բոլորովին ծածուկ պահեց ամենքէն, որպէս զի գիւրութեամբ համնի իր նպատակին : Եւ իրօք ալ՝ Կոստանդին Դ չկրնալով գիւմանալ ներքին խոսվութիւններու եւ մանաւանդ արտաքին յարձակումներու, Պետրոսը հրաւիրեց դալ զրաւել Հայոց գահն ու գանձը, իրեն հանգըստութեան համար ալ Կիպրոսի մէջ ապահով տեղ մը խնդրելով(1). Բայց ո՛չ Պետրոս եւ ո՛չ Կոստանդին չհասան իրենց նպատակին. վասն զի, ինչպէս վերն (Եր. 22) ըսի, ճանբաններու բոնուած ըլլալուն պատճառով կարելի չէր ցամաքի եւ ծովի յարաբերութիւնները շարունակել : Այս անել զրութիւնն ազատուելու համար Պետրոս եւ Կոստանդին գաղտնի ժամադրութիւն մը սարքեցին, որպէս զի որոշեալ օր մը երկուքը մէկէն երկու հակառակ

Հ. Ալիշան կըսէ, թէ « բա ոմանց Լեւոն ոմն կորզէ զրազն, այլ խոսեալ 'ի բաց մերժի' ». Եւ ծանօթութեան մէջ ալ Ալեքսի Ամդեցիէն կօրինակէ նետեւեալլ . « Եղեւ բազաւոր Լեւոն մ'ալլ, խոշնբակ Կոստանդիայ, եւ խոռվորիւն ոչ սակաւ ընդ միմնան », (Միտուան, Եր. 544 եւ 560), առանց սակայն որուելու թէ ո'վ եր այս « ոմն » Լեւոնը : Ալիշանի այս տղերէն կը հետեւի, թէ իմբը չնորունիր Կոստանդին Դ-ի որդին ըլլալը, մանաւանդ որ նոյն զրին մէջ (Եր. 560) կը գրէ . « 1357 Սրածութիւն ՚ի Սրբ . բազում պարոնայէ եւ բանանայք եւ արքայուրդին մեռանին » . իսկ ուրիշ տեղ ալ (Հայ-Վենետ, Եր. 131) բազարակ կերպով կըսէ . « (Կոստանդին) կու մեռներ 1363 բուականին չըռողլով ժառանգ առու . վասն զի իր երկու որդեակին, Օքին եւ Լեւոն, ապագայ մատաղ յոյս Հայոց, հօրերնուն աչքին առջեւ մեռած էին : » Բայց Դարդել ընդունելով համգերձ թէ Կոստանդին որդիները մեռած էին, կըսէ թէ « էին նորա որդիի քազում » (Եր. 58). ուրեմն Կոստանդին « երկու որդեակին » միայն չէին զոհուած կոտորածին, այլ « բազում », որոնց մէջէն նոդոպրած կապրէր ահօնւց Լեւոն : Մը վերը (Եր. 24, ծան. 1) Մամերասի յիշած Լեւոնին բուականը (1360) համեմատենի այս Լեւոնի իշխանութեան բուականին ներ (1363), մի եւ նոյնը կը գտնենք, երեք տարի տարբերութիւնով միայն :

(1) Դարդել, Եր. 59 :

կողմերէն յարձակին եղիպտական բանակին վրայ , եւ հաղորդակցութիւնը վերահաստատեն : Ժամագրութիւնն որոշուած էր 1367-ի սեպտեմբերին , եւ պիտի յարձակէին նախ Սյասի վրայ : Որոշեալ օրը Պետրոս իր զօրքերով

*Ա. Պողոս Եկեղեցին
L'Église Saint-Paul.*

մտաւ Սյաս , բայց չկրնալով զրաւել բերդերը , ամբողջ քաղաքը կրակի մատնեց եւ քաշուեցաւ Կոոիկոս , ուրանեղ ութ օր անհամբեր սպասեց Կոստանդնի դալուն . եւ սակայն տեսնելով որ Կոստանդնին չի դար եւ

ձմեռն ալ մօտեցած է , թողուց կիլիկիան եւ վերադարձաւ կիպրոս , այնաւեղէն կրկին Եւրոպա անցնելու եւ իր նողատակն իրականացնելու համար (1) :

Պետքոս երբ հեռացաւ կոռիկոսէն , Հայաստանի վիճակն աւելի վատթարացաւ . վասն զի Եգիպտացիներն ու Թիւրքմէններն աղատ ասպարէզ դտան եւ սկսան վայրագաբար յարձակիլ ամէն կողմէ կոստանդին շատ վըտանգաւոր կացութեան մը մէջ մնացած՝ նեղն ինկած էր , եւ չէր գիտեր ինչպէ՞ս եւս մղել մայրաբաղացին վրայ արշաւող բանակը Զանազան խոստումներ , հնագանգութիւնն , հարկ , նուէր , ասոնց բոլորն ալ առաջարկեց եւ գործադրեց , որպէս զի կարենայ ասպատակներն հեռացնել Սսի պարիսպներէն , եւ քիչ մը ազատ շունչ չնչել :

Հայերն զգալով իրենց սպառնացող ծանր վիճակը , ուզեցին կոստանդինը զանցնկեց ընել եւ գարձեալ զիմնել եւրոպական պետութիւններու օգնութեան : Սակայն ա'յս անդամ ալ երկուքի բաժնուեցան : Լատին կուսակցութիւնն ուղեց կրկին Պետրոսը հրաւիրել , իսկ աղքայնականները՝ կոստանդին Դիլ այրին Մարիամը , ամուսնացնելով եւրոպացի ազնուազարմիշնանի մը հետ :

Երկու կուսակցութիւններն ալ միաժամանակ զատ զատ դիմումներ ըրին . աւելորդ է ըսել թէ իւրաքանչիւրն իր ընտրելիին :

(1) Այս դեպքն հիշեւեալ կերպով կը պատմե Guillaume de Machaut իր *La prise d'Alexandrie* գրուածքին մէջ , իր . 216 .

... Là li bon roy, que Dieus aye,
Attendoit le roy d'Ermenie,
Et ses messages li manda,
Et au partir leur commanda
Qu'il li deissent qu'il venist,
Et que convenant li tenist,
Et venist à tout son effort
Pour li faire aide et confort,
Car il est venus comme amis,
Einsi comme il li a promis.
Quant ce vint au chief des VIII jours,
Au roy ennuia lis ejoues,
Pour ce que le roi d'Ermenie
Par devers lui ne venoit mie,
Et pour l'iver qui aprochoit . . .

Մինչդեռ Պետրոս Հռոմ հասած եւ պապին ներկայանալէ ետքը՝ և լուսական թագաւորներու ալ դիմելու նպատակով ճամբայ ելած էր, հայ պատգամաւորութիւնն հասաւ դիմաւորեց զինքը վենետիկի մէջ (1368 օգոստ. սեպտ.), առաջարկելով իրեն իր շատո՞նց երազած հայկական թագաւորութեան գահը (1): Ուստի Պետրոս աճապարեց գառնալ Կիպրոս, անկէ ալ Հայաստան անցնելու համար :

Նոյն տարւան սեպտեմբերի վերջին օրը Պետրոս մտաւ Կիպրոս :

Սյնտեղ քիչ մը դադար առնելէ եւ իր նոր գահին վերաբերեալ հարկ եղած կարգադրութիւններն ընելէ ետքը՝ հազիւ թէ պատրաստ էր մեկնելու, եւ ահա իր պալատականներէն մէկուն ձեռքով սպանուեցաւ Նիկոսիայի մէջ (1369 յունվ. 16). որով Պետրոս կրցաւ հասնիլ իր փափագին(2):

Այս լուրը շատ յուղեց եւ յուսահատեցուց Պետրոսի կուսակիցները . բայց քանի մը ամիս վերջը՝ սկսան նորէն շարժիլ եւ Տարսոնի եալսկոպոսին առաջնորդութեամբ պատուիրակութիւն մը ղրկեցին պապին (1369 յուն. 1), օգնութիւն ուզելու համար Սարակինոսներու դէմ (3), որոնք Հալէրի կառավարիչ Կողթիմուր-ի հրամանատարութեան տակ մայրաքաղաքին վրայ կրկին յարձակած եւ գրաւած էին զայն :

Գալով Մարիամի կուսակիցներուն , ասոնք ալ իրենց կարգին Սսի

(1) Այսպէս կրսէ Machaut, br. 222-223 .

Li roys se parti de la court;
Mais sa renommée qui court
Par tous païs, par tous chemins,
L'essaussa tant, que les Hermans
L'ont pour leur signeur esleu,
Pris et nommé et reçeu; . . .

(2) Եւրոպացի պատմիչները կրսեն թէ Պետրոս բազաւորած է Հայերուն եւ թէ մասնաւոր դրամ ալ տակէ տուած , նետեցնելով Լանգլուայի մէկ հրատարակութենեն : Իրաւ է թէ Լանգլուա իր Հայ Դրամագիտուքեան (*Numismatique de l'Arménie au moyen-âge*) մէջ Պետրոս բազաւորին արծարէ մէկ դրամը կը դնէ , նետեւեալ մակագրութեամբ — Պետրոս ԹԱԳԱԱՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈց — ՇինեԱլ, ի ԳԱՂԱՔՆ ի ՍԻՍ . — բայց մինչեւ հիմա ծանօթ այս միակ դրամը կեղծ է, ինչպէս իրաւամբ կասկածած է նաև նշանաւոր հայ դրամագէսն ն. Կղեմ . վ. Սիակիւան : Հմմտ . Դասաւորութիւնն Ոռորինեան դրամնց , եր. 69-70:

(3) Jorga, *Philippe de Mézières*, br. 381, ծան. 1 :

արքեպիսկոպոսին նախագահութեան տակ դեսպանութիւն մը կազմակերպելով՝ թագուհիին կողմէ զիմումներ ըրին Հռոմ, Գենուա, Վենետիկ, Նէապոլիս, Աւնիենն եւ ուրիշ տեղեր : Վենետիկի դուքսն 11 հոկտ. 1369 թուակիր պատասխանագրովը Մարիամի գեսպաններուն կը խոստանար իր աջակցութիւնը, յայտնելով նաեւ թէ Հայկական Խնդիրը պիտի մտցնէ իր եւ Գենուայի դքսին ու Եգիպտոսի (1) սուլտանին միջեւ կնքուելիք գաշնագրութեան մէջ : Ահաւասիկ այն թուղթը .

Պատասխան Վենետիկի դքսին առ դեսպանու Հայոց (2)

Ի Վաղուց հետէ եւ յլնթացս ժամանակաց յատուկ խնամք ու նեցանք իւր (այսինքն՝ Հայոց) թագաւորութեան պահպանութեան . ուստի նեղութեանց եւ վասնութներու համար, որոց ենթարկուած է այդ թագաւորութիւնը Սարակինոսաց հալածանքներու եւ պատերազմներու պատճառաւ, մհծապէս կը ցաւինք . եւ այն բաներու մէջ յորս կրնանք՝ միշտ պատրաստ եղանք եւ ենք մեր օգնութիւնը մատուցանելու :

Ուրախ ենք, ինչպէս գիտեն, գաշնագրութեան համար զոր ըրինք մեր շքեղաշուք եղբօր Դուքսին եւ Եանուայի Հասարակութեան հետ (3) . եւ այդ միութեան մէջ երկու կողմն ալ համաձայնեցան որ բաւական թուով լաւ հանդերձաւորուած նաւեր զրկեն երբ սուլտանն Բաբելոնի չուզէ խաղաղութիւն կամ ինչ որ Դաշնակցաց պատուոյն կը վերաբերի, գործեն ի մես սուլտանին ինքնին՝ եւ անոր օգնողաց Յիրաւի այդ միութիւնը, որպէս յայտ է, մհծ եւ նշանաւոր նպաստ մը պիտի ըլլայ թագաւորութեան Հայոց եւ ամենայն քրիստոնէից կողմանցն արեւելից : Դարձաւ, գիտալով որ վերոյիշեալ մեր շքեղաշուք եղբօր Դուքսին եւ Եանուայի Հասարակութեան տրամադրութիւնն եւ կամքը մերինին հետ դէպի ի մէկ վախճան մը կը զուգընթա-

(1) Ըստ բնագրին՝ «Բաբելոնի», վասն զի հին Կահիրեն ա'յափէս կը կոչուեր : Այս մասին խօսելու առիթը պիտի ունենամ աւելի հեռուն :

(2) Բնագիրը և՛ս գրիս վերջը՝ *Document II.*

(3) Եանուա՝ և Ճենովա (Genova): Միջին դարու մէջ այսպէս կը կոչէին, համարելով որ յանուան հիմնուած ըլլայ : Իսկ Դուքսը՝ այդ Հասարակապետութեան (Communis) գլուխն է :

(Ծնթ. Թրզ.)

նայ , պատրաստ ենք յաձնարարելու մեր նամակով մեր միացեալ դաշնակցաց նաւերու նաւապետին , որ ի պարագային երբ մէկ կողմանէ մեր եւ գաշնակցաց՝ միս կողմանէ սուլտանին միջեւ խազաղութիւն ըլլայ , այն ատեն ըստ կարի այնպէս մ'ընեն որ յիշեալ թագաւորութիւնդ Հայոց եւ իւր ժողովուրդը այդ խազաղութեան (=պաշանց) մէջ ըլլան եւ մանեն ի բարձն եւ ի հանգստութիւն եւ ի պահպանութիւն յիշեալ թագաւորութեանդ :

Ուստի՝ վասն զի գեսապաններն ինքնին կ'ըսեն որ պապը իրենց եաչ ընծայեց (1) երբ ընդհանուր խաչակրութիւն կարելի ըլլայ , — որ ներկայապէս անկարելի է Արեւմուտքի մէջ ակրող պատերազմներու պատճառաւ , — կ'ըսուի ինքնին գեսապաններուն , որ երբ յիշեալ խաչակրութիւնը կատարուի , կ'ընենք ինչ որ ըստ Աստուծոյն եւ ըստ մեր պատուոյն է : Եւ վասն զի մհծապատիւ Դուքսն Եանուայի Հասարակութեան մեղի հանգստութեամբ գրեց՝ ըսելով թէ գոհ պիտի ըլլայ եթէ մենք հաճինք որ ըստ կարելւոյն Հայոց թագաւորութիւնը խազաղութեան (=պաշանց) մէջ մացուի , կը պատասխանուի անոր իւր հոգատարութեան համար չնորհակալ ըլլալով , նմանապէս մեղի ալ հաճոյ է որ յիշեալ թագաւորութիւնդ մացուի , եթէ կարելի է : (2)

(1) Խաչ Տալլ՝ խաչակրութեան յորդուել կամ հրաւիրել եր: (Ծեր. Թրզմ.)

(2) Ինչպէս կերեւի գրութեան ոնեն , այս պատասխանը՝ Հայոց դեսպաններուն Տրուած թղթին խփական բնազիրը չէ , այլ դխին հրամանով գրի առնուած սեւազրութիւն մը , որուն առաջին մասը Հայոց դեսպաններուն՝ խկ վերջին մասը Եանուայի (=Պենուա) դխին ուղարկուած պիտի ըլլամ՝ երկու տարբեր թղթերու վերածուելով : Այս ենթադրութեան ապացոյց է նաև պատասխանագրին սկիզբը դրուած հետեւեալ նախադասութիւնը . « Ընկալեալ . — Թէ պատասխանուի Հայոց տիկին քաղունոյն երեւելի դեսպանաց: » Ես բուն բրնագիրը չկրցայ ձեռք բերել . միայն այս թղթին տեղն իմացայ Jorga-ին (Philippe de Mézières, Եր. 380, ծան. 5) եւ դիմեցի Վեր. հ. Մկրտիչ վ. Պուտուանին , որ ազնուաբար օրինակեց զայն Վենետիկի Դիւանարանին եւ հայերենի ալ քարգմանելով դրկեց ինձ : Զեռագիրը կը գտնուի Վենետիկի Դիւանարանին ԼԳ գրին մէջ , թղթ . 37 , եւ կը կրէ սա ծանօթութիւնը . « 1369 Հոկտ. 11 . — Հայոց քաղունոյ դեսպաններուն Տրուած պատասխանն եւ իւր յանձնաւարութիւր դաշնակցաց նաւատորմին նաւապիտին , Սարակինաց , եւայն : »

Իսկ Պապը, որ այն ժամանակ Գրիգոր ԺԱ-Ն էր (1370-1378), 1372-ի փետր . 1-ին միայն հետեւեալ թուղթը դրկեց Կ. Պոլսի տիտղոսաւոր ինքնակալ Փիլիպպոս Գ-ին, որ Մարիամին մօրեղբայրն (1) ըլլաւով՝ ի նպաստ անոր շատ գիմումներ ըրած եւ իրեն ներկայացած հայ պատուիրակութիւնը զօրաւոր յանձնարարականներով դրկած էր Սւինեոն, պապին ներկայանաւու եւ անձամբ եւս աղաչելու համար :

Թուղթ Գրիգորի ԺԱ. առ Փիլիպպոս Գ(2)

Սիրելի որդւոյ ՚ի Քրիստոս Փիլիպպոսի Կ. Պոլսոյ մեծափառ ինքնակալին :

Բարեսէր յօժարութեամբ ընդունեցանք Զեր բարձրապատիւ Տէրութեան նամակներն , յորս որդիաբար կ'աղաչէիք մեզի՝ որ արժանի համարէինք առաքելական հոգածութեան փութով պարտուպատշաճ օդ-նութեան համակալու քրիստոնեայ հաւատացելոց ձեռօք սիրեցեալ զստեր մերում ՚ի Քրիստոս Մարիամու՝ Փոքր Հայոց թագուհոյն , քու հոյակապ քրոջդ աղջկան եւ անոր թագաւորութեանը , մինչ մեծ տառապանաց ու վտանգի մէջ կը գտնուին թուրքաց սաստիկ թշնամութիւններէն . արդ ունկնդրութիւն շնորհեցինք անձամբ եւ նաեւ ՚ի ձեռն այլոց, ըստ պատշաճի մաֆիկ ըրբնք պատուական Եղբօր Յովհաննու Սսոյ Արքեպիսկոպոսին՝ վերոյիշեալ թագուհոյ Պատուիրակին ու առաջիկայ թղթոցս բերողին խնդրութեամբ սիրեցեալ որդւոյ Մանուէլի հայկազին՝ իւր թարգմանին եւ որդւոյ Յովհաննու . Լեւոնեանի՝ Յանուացի զինուորին : Արդ շատ ցաւ կը զգանք ՚ի խորոց սրտէ՝ տեսնելով որ ամէողջ քրիստոնեայ ազգք եւ ազինք , մանաւանդ այն երկիրներն որոնք սովոր էին հարկաւոր սկիտոյից մէջ օդնութեան փու-

(Indice II, C. 1) : Հ. Պոտուեան ինձ կը գրէ, որ այս բուղբը հրատարակած է Ալիւան իր իսակերեն *L'Armeno-Veneto* գործին Երկրորդ մասին մէջ, եր . 118-119 . բայց « բրոյն գրութեան բուականը չէ՝ 1368 հոկտ. 11 , ինչպէս հայեւեն Հայ-Վեևեն տեղի (յէջ 132) ալ 1369 Հոկտ. 11 : » Աւելի սխալ է նաեւ Յօրգա-ի տուած 1368 բուականը , ինչպէս նաև Սիսուանինը (եր. 560) :

(1) Մարիամին մայրն եր Փիլիպպոս Բ-ի աղջիկը Յավիաննա՝ որ ամունացած եր մեր Հերում պատչի զստիկն՝ Օսնի հետ :

(2) Բնագիրը և՛ս գրիս վերջը՝ *Document III.*

թալու անդրածովային հաւատացելոց, պատերագմներու փոթորկաց մէջ պատեալ պաշարեալ են, եւ բնաւ պատեհութիւն չընծայուիր մեզի փութով եւ ճոխաբար օգնել կարենալու վերոյիշեալ թագուհեանոյն եւ իւր թագաւորութեանն ըստ պահանջելոյ հարկին։ Սակայն այսու հանգերձ սոյն գործոյն նկատմամբ մեր աղաչանքը մատուցինք սիրեցեալ որդուց՝ ազնուատոհմ իշխանին Անտիռքայ վարչի կիպուսի թագաւորութեան, ինչպէս նաև Վենետաց ու Յանուացւոց Դուքսերուն, եւս եւ Երուսալէմի Հիւրանոցին Մազիսորոսին ու Ժողովոյն։ իսկ երբ Զեր մհծափառ Տէրութիւնը եւ վերոյասացեալք կամ ուրիշներն ՚ի նպաստ յիշեալ թագաւորութեան կարեւոր պատրաստութիւն մը կազմել հանդերձել ուղենան, մենք պատրաստ ենք յօժար կամօք չնորհելու սոյնպիսի պարագայից մէջ սոլոր եղած ներողութիւնը։ Հարկ չկայ որ մենք աղաչենք կամ յորդորենք Զեր բարձրապատիւ Տէրութիւնը սոյնօրինակ օգնութիւն մը հայթայթելու, վասն զի այնպէս կը համարինք որ Դուք ամենքէն աւելի այս բանիս յօժարամիտ էք ըստ Զեր կարողութեան։ սակայն պատշաճ պիտի ըլլար՝ որ ասանկ մեծ գործ մը օկտակարապէս յառաջ տանելու համար նկատմամբ այնքան բազմաթիւ եւ հեռաւոր ժողովրդոց, գտնուէին այս բանիս յարմար մի քանի ինքնայօժար ու փոյթեռանդն հոգաբարձուներ, որոնց մասին Զեր վեհափառ Տէրութիւնն ըստ արժանւոյն հարկ եղածը կը տնօրինէ։ միանգամայն եւս հարկ է զրդել՝ աղաչել եւ համոզել սոյնպիսի օգնութեան մը համար մեր սիրեցեալ որդին՝ ի Քրիստոս Հունդարիոյ Լուդովիկոս ականաւոր թագաւորն, Զեր եւ վերոյիշեալ թագուհեանոյն աղականն, որուն Տէր Աստուած մեծ զօրութիւն պարզեւած է թէ՛ ծովու եւ թէ ցամաքի վրայ։ Բայց որովհետեւ նոյն Արքեպիսկոպոսն ՚ի մէջ այլոց յայտարարեց մեզի, եւ շատ իսկ հաւանական կը թուի որ մհծապէս օգտակար պիտի ըլլայ ըսելիքնիս վերոյիշեալ թագուհեանոյն ինչպէս նաեւ իւր հապատակաց պատուոյն՝ վիճակին ու աղատութեանը, թէ նոյն թագուհին Արեւմտքէն ամուսին մասնու իրեն՝ քաջազարմ, արիամիրտ, մեծանձն եւ զօրաւոր անձ մը, որ եւ ատակ ըլլայ վերստին ձեռք բերելու՝ պաշտպանելու եւ կառավարելու իւր թագաւորութիւնն։ որ բանին յիրաւի շատ օգտակար ըլլալուն համոզուած ենք, եթէ սոյնպիսի անձ մը կարենայ գանուիիլ։ արդ մաքերնուս մէջ յեղյեղելով այլեւայլ մեծամեծ ու պատշաճաւոր անձնաւորութիւններ՝ կը ներկայանայ մեզ սիրելի որդին ազնուազարմ Ոթոն Պրունսովիքի Դուքսն՝ կայսերական ցեղէ Սաքսոնիոյ Ոթոններուն, ազգական սիւ-

րեցեալ որդւոյ աղնուատոհմ Յովիաննու Մոնֆէրրաթոյ Մարքիզի,
որուն պատերազմացը քաջապէս մասնակցած է եւ կը մասնակցի իսկ,
եւ միանգամայն աղգական արքունական տոհմին Կիպրոսի՝ այս Ոթո-
նին եղբայրը բարեիշտառակ Պետրոսի Կիպրոսի թագաւորին մայրն
իրեն ամուսին առած ըլլալով. ուստի այս թագաւորազունիքն եւ իւր
եղբօրմէն իսկ աղգականութեան պատճառաւ օգտակար նպաստներ կըր-
նայ ինքը ձեռք բերել. յիբափի ալ այս Ոթոնը շատ խոհեմ՝ մհծափառ
եւ միանգամայն առաքինի անձի մը համբաւը կը վայելէ : Եւ թէպէտ
ինքը մեծ զօրութիւն մը չունի անձամբ, սակայն իւր խոհականու-
թեամբն եւ հոգատարութեամբ կարող է — միայն թէ այս գործիս հե-
տամուա ըլլալ կամենայ — օգնութիւններ գանել ժողվել այլեւայլ աղ-
գերէ . այս մասին վերջերս իրեն թուղթ մ'ալ խաւրել տուինք, եւ
յիշեալ Արքեպիսկոպոսն յանձն առաւ իւր մօտն իսկ երթալու եւ իրեն
կամբն ու հաւանութիւնն հետազոտելու . ինքը կարող պիտի ըլլայ
անոր յօժարութիւնն եւ ուրիշ զանազան հանգամանքները մի առ մի
քննելով տեղեկաբերել Զեղի . իսկ Դուք կրնաք խորհիլ սոյն ինդրոյն
վրայ, եւ անձամբ կամ 'ի ձեռն միջնորդի մը Զեր փրկաւէտ խորհուր-
դը յիշեալ թագունոյն քովու եղող տիկնոջ յայտնել :

Տուեալ յԱւելինեոն, փետրուարի Կաղանդաց օրն, յԲ. ամի :

Պապին կողմէն առաջարկուած ամուսնութիւնը չկատարուեցաւ թէեւ,
բայց յաջորդ տարին Կոստանդին Դ իր պալատականներէն սպանուելով (1373
ապրիլ), « միաբան հաճութեամբ » թագապահ կարդուեցաւ Մարիամ, « մին-
չեւ հասեալ գայցէ Լեռոն բնիկ տէրն իւրեանց » , ինչպէս կը վկայէ Դար-
դել, եր. 68:

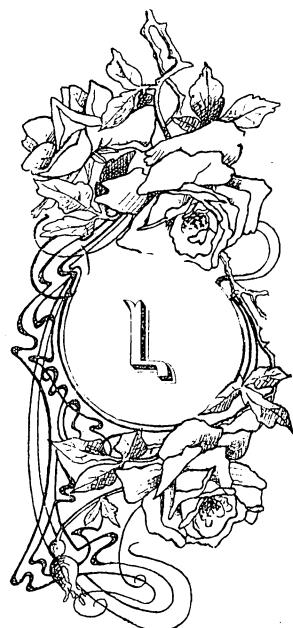
M. X. Sc.

Լեոն Ե , քաղաքաց Հայոց , սահմանակից Մադրիդի երիտարար .
Léon V, roi d'Arménie, seigneur de Madrid etc.

Լետնի ծագումը, ամուսնութիւնն ու

բագաւոր պատկուիլը

Լեռն Դ (1320-1342) իր հօրաքեռորդի Զուանը, որդին Զապլունի եւ Ամօրի Լուսինեանի, Կիպրոսին Սիս կանչելով՝ Հայոց գունզատապլ կարգած եւ իր պալատին բալոր գործերն անոր յանձնած էր : Եւ որպէս զի Զուան աւելի՝ անձնուիրութիւն ցոյց տայ իրեն՝ ամուսնացուց զայն Վրաց Գիորգի և թագաւորին (1306-1346) Սուլտան անուն աղջըկան հետ (1) :

Այս ամուսնութիւնը կատարուեցաւ հաւանականաբար 1338-ին. վասն զի, ինչպէս վերը աեսանք (եր. 22), Զուան մեռած ժամանակ (1344) երկու անչափահաս զաւակներ թողած է . — մին՝ (Պեմունդ) հինգ տարական ,

(1) Ժամանակակից պատմիչը՝ Դարդել՝ չըսնր թէ Վրաց ո՛ր բագաւորին աղջիկն եր Սուլտան . բայց հետեւելով ժամանակագրութեան՝ ապահով կերպով կրնամ ըսել , թէ Բագրատութիւներու ցեղեն Գիորգի է-ի աղջիկն եր այն : — Լեռն Դ բագաւոր օծուած է 1320-ին , իսկ մեռած է 1342-ին . արդ այս ժամանակամիջոցին մեջ Վրաց արքայական գահը բազմած կը գրտենիք վերը լիւուած Գիորգի է-ը , որուն յաջորդած է իր որդին Դաւիք (1346-1360) : Տե՛ս De Villeneuve, *Mtzkheth et Iérie*. Paris 1875, եր. 146-148 :

իսկ միւսը՝ (Լեւոն) երկու տարեկան։ Ուրեմն Լեւոն ծնած է 1342-ին, անտարակոյս Սով մէջ։

Զուան իր բարի եւ հեղահամբոյր քնաւորութիւնով ամնուն սիրելի գարձած էր, եւ երբ Լեւոն Դ մեռաւ՝ բոլոր ժողովուրդը միաձայնութեամբ թագապահ կարգեց զինքը, որ այդ փափուկ պաշտօնը վարեց մինչեւ իր երէց եղբօր՝ Գուլիտոնի։ Սիս ժամանելը։ Բայց Զուանի եւ Սուլտանի երշ ջանկութիւնն երկար չտեւեց։ վասն զի Զուան երկու տարի վերջը մեռնելով եւ Գուլիտոնի սպանութիւնը վրայ համելով։ Սուլտան իր որբերուն հետ Կոռիկոսի բերդն աքսորուեցաւ կոստանդին Գի ձեռք առած նախագուշութեան հետեւանքով։

Սուլտան Կոռիկոսի բերդին մէջ ինն ամիս լքուած տառապելէ ետքը՝ երբ համոզուեցաւ, որ — եթէ հաւատ ընծայենք հոս Դարդելի — կոստանդին զիրենք թունաւորել տալու հրաման ըրած է (1), զիշեր ժամանակ ձկնորսի նաւակով մը փախաւ ապաստանեցաւ Կիպրոս՝ հետը տանելով իր երկու որբերը։

Եւ որովհետեւ փախստական որբերը Կիպրոսի թագաւորին (Հիւդ Դ) հօրեղբօր թուներն էին, թագաւորը առն տեղ եւ ամսական թոշակ մը յատկացուց անոնց։ իսկ Հիւդի մեռնելէն ետքը նոգածութիւնն ունեցաւ անոնց վրայ իր որդին ու յաջորդը Պետրոս Ա։

Տեսանք (Եր. 24) թէ ինչպէ՞ս գուրգուրանքով վարուեցաւ Պետրոս Ա նախ Պետրոնդի եւ ետքէն Լեւոնի հետ, եւ միանգամայն ի՞նչ ստոր միջոցի զիմեց Լեւոնը զրկելու համար իր իրաւունքն, որպէս զի գոհացում տայ իր փառասիրական ձգտումներուն։ Արդ՝ Պետրոս Ա-ի սպանումէն վերջը Կիպրոսի թագաւորութիւնն անցած էր իր անչափահաս զաւկին՝ Պետրոս Բ-ի (1369–1382), բայց կառավարութեան զեկն անոր հօրեղբօր Յովհաննէս Լուսինեանի ձեռքն էր, որ Պետրոս Ա-ի ըրածին պէս՝ Լեւոնի վերաբերեալ պապական թուղթը ծածուկ պահեց ամենքէն, վասն զի ասո՛ր ալ նոյն առաջարկն ըրաւ կոստանդին, ինչ որ ըրած էր Պետրոսի։

Յովհաննէս Լուսինեան ա՛յն աստիճան խիստ կը պահէր Լեւոնը, որ մինչեւ անդամ թոյլ չտուաւ անոր՝ իր խօսեցեալին քովը Մորէա երթալու եւ ամուսնանալու։ ուստի Լեւոնի ամուսնութիւնն ալ չյաջողեցաւ։ Այս

(1) Դարդել կը նաեւ, թէ Կոստանդին նկատելով որ քունաւորելու ծրագիրը ջուրն ինկաւ, հրամայած ըլլայ “ ջրահեղձոյց ” ընել երեն ալ։ (Տե՛ս Դարդ. Եր. 54 :)

առաջին խօսեցեալն էր Ս. Փրկչի եւ Արկադիայի իշխան Երարդ Գ-ի (1345-1388) աղջիկը՝ Կատարինէ, որ ետքէն ամուսնացաւ Դամալայի ազնուականներէն Անգլոնիկ Սահման Զաքարիայի հետ (1) :

Ամուսնութեան չյաջողուելուն վրայ Լեւոն զայրացած՝ Կիպրոս բնակող այրի կնոջ մը հետ ամուսնացաւ այս անգամ (1369 մայիս)։ Լեւոնի կինը զուա ֆրանսացի էր, այսինքն՝ Սուասոնի (Ֆրանսա) աղնուական ցեղէն Ֆամագոստայի Յովհաննէս պայլին աղջիկը՝ Մարգարիտ (2), որոն առաջին ամուսինն եղած էր Humfroy de Scandelion (3)։

Ամուսնութեան վերջը Լեւոն սկսաւ գիմումներ ընել՝ ձեռք բերելու համար իր հաւուն Ամօրի Լուսինեանի թողած հարսաութիւնը, որ իրեն կիյնար բայց չկրցաւ յաջողիլ, այլ միայն Պետրոս Բ-ի Երուսաղէմի թագաւոր պսակուելուն առիթով՝ ինքն ալ «Երուսաղէմի սենեչջալ» անուանուեցաւ Պետրոսէն (4)։

Մինչդեռ Լեւոն մէկ կողմէ կը շարունակէր իր դիմումներն Ամօրիի ժառանգութեան օրինաւոր կարգադրութեան համար, միւս կողմէ՝ ճիշտ Պետրոսի կատարած գերին պէս՝ ձեռքի տակէ կը գրգռէր Կիլիկիայի Հայերը,

(1) G. Schlumberger, *Numism. de l'Orient latin*, եր. 328։

(2) Սիալ է թէ Լեւոն ամուսնացած ըլլայ Մարին կամ Մարիամ անունով աղջկան մը հետ։ Մարիամ՝ Կոստանդին Գ-ի կիցն էր, որ շփորուած է Մարգարի հետ։

(3) Gaspard Thomas de la Thomassiere, *Assises et bons usages du royaume de Jerusalem etc.* Paris, 1690, եր. 228։ Տե՛ս նաև Du Cange, *Les Familles d'Outre-mer*, եր. 29, Աստիքմէ կը տեղեկանանք, որ Մարզարի ուներ Եօրն Եղայր (1. Renaut, 2. Gui, 3. Gautier, 4. Anciau, 5. Balian, 6. Phelippe, 7. Bauduin) եւ հինգ խոյր (1. Estefenie, 2. Femie, 3. Douce, 4. Aalis, 5. Marie). Մօրն անունն էր Isabeau, որ Johan de Brie-ի աղջիկն էր. իսկ հօրը պապը Renaut de Soisson կը կոչուեր եւ Կիպրոսի քաջաւորութեան մարաջախս էր։

(4) Այս անուանումը կատարուեցաւ 1372 հոկտ. 17-ին, ինչպէս կը հսկասէ Մարմբարդի. «A dì 17 Ottubrio doppo incoronato, il re ha dato li sottoscritti officii alli sottoscritti signori del regno di Hierusalem et sonno confirmati . . . [A] don Lion de Lusugnan [quello de] siniscalco.» Տե՛ս Mas Latrie, *Hist. Chypre*, հս. Բ, եր. 354։ Հմմս. նաև Մաշեգաչ, եր. 184։

իրենց թագաւորին դէմ ապստամբութեան մղելով զանոնք, որպէս զի կոստանդնոր զահընկեց ընել տալով զինքը թագաւորեցնեն։ Եւ յաջողեցաւ ալ, նոյն 1372 տարւան վերջերը կամ 1373-ի սկիզբները « գաղանի » պատգամաւորութիւն մը կը համնէր կիպրոս, Լեւոնն հրաւիրելու համար Սիս։ բայց որովհետեւ Լեւոն չէր կրնար առանց Պետրոսի արտօնութեան հեռանալ կիպրոսէն, իր տակաւին անպատճաստ եւ անդօր վիճակի մէջ գտնուիլը յայնելով՝ եւ զարձուց պատգամաւորները։

Պատգամաւորներն հազիւ Սիս վերադարձած էին, եւ ահա՛ օր մըն ալ՝ կոստանդնոր Գ-ի սպանուելուն գոյժը տարածուեցաւ ամբողջ քաղաքին մէջ (1373 ապրիլ), եւ թագապահ կարգուեցաւ կոստանդնոր Գ-ի կինը Մարիամ։

Հայերն այս անգամ երկրորդ պատգամաւորութիւնով մը եւ կաթողիկոսին ու իշխաններուն կողմէ զրուած թղթերով զիմեցին ուղղակի Պետրոսին, խնդրելու համար Լեւոնը. բայց այս ձեռնարկին ալ անյաջող անցաւ. վասն զի Պետրոս առարկեց, թէ առ այժմ պէտք ունի Լեւոնի աջակցութեան՝ պատերազմի բռնուած ըլլալով Գևորգիներուն հետ։ — Պատգամաւորութիւնը զիմեց նաև Լեւոնի, նոյնպէս կաթողիկոսին ու իշխաններուն կողմէ ստորագրուած հրաւիրաթղթով ու զաշնագրութիւնով։ բայց Լեւոն չկրցաւ թոյլտուութիւն ստանալ Պետրոսէն։ ուստի պատգամաւորներուն յայանեց, որ մինչեւ իր գալուստը՝ Հայաստանի առժամեայ խնամակալ եւ կառավարիչ կը կարգէ՝ 1) Հայոց նախկին դշխոն՝ Մարիամը, 2) իր Պեմունդ հօրեղբօր այրին՝ Ռեմի կամ Ֆիմի կոմսուհին (1), 3) այս Պեմունդի անհարազատ որդին Բարթողիմէն եւ 4) պարոն Թորոսի որդին պարոն Վասիլը։ Այսպէսով պատգամաւորներն հեռացան եւ ահազին զժուարութիւններով, նոյն իսկ թուրքի տարագով ծպառւած, գացին մտան Սիս։ Ճամբանները բոլորովին գոցուած բռնուած էին թշնամիէն. միակ Սիս մայլաքաղաքն էր որ մնացած էր Հայերու ձեռքը. բայց այն ալ՝ պաշարուած էր Բէյքէմուլի զօրքերէն . . .

Լեւոն անուշ երազներով օրորուելու վրայ էր եւ մինչեւ իսկ աչքին

(1) Այս տիկինը, որ Փիմնա անունով յիշուած է Զամշեանէ եւ ուրիշ հայ ու օսար պատմիչներէ, մինչեւ հիմա Լեւոն Ե-ի աղջիկն եւ կոստանդնոր Գ-ի քոյրը նկատուած է։ Ասիկայ ամուսնացած է նախ Կոռիկոսի կոմս Պեմունդի, իսկ յետոյ Լեւոն Ե-ի զինակրին՝ Սոհյերի հետ, եւ ո՛չ քէ Շահանի մը նետ, ինչ-պէս ընդունուած է առ հաւարակ։ Շահանի մը զոյտքիւնն իսկ կասկածելի է։

Յովհաննես Ա., քաղաքաց Կասիլյայի

Jean Ier, roi de Castille.

չէր երեւար թէ Գենուացիները մտած են կիպրոս, երբ յանկարծ պաշարուեցաւ Գենուացիներէ, եւ առաջնորդուեցաւ ֆամագոստայի դղեակն իբրեւ բանտարկեալ, Պետրոս Ա.ի սպանութեան գործին մասնակցած ըլլալու ամբաստանութիւնով (10 հոկտ. 1373)։ բայց Լեւոն ինքինքն արդարացուց եւ ազատուեցաւ բանտէն՝ ստիպուած ըլլալով սակայն վճարել իր վրայ գրուած պատերազմական (գենուակիպրական) տուգանքի բաժինը, որուն համար ծախեց Նիկոսիայի մէջ իր ունեցած կահ Կարասիքն ու կնոջը կալուածները, որոնց ամբողջին գումարը հասաւ ճիշտ պահանջուած քանակութեան, այսինքն՝ 36,000 կիպրական բիզանդի (1)։ Երբ Լեւոն անգամ մը ազատուեցաւ բանտէն ու վճարեց առողջապահը, ինդիրեց Գենուացիներու ծովակալէն որ իր մօրն ու կնոջը հետ Կոռիկոս երթայ ձմերելու։ Հազիւ գժուարութիւնով ձևոք բերաւ այս արտօնութիւնը, եւ իսկոյն հեռացաւ կիպրոսէն։

1374 թ. ապրիլի 2-ին Լեւոն եւ իրենները հասան Կոռիկոս։

Կոռիկոսի մէջ ալ հանգիստ չունեցաւ Լեւոն. վասն զի իրեն մօտակայ Տարսոնը վերստին ձեռք անցնելու եւ նիւդնոսի վրայով կիպրոսէն ու Եւրոպայէն օգնութիւն բերել տալու զիտաւորութիւնով պատրաստութիւններ կը տեսնէր հոն։ բայց Կոռիկոսի հրամանատարը, որ Եզիպտոսի սուլտանին դաշնակից էր եւ անկէ զրամական նուէրներ կատանար, մէկ կողմէ Տարսոնի քաղաքապետին մատնեց Լեւոնի զիտաւորութիւնը, իսկ միւս կողմէ կիպրոսի թագաւորին եւ Գենուացիներուն աեղեկագրեց, որ Լեւոն Կոռիկոսի մէջ կը պատրաստուի կիպրոսի վրայ յարձակում գործելու։ Այս լուրին վրայ Գենուացիներն իսկոյն մասնաւոր մարդիկ զրկեցին Կոռիկոս, որպէս զի Լեւոնը ձերբակալելով կիպրոս փոխազրեն։ Լեւոն իր բարեկամն ներէն ու կուսակիցներէն իմացաւ այս հրամանը. բայց ի՞նչ ընէր. երկու սուրբ մէջ մնացած էր. եթէ վախէր, հնարաւորութիւն չունէր Սիս մանելու, եւ պիտի ձերբակալուէր անհաւատներէ (2). իսկ եթէ հոն մնար, տարակոյս չկայ թէ Գենուացիներու կողմէ բռնուելով նորէն կիպրոս պիտի տարուէր։ Ուստի, ինչպէս կըսէն՝ « երկու չարեաց փոքրագոյնն » ընտրելով, գիշեր ատեն փոքրիկ նաւով մը ճանփայ ելաւ դէպի Սարոսի (գետաբերանը (23 յուլիսի 1374)։

(1) Կիպրոսի բիզանդ կոչուած արծարէ դրամը կարծէր՝ հիմակուան փողով՝ 4 Ֆր. 80 սանիմ. ուրեմն Լեւոնի վճարած գումարն էր՝ 172,800 Ֆր.

(2) Այսինքն՝ ոչ-քրիստոնեայ:

Լեւոնի մայրն ու կինն առժամաբար մնացին կոռիկոսի մէջ ապահով տեղ մը :

Վերջապէս երկու ցորենկ եւ երկու գիշեր ծովերքէն դէպի ներս ձիով ճանրորդելէ ետքը՝ Լեւոն իր քսանհինդ զինակիրներով ու երկու առաջնորդներով հասաւ Սսի մօտերը :

Տարակոյս չկայ թէ Լեւոնի սիրտն ուժով կը զարնէր նոյն օրը։ Մէկ կողմէ Սիս մտնելու ուրախութիւնը, իսկ միւս կողմէ անհաւատներու ձեռքը գերի իյնալու վախը զօրաւոր կերպով աղդած էին անոր վրայ :

Երեք փարսախի միջոց կար միայն իր (Լեւոնի) եւ Սսի միջեւ :

Թշնամի բանակը ժամանակաւորապէս հեռացած էր մայրաքաղաքին պարիսպներէն :

Սյլ եւս չկրցաւ համբերել Լեւոն, եւ երկու ձիաւոր դրկելով Սիս՝ իմաց տուաւ իր գալուստը :

Իշխաններէն սկսած մինչեւ յետին ուամիկը — քանի մը բացառութիւններէ զատ — ուրախութեան մէջ էր Հայաստան՝ լսելով իր թագաւորին հասնիլը. վասն զի բոլորն ալ տիրող անիշխանութենէն զզուած էին այլ եւս : Այս ճգնաժամային վիճակէն ազատուելու վերջին յոյսն էր Լեւոն : Ուստի՝ ամբողջ քաղաքն ոտքի ելաւ անմիջապէս եւ պարաստութիւններու տեսաւ Լեւոնը դիմաւորելու համար :

Ժամանակին կաթողիկոսը, Պողոս Ա. (1374–1377), շրջապատուած եկեղեցականներէ, պալատականներէ, զինուորականներէ ու ժողովրդեան ամէն զասակարգի բազմութենէ մը, — որոնք խաչերով, խաչվաներով, ջահերով, բուրվառներով ու պէս պէս նուագարաններով կը հեաեւէին իրենց կաթողիկոսին, — գնաց հրաւիրեց Լեւոնը, եւ՝ նոյն եւ աւելի շքով, եկեղեցիներու խլացուցիչ զանգահարութիւններու տակ ու շարականներու երգեցողութիւններով մասն քաղաք (26 յուլիսի 1374) :

Երեք օրուան հանգստէ ետքը՝ չորրորդ օրը Լեւոն մարդ դրկեց եւ քովը բերել տուաւ իր կինն ու մայրը, ազատելով զանոնք իրենց թաքըս-աոցէն :

Այսպէս բոլորը միացած Սսի մէջ՝ անհամբեր կսպասէին Մարգարիտ իշխանուհին ծննդաբերութեան, որովհետեւ Սիս մտած օրն (6 օգոստոս) ութամսեայ յղի էր Մարգարիտ. այս պատճառով ալ ամիս մը ետ մնաց թագաղբութեան հանգիստաւոր արարողութիւնը :

Լեւոն անգործ չմնաց սակայն :

Նախ՝ Հայաստանի վիճակին վրայ խորհրդակցութիւններ կատարեց կաթողիկոսին ու իշխաններուն հետ, ծրագիրներ կազմեց, որոշումներ

տուաւ եւ պատրաստութիւններ տեսաւ . յետոյ՝ հաշիւ պահանջեց չորս խնամակալներէն : — Օրինաւոր եւ իրաւացի պահանջ : — Խնամակալութեան անդամներն անշուշտ պատասխանատու էին ազդին եւ մանաւանդ Լեւոնի առջեւ, քանի որ ի՞ր կողմէ նշանակուած էին անոնք : Եւ ամօթահար մնացին, երբ Լեւոն անոնց երեսը զարկաւ հայկական դանձարանի մասին իրենց ունեցած անհոգութիւնն ու գանձային հարստութեան կողոպտուած ըլլալը : Սակայն ասով չգոհացաւ Լեւոն, այլ նկատելով որ խնամակալները արամագիր չեն ետ դարձնելու գողցուած հարստութիւնը, եւ պատասխանատութիւնը կը ծանրանայ մասնաւորապէս պարսն Վասիլի վրայ, հրամայեց բանտարկել թէ՛ Վասիլը եւ թէ՛ այս վերջինիս ցուցումով սպանուած կոստանդին Դի կին :

Վասիլի յանցանքն աւելի՛ ծանրացաւ, երբ սա ինքինքն ազատելու համար սկսու ուրիշ անձեղ անձեր եւս մատնել : Բայց Լեւոն ներեց այս ամենուն եւ երկու բանտարկուածներուն ազատութիւն չնորհեց :

Այս միջոցներուն էր (1374 սեպտ. 1-5), երբ Մարգարիտ իշխանութին երկուորեակ տղջիկ զաւակներու տէր եղաւ (1) որոնց մէկին անունը դրին Մարիամ, իսկ միւսինը յայտնի չէ :

Ծննդաբերութենէն ետքը կարգն եկած էր թագադրութեան :

Պատրաստութիւններ տեմնուեցան :

Հանդէսը շքեղ եւ շատ փայլուն ընելու համար ամէն տեսակ զոհութենէ եւ ջանքէ չթերացան Հայերը, թերեւս գուշակելով որ հայ սեպհական հողին վրայ կատարուած հայկական պաշտօնական վերջին հանդէսն էր այն . . .

1374 թ. սեպտ. 14-ին(2) Վերացման Խաչի տօնն էր Սոի մայր եկեղեցին, ա. Սովիայ, լեցուած էր պաշտօնական բարձր անձնաւորութիւններով . ասեղ ձգելու տեղ չկար եկեղեցին մէջ եւ գուրսը՝ գաւիթը : Դասին մէջ կերեւէին երկու նոր գլուխներ, որոնց ձախ կողմը կանգնած էր Հայոց կաթողիկոսը, իսկ աջ կողմը լատին եպիսկոպոս մը : Այս երկու նոր գլուխներն էին — Լեւոն եւ իր կինը Մարգարիտ, որոնց թագադրութեան եւ օժման արարողութիւնը կը կատարուէր նոյն օրը : Լատին եպիս-

(1) Լեւոնի զաւակներուն վրայ պիտի խօսիմ առանձին գլուխով մը :

(2) Հ. Ալիքան Դարդիլի ձեռագրին նետելով «24 սեպտ.» կը գրէ Սիսուանի մէջ, եր. 227. Եւ սակայն պէս է կարդալ 14, վասն զի նոյն սարին Խաչվերացի տօնը պատահած է սեպտ. 14-ին :

կոպոսին ներկայութիւնը կը բացատրուի անով, որ Լեւոն նախ մերժուծ էր հայ ծէսով օծուիլ, եւ այս պատճառով ալ հետք բերած էր Ներբոնի կամ Հերբոնի լատին եպիսկոպոսն ու Կիպրոսէն ալ լատինական միւռոն . բայց տեսնելով որ Հայերը տժոհութիւն կը յայտնեն եւ իր այդ ընթացքը խոռվութիւններու տեղի պիտի տայ, փոքրիկ զիջողութիւն մ'ընելով որոշեց օծուիլ նախ լատին եպիսկոպոսին ձեռքովը, լատինական ծէսով ու միւռով, ետքէն ալ, մի եւ նոյն ժամուն, հայ կաթողիկոսին ձեռքովը, հայկական ծէսով ու միւռով : Այսպէ՞ս ալ կատարուեցաւ, եւ Լեւոն կոչուեցաւ « Լեւոն Ե թագաւոր Հայոց » (1) :

Այս տարօրինակ ծիսակատարութենէն բնականաբար գոհ չպիտի միային ազգայնականները . եւ նոյն օրէն սկսած ոխ պահեցին Լեւոնի դէմ :

Թագաղրութեան ժըր Լեւոն իր հաւատարիմ զինակիրներէն Սոհիէրը (2) վարձատրելու համար, Հայոց թագաւորութեան մարաշախտ անուանեց եւ ամուսնացուց իր հօրեղբօրմէն այրիացած Ֆիմի կոմսուհին հետ (3) . իսկ մէկ ուրիշ զինակիրն ալ, Մատթէոս զը Շատպ, նոյն օրն ասպետ անուանելով՝ Հայոց աէրութեան դիւնապետ կարգեց եւ ամուսնացուց կոստանդին Դի-ի այրիին հետ :

(1) Ընդհանուր սովորութիւն եղած է « Լեւոն Զ » կոչել մեր վերջին բագաւորը, փոխանակ բանու Լեւոն Ե : Այս սխալն յառաջ եկած է պարոն Կոստանդնի որդին պարոն Լեւոնը բագաւորներու կարգը դասելին, ինչպէս տեսանք ուրիշ տեղ ալ (Եր. 11, ծանօթ. 3) :

(2) Դարդել կը գրէ Sohier Doulcart, զոր հայ բարգմանիչը կը փոխագրէ « Սոհիէ Դուլշար » , իսկ Ալիսան՝ « Տուլգար » : Երկուքն ալ սխալ են. վասն զի միջնդարեան Թրանսերենի մէջ ու տառը և կարտասանուէր ստէպ ա-ի առջեւ ալ . ուստի պէտք է կարդալ՝ Դուլշար, կամ՝ աւելի նիւթը՝ Դիւ Սարտ (Sohier du Cart = du Sart), ինչպէս Դիւ Կանձ, Դիւ Գեկլին, եւն : Կղեմէս է պապին 1381 թ. յուլիսի 4-ին գրած մէկ բորբն մէջ եւս, ինչպէս պիտի տեսնեմք աւելի նեռան, Սոհիէրի անունը գրուած է՝ « Soherio de Sarto » :

(3) Հմմս. Եր. 41, ծանօթ. 1 :

Լեւոնի քագաւորութիւնը

այերը մեծ սխալ մը գործած էին, եւ պէտք էր որ հետեւնքն ալ կը էին :

Այդ սխալն էր՝ օտարներու վրայ յոյս զնելով « քրիստոնեայ » արեւմտքի հետ անդադար եւ անօդուտ թղթակցութիւներ կատարել, անտես ընելով կարեւորութիւնը մեր մօտակայ բայց « անհաւատ » զրացիներու բարեկամութեան, զոր Հեթում Ա. մշակած էր : Ուստի բնական էր որ մեր զօրաւոր թշնամին նախանձը զրպուէր եւ արիւնոռուշտ յարձակումներու թատր դառնար Հայաստան : Այս անհեռաատեսութեան երեսէն էր նաեւ, որ մինչեւ իսկ հայկական գահին վրայ բերին նստեցուցին ազգով ու գաւանանքով օտար մարդիկ, որոնք, ցաւալի է հաստատել, իրենց յանձնուած բարձր պաշտօնին ծառայելէ աւելի՝ հետամուտ էին պապական պրոպականդի ու դաւանաբանական խնդիրներու . . .

Ա՛յսպէս ըրաւ Լեւոն ալ :

Երբ Հայերը կը ինգրէին Լեւոնէն, որ բարեհաճի մե՛ր կաթողիկոսին ձեռքովը թագաւոր պսակուի, ան կը պատասխանէր — « Մեք հնազանդ եմք եկեղեցւոյն Հռոմայ եւ ունիմք զկաթողիկէ հաւատս, զոր պարտ է եւ ձեզ ունել » (Դարդել եր. 113): Այս չկըուած՝ չմոածուած եւ խորթխօսքերուն հետեւանքը կարելի էր գուշակել նո՛յն օրէն իսկ, առանց սպասելու դա՛ռն վախճանին :

Ստոյդ է որ Լեւոն ուզե՛ց Հեթում Ա.-ի օրինակին հետեւիլ՝ իմանալով որ մինչեւ իր գալը նո՛յն քաղաքականութեան հետեւած են չորս իննամակալները . բայց այս քաղաքականութիւնն այլ եւս բոնի էր եւ սժիպողական . գործին մէջը հեռատեսութեան նշոյլն անգամ չկար . վասն զի երկութուրք իշխաններ, Դաւուգ բէկ եւ Աբուբէքր, իւրաքանչիւրը տասնմէկ հազար զօրքով, Սսի ճանբան բոնած՝ կսպանային սովամահ ընել ամբողջ

քաղաքը, եւ միայն Հայերու կողմէ իրենց վճարուած տուրքի մը փոխարէն ազատ կը ձգէին պարէնի մուտքը : Խնամակալներն ամիսներէ ի վեր գաշնակցած էին այս երկու բէկերու հետ, եւ կանոնաւոր տուրք մը կը վճարէն. ուստի Լեւոն ալ ուզեց մի եւ նոյն պայմաններով դաշնակցիլ անոնց հետ : Բայց « չէլթան »ը հռն էր . մէկ կողմէ Լեւոնի հակառակորդները համոզեցին Դաւուդ բէկը, որ Լեւոն կեղծ է եւ մտադիր է յարձակիլ բէկին վրայ, իոկ միւս կողմէ Լեւոնը գրգռեցին Դաւուդի դէմ :

Պատերազմն սկսաւ :

Քաղաքին բնակիչները զրկուեցան ուսեւեքէ, եւ սկսան գիշերային յարձակումներով պաշար կրել գրսէն :

Այս վիճակն երեք տամս տեսեց. եւ զօրաւոր միջամտութիւններով ու բարեխօսութիւններով հազիւ ետք քաշուեցաւ Դաւուդ բէկ՝ հրամայելով որ Հայերը նորէն առաջուան պէս ազատ փոխազրեն իրենց ուսելիքը, որոշուած տուրքը վճարելէ ետքը :

Հակառակորդներու գործին չէր զար այս հաշտութիւնը : Կրօնական մոլութիւնն այն աստիճան թուլցուցած ու կուրցուցած էր Հայերու ազգային զգացումը, որ « կաթոլիկ » թագաւորի մը իշխանութենէն ազատուելու համար նախապատիւ համարեցին մտնել Եղիպատոսի սուլտանին տիրապետութեան տակ . ուստի զաղանի նախականերով խորհուրդ տուին սուլտանին սիրելէ : Հաւատափոխ Աշոտ իշխանին, — որ Կոստանդին Դի աներձագն էր եւ թագաւորին սպանութենէն ետքը փախած հաստատուած էր Եղիպատոս, ուրանալով նաեւ իրեն լոյս հաւատքը, — որպէս զի Եղիպատոս զօրքերով զայ գրաւէ Հայաստանն եւ ինքն ալ թագաւոր ըլլայ Հայոց :

Հայաստանի բախտն հաստատապէս վճռուած էր այլ եւս . . .
Եղիպատոսի սուլտանը, Մէլիք Էլ-Աշրաֆ-Զէյն-էղզին-Աբուլ՝ Մէալի Շաբան իբն Հուսէյն (1363-1377), ուրացող Աշոտի խորհրդով իր քովը կանչել տուաւ Դաւուդ բէկի զինակից Աբուբէքրը, եւ հրամայեց երթալ գրաւել Սիալ :

1375 թ. յունվար 5-ին Աբուբէքր 15,000 զօրքով Սոի առջեւ բանակած կսպասէր զիներուան մթութեան : Երբ զիները վրայ հասաւ, սկսաւ զօրաւոր յարձակումներով քանդել աւերել քաղաքին տկար մասը, եւ գերել կոտորել անմեղ բնակիչները :

Ազգայնականները տեսնելով Աբուբէքրի գալը՝ Լեւոնէն զաղանի ժողով գումարեցին կաթողիկոսին քովը, եւ ներկայ զանուողներու սառագրութեան տակ թուղթ մը պատրաստելով զրկեցին Հալէրի կուսակալ Մէրգինցի Սէյֆ-էղզին Ըշէկթիմուր էն-Նասրի ամիրային, որպէս զի յանուն

սուլտանին գայ գրաւէ քաղաքը : Ամիրան խկոյն հայ երեւելիներու խընդին հաղորդեց սուլտանին , եւ հրահանդ ստացաւ երթալ գրաւել Սիսր :

Փետրվարի 24-ին ամիրան 15,000 զօրքով եկաւ միացաւ Աբուբէքրի բանակին :

Սյս լուրին առնելով Լեւոն՝ զիշեր ժամանակ պարակեց քաղաքը , եւ ժողովուրդը տարաւ պատսպարեց միջնաբերդին մէջ . ետքէն ալ՝ թշնամիին ձեռքը բա՞ն մը չձգելու համար՝ կրակի տուաւ քաղաքին անպաշտպանելի մասը :

Յաջորդ օրը միացեալ բանակը յարձակում դործեց միջնաբերդին վրայ : Կոփու տեւեց մինչեւ իրիկուն : Որովհետեւ միջնաբերդն անառիկ էր , թշնամիին կողմէն շատ մարդ ջարդուեցաւ , բայց Լեւոն ալ վիրաւորուեցաւ ծնօտէն :

Ներքին թշնամիները նկատելով որ Լեւոն որոշած է բնաւ անձնաւուր չըլլալ , մանաւանդ որ զիտէին թէ Լեւոն եւ իրենները հանդիսաւոր երդում ըրած են մինչեւ իրենց յետին շունչը զիմագրելու , թաղաւորին կեանքին դէմ գաւազըութիւն մը պատբանուեցին(1) :

Դաւազըութիւնը պատրաստուելէն ետքը Մամթէոս՝ ուրիշ ընկերներու օգնութեամբ՝ յարձակեցաւ Լեւոնի ամրացած աշտարակին վրայ (24 մարտ) , հայ թիկնապահներն սպանեց , եւ մտաւ Լեւոնի խուցը : Լեւոն իր ծնօտի վէրքէն պառկած էր ներսը . բայց երբ հաւատարիմ թիկնապահներէն իմացաւ զրափ աղմուկին պատճառն ու իր զրամն վրայ կատարուած տապարի հարուածներուն նպատակը , անմիջապէս պարանի մը միջոցով վար սահեցաւ ու վախսաւ աշտարակին : Իրեն հետեւեցան հաւատարիմ թիկնապահները , թուով երեք , որոնց երկուքը հայ էին , իսկ միւսը յոյն : Սակայն թագուհին եւ զաւակները ժամանակ չունեցան փախելու . վասն զի Շապու եւ ընկերները գուռը կոստած եւ ներս խուժած էին արդէն :

Սյս վիճակը թէեւ երկար չաեւեց , եւ Լեւոն վերատին ձեռք անցուց աշտարակը , բայց արտաքին եւ ներքին թշնամիներու զիմագրելու կացութեան մէջ չէր այլ եւս . իր վիրաւոր վիճակը , յոկնութիւնը , քնա-

(1) Անօւշտ դիմաւորեալ ամբաւանութիւն մըն է , որ Գարդել (Եր. 130) կարողիկուին անունն ալ կը խառնէ այս դաւադրութեան գործին մէջ , անուանարկելու համար հայոց հոգեւոր վետր . բայց նիւայ ըլլալ որ պարսն Վասիլ , Մատքես դը Շապու ու իր կինը (Կոստանդին Գ-ի այրին) մասնակցած ըլլան . այս վերջիններուն դէմ առարկութիւն մը չունիմ :

տութիւնը , քաղցը , իր աչքին առջեւ . կատարուած երկպառակութիւնն եւ ապստամիրու բննած աններելի ընթացքը , իսկ Եւրոպայէն սպասած օգնութեան չոր ու ցամաք խոստում եւ միայն խոստում ըլլալը տեսնելով՝ բոլորովին յուսահատութեան մէջ ինկաւ (1) : Եւ մտածեց , որ այլ եւս անձնատուր ըլլալէ ուրիշ միջոց չկար իրեն համար , բայց պատուաւոր անձնատուութիւն մը : Հալէբի կուսակալը պատգամաւորներու միջոցով իմաց տուած էր արդէն , որ եթէ Եւենն անձնատուր ըլլայ՝ պատրաստ է ազգահռվութեան թուղթ մը տալ իրեն , որպէս զի ազատ կերպով գուրս ելէ աշարակէն եւ իրեններովը միասին երթայ հանգստանայ ուր որ ուզէ :

Եւոնի ուզածն ալ այս էր :

Եւ 1375 թ. ապրիլի 16-ին Հայոց վերջին թագաւորն ամիրային հետեւ եալ ապահովագիրը զրպանը զրած՝ իր հետեւ որդներովը զնաց յանձնուեցաւ ՀՀՀկթիմուրին , որ մեծ պատիւներով ընդունեց բոլորն ալ (2) :

(1) Պապը , որուն վրայ շատ յօյս ուներ Աւենի , ա՛յն ատեն միայն շարժեցաւ երբ բանք բանեն անցած եր , եւ այն՝ ուղղակի Հայաստանի համար չեր այլ Ս. Երկրի համար : 1375 թ. դեկտ. 8-ին Գրիգոր ԺՄ արևելքի վիճակը պարզելով Եւրոպայի մէջ գտնուած Ասպազական անունով ծանօթ ասպետերու , հազիր Հայերու վրայ ալ մի բանի տող կատելցներ առ բառերով . « Իսկ Փոքր Հայոց հօմարտի Երիտանեայ բազաւորութիւնը Սարակինոսաց եւ նոյն ինքն Թուրքաց միջեւ մնացած ըլլալով , շատ Երկար ժամանակներէ ի վեր է որ եւ ոչ ամենափոքր օգնուքիւն մը կը գտնէ Արեւմտի հաւատայնաներու կողմէ . ուստի կամաց կամաց եւ գրեթէ ամբողջովին անհաւատներու ձեռքը կիյնայ : » (Regnumque Armenie minoris, utique christianum positum inter Saracenos et Turcos eosdem, jam longis temporibus auxilium fidelium Occidentalium etiam minimum non presentit; propter quod paulatim et quasi totaliter in manus decidit impiorum.) (Rainaldi, 1375, § 9.)

(2) Աւենի ամձնատուր եղած ժամանակ Հայոց արքունի գանձիմ հարբաւուքիւնն եր՝ « մարզարիսէ եւ ականի պատուականն Երկուց արքայական բազիցն եւ այլ եւս զոհարք ծանրազինն եւ ականակապ զօտիք եւ նարմանդք , որոց ամենցուն զին հատեալ եր . . . հինգ հարյուր հազար դամեկան ուկւոյ » . (Դարդիկ , եր. 147) . իսկ Կոռիկասի մահոր նոյն տարին կը բերէր 3,000 Ֆլորին հասոյք . (Mas Latrie, *L'île de Chypre*, եր. 298) :

Պատճեն թղթոյն ապահովութեամ,
բարգիսանեալ յարաբացոց բարբառոյ (1)

Յանուն Աստուծոյ ողորմածաց ողորմածին :

Ես Մելէք սպարապետ Աշէչամուր (Ըշըթիմուր), այս է ապահովութիւն առ ի յԱստուծոյ Բարձրելոյ եւ ապահովութիւն առաքելոյն նորա Մահմեդի, յորոյ վերայ հանգից չնորհ եւ փրկութիւն, եւ ապահովութիւն աեառն մերում հզօր Սուլթանին, սուլթանին Սրաբացոց եւ Պարսից, որ է գլուխ հաւատոյ մալիմանաց, զատաւոր համօրեն աշխարհի եւ կորուսիչ անհաւատից եւ թշնամեաց մերոցս օրինաց, Մելէք ամիրայ Լասարաբ (Էլ Սշրաֆ) Շաբան, իշխան աշխարհի եւ հաւատոյ, որդի տեառն մերոյ սուլթանին, Զամալէզդինի որդի տեառն մերոյ սուլթանին եւ երաշխաւորող Մելէք Մասար (Նասրը), Մահմեդի որդւոյ տեառն մերոյ երաշխաւորողի Մելէք Մահսուր Գալլահոսի (Քելառնի) : Բարձրեալն տացէ նմա զօրութիւն ի վերայ ժառանգութեան իւրոյ եւ արասցէ զնա տէր ի վերայ ամենայն երկրածնաց : Այս է յետկար ապահովութեան թագաւորին՝ որ հզօրագոյնն է արարածոց, քաջի Առիւծուն, մկրտելոյն ի ջուրս աւազանին, պահողին պատուիրանաց Աւետարանի, հայուղաբար արքային եւ մնձին յերկրպագուս խաչին, զօրագլխին քրիստոնէական բանակի եւ հիման հաւատոց քրիստոնէից, բարեկամին թագաւորաց եւ սուլթանաց, արքային Լեւոնի, որդւոյ Յովհաննու իշխանի, զոր Տէր Աստուծ պահացէ ընդ երկայն աւուրս եւ տամք նմա զայս զիր յապահովութեան զի ելեալ յաշարակէն յանձն արասցէ զայն սուլթանին հզօրի եւ երթիցէ ուր եւ կամենցի : Եւ սովին յետկարաւ յապահովեալ է անձն նորա եւ թագուհոյն, անձննք զաւակաց նորա, ինչք նորա եւ ամենայն մարդիկ, եւ լիցի անկասկած եւ մնձարեալ յամինեցունց եւ զի զիտասցէ, զի հաստատուն է այս յետկար, որ տուաւ վասն նորա, վասն թագուհոյն, վասն որդւոց եւ ընչեց նորա : Գրեցաւ յամսեանն Ապրիլի, ի թուին մահմեդականաց 777 : Գոհութիւն Աստուծոյ, զի Աստուծ արար զգթութիւն իւր ի վերայ Մոհամեդի եւ ի վերայ աշակերտացն նորա :

(1) Բնագիրը կորաւած է, այլ միայն Դարդելի յաւազ թերած բարգմանարինը կայ, որ բնագրի տեղ կրնայ ծառայել եւ անկե կօգտուինք մենք ալ : (Տե՛ս Դարդել, եր. 141): Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document IV.

Լեւոնի կընկերանային Մարգարիտ թագուհին ու զաւակները, Հայոց կաթողիկոսը Պօղոս Ա., Կոստանդին Գ-ի այլին Մարիամ դշխոն, հաւատարիմ թիկնապահը Սոհիէր ու կինը Ֆիմի կոմուհին եւ առաջնակարգ իշխաններ, ամենը 20 հոգի: Թագաւորամայրը՝ տիկին Սուլտան՝ մեռած էր, ծերութեան մէջ չկընալով տոկալ նեղութիւններու եւ իրարու յաջորդող դժողովախտութիւններու (1):

Այսպէսով վերջացաւ հայկական չորրորդ հարստութեան վերջին ապաւէնին յոյժ կարճատեւ(2) եւ փոթորկալից իշխանութիւնն ալ, լքուած ամէն

(1) Լեւոնի անձնատուր ըլլալէն վերջը բագաւորամօր անունին եւ ո՛չ մեկ անգամ յիշատակութիւնը, նոյնպէս եւ Բըրկիմուրի կողմէ տրուած ապահովագրին մէջ անոր յիշատակութիւն՝ կարծեմ բաւական են հաստատելու քէ տիկին Սուլտան մեռած էր Լեւոնի անձնատուրքենն առաջ: Դաս հաւանական է, որ Սուլտան տիկինը բաղուած է Սսի մէջ:

(2) Զամշեան, Դիւլորիկ եւ ուրիշ սպամիշներ չեմ գիտեր ո՞ւսկից առած են Լեւոն Ե-ի մասին իրենց յերիւրած առասպեկտերը: Ասոնց հետեւելով մինչեւ իմաս ընդունուած է, քէ Լեւոնի իշխանութիւնը տեսած է տասն տարի, 1365-ին մինչեւ 1375, մինչդեռ ականատես պատմագիրը Դարդիլ բառ առ բառ գրի առնելով Լեւոնի պատմածները՝ եօթն ամիս կը դնէ, այսինքն 1374 թ. սեպտ. 14-էն մինչեւ 1375 ապրիլի 16-ը: Բայց Դարդիլի գրքին յայտնութենէն առաջ երկու հայ ժամանակագիրներ, Մարտիրոս Դրիմեցի եւ Մինաս Համդեցի, տասնմեկ ամիս կը դնէն Լեւոնի իշխանութիւնը, քերեւս հաշուելով անոր Կիլիկիա մասած օրէն, որ նիշ տասնմեկ ամիս կըննէ:

Ահա այս հայ ժամանակագիրներու խօսքերը.

« Յետ Կոստանդեայ որ հուսկ յետին ,
Լեռն արքայ ողորմելին ,
Տիրեալ ամիս տասն և մին ,
Կորոյս ըզթագն ընդ աթոռին .
Քանզի սուլթանն եղիպտոսին
Եկեալ զերեաց զամենեսին ,
Զապրոնն և զիւրսն ի միասին ,
Եւ զթագուհին Մօրու նորին : »

Մարտ. Դրիմեցի, տող 60-67. հրտակ. Դիւլորիկի

(Rec. Cr. հս. Ա, եր. 685):

Իսկ Մինաս Համդեցին կըսէ. « Լեոն իբր բագաւոր նսեալ ԺԱ. ամիս, եւ լուսալ Սուլրանն Մըրտայ, եկն բագում օօրօֆ, եւ ըմբունալ Լեոն՝ Մարտն բագուհեաւն, եւ տարաւ ՚ի Մըրտ եւ կորոյս զէկոն»: (Ազգարանութիւն Հայոց, եր. 51):

կողմէ , մոռցուած ապերախտ Եւրոպայէ , բոլորովին սուգի եւ թշուառութեան մատնուելով արդէն թշուառացա՛ծ Հայաստանը :

Այո՛ , ապերախտ կըսեմ Եւրոպային եւ կընզգծեմ . վասն զի չեմ կրնար ըմբռնել , թէ այսպէ՞ս պէտք էր վարձատրուիլ անձնուէր փոքրիկ ազգ մը , որ ո՛չ միայն չզլացաւ նիւթապէս ու բարոյապէս օժանդակել այլ եւ ամէն տեսակ ասպնջականութիւն ցոյց տուաւ Եւրոպայէն Փոքր Ասիա արշաւող խաչապաշտ ու խաչակիր կրօնակիցներու , որոնք վերջապէս պատճառ գարձան Հայոց թագաւորութեան իսպա՛ռ կործանուելուն . . .

Հսէ՛ք , կաղաչեմ , սիրելի՛ ընթերցողներս , ի՞նչ մեծ գործ կատարեցին Խաչակիրները . իրենց փառասիրական կամ թէ ըսենք կրօնասիրական ձգտումներուն ծառայելէ ուրիշ ի՞նչ օգուտ ունեցան մարդկութեան . իրենց անցած բոլոր քաղաքներուն ու զիւղերուն աւերո՞ւմը , թալա՞նը , հրդե՞նը , կոտորա՞ծը , սո՞վը , ժանտա՞խար . . . Գոնէ՛ իրենց նպատակին հասնէի՞ն . դոնէ՛ Սուրբ Երկրին տէր գառնայի՞ն : — Ո՛չ : Սոժամանակեայ փոքրիկ յաջողութենէ մը հարքը բոլորն ալ մարեցան , ինկան , անհետացան , եւ Սուրբ Երկրը մնաց ու կը մնայ գարձեալ մահմէդականներու ձեռքը :

* * *

Այս Երկու ժամանակագիրներէ դուրս՝ ձեռագրի մը յիշատակարանն ալ մեկ Տարի կը դնէ Լեւոնի իշխանութիւնը . — «Ի բուականութեան Հայոց Պիտ առաւ Սիս ի բրիստնեից . . . եւ եր քազաւոր Հայոց Պր. Լեւոն՝ որդի Բրնձին . սա քազաւորեաց Հայոց ամ մի : » (Հայապատում , Եր. 542) :

Նոյնակո Զամշեանի , Դիւլորիկի եւ այլոց հետեւելով ընդունուած է , քէ Լեւոն Երկու Տարի հաշուած պամուրսած է Տաւրոսի անառիկ եւ բոլորովին անձանօր քախսոցներէն մէկին մէջ , Երեսի վրայ ձգելով արքունի գահն ու Հայոց քաղուհին «Մարիամ»ը . իսկ իշխանները մեռած կարծելով Լեւոնը , ուզած են Մարիամն ամուսնացնել Բրունավիլի դուքս Որոնի հետ , բայց Լեւոնի յանկածական յայտնուիլը վերջ տուած է բոլոր կասկածներու եւ ծրագրներու : Արդ՝ ուրիշ տեղ (Եր. 40 , ծանօթ. 2) տեսանե , որ Մարիամ Լեւոնի կինը չէր , այլ Կոստանդին Գ-ի . ապացոյց՝ Մարիամը Որոնի հետ ամուսնացնելու ծրագիրը , որ յայտնի է մեզ Գրիգոր ԺԱ պապին առ Փիլիպպոս Գ դրկած քղբէն . (Տե՛ս Եր. 34) : Այս ամենին քացարձակ կերպով կը տեսնուի , որ ո՛չ միայն խուռոր սխալներ սպրդած են Լեւոնի պատմութեան մէջ , այլ եւ Մարիամն ու Մարգարիտը ևիորած են իրարու հետ :

Հայոց թագաւորութեան չորրորդ անգամ կորսուելուն առիթով այս սողերը կը դրէ ժամանակակից ազգային մը .

« Ի ՊիԴ (Թուփս) բարկացաւ Աստուած՝ ի վերայ քաղաքին Սիսոյ, ու սղարեցին զբերդն՝ սեպտեմբերէն ու մինչուր ՚ի յապրիլ ԺԶ(1), ու տուխն զբերդն, օրն ուրբաթ, ոչ այլ իրաց՝ քանց ՚ի սովոյ . որ մարծապան մի ցորենի ԳՃ ԳԲ(2) չէր ՚ի գտվել, որ կերան կատու վ՛էշ . . . Ո՛վ տեսնոյր զմեր խաչերոյն արհամարհանքն ու զաստուածաշունչ զրվոյն կտրաել, զսուրբ սեղանուն կործանելն . . . »

Զաքարիա անունով եպիսկոպոս մըն ալ, որ ականատես եղած է Հայութանի կործանուելուն, հետեւեալ սրտառուչ տողերը կը դրէ .

« Ի մեծ թուփս Հայոց ի զառն եւ նեղ ժամանակիս, ՊիԴ, յորում ամիս առաւ քաղաքն Սիս . եւ ես նուաստ եւ սուտ անուն եպիսկոպոս Զաքարէ՝ պատահեցայ անդ : Բայց զողբ եւ զողորմագին բանս՝ զոր ետես ակն իմ, ո՞ կարէ պատմել դրով . զի աեսի զակունք պայծառ եւ զարեւ զակունք, զաստեղս եւ զլուսինս՝ զի կային անկեալ ափի »(3) :

ԺԵ դարու պատմիչներէն Մինաս Համդեցի այսպէս կը նկարագրէ այս տիտուր դէպքը .

« Լէռն իբր թագաւոր նստեալ ԺԱ. ամիս, եւ լուեալ Առւլթանն Մըսրայ, եկն բազում զօրօք, եւ ըմբռնեալ զԼէռն՝ Մարուն թագուհեաւն, եւ տարաւ ՚ի Մոըր եւ կորոյս զԼէռն . զվանորայս, զեկեղեցիս, զհիւրանոցս եւ զմիծամեծ շինուածս կործանեաց : Եւ ՚ի պալատս թագաւորաց եղեալ զտպանակն լի ոսկով եւ զայլ կահս ոսկեղէնս եւ արծաթեղէնս աւար առին : Զշիրիմս թագաւորաց բացին, եւ զոսկերսն այրեցին, եւ զՍիս ՚ի հիմանցն տապալեցին . եւ բարձաւ թագաւորութիւնն ՚ի տանէն կիլիկեցւոց »(4) :

(1) Հ. Պ. Ալիշան Սիսուանի մէջ (Եր. 228) արտագրելով այս տողերը, նետեւեալ ծանօթութիւնը կառելցնէ. « Ի ՊիԴ թուփանի որ է 1375՝ ուրբաթ օր յապրիմ վեցն հանդիպի եւ ոչ ՚ի 16. իսկ ԺԶ երկուաթրի օր է. այլ զի համբաւ կալանաց Լեւոնի եհաս ՚ի Հալէպ ՚ի 21 ամսոյն, պատշաճի ԺԶ բիւն : »

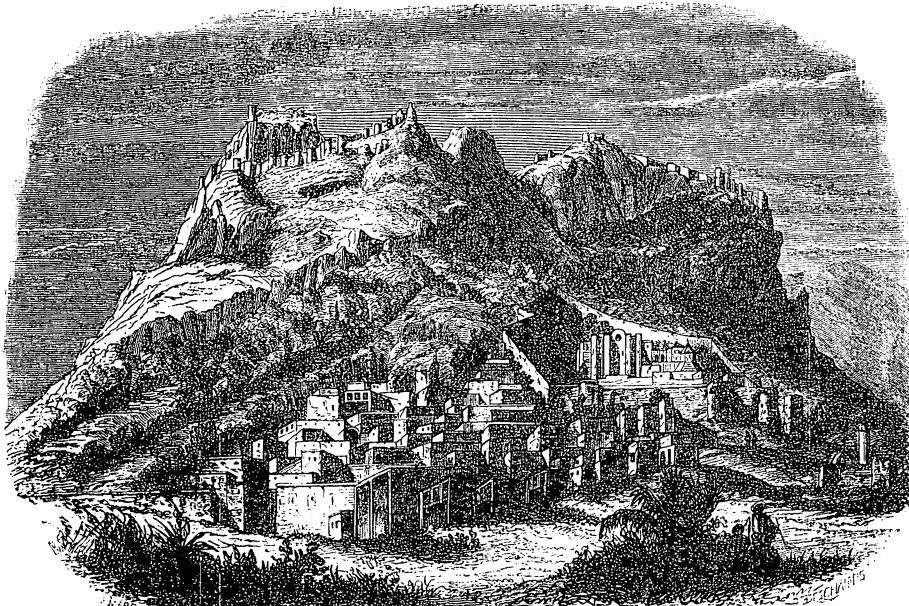
(2) « 300 դրամ նշանակի, Կիլիկեցւոց դրամով » կըսէ Ալիշան (Հայապատում, Եր. 542) :

(3) Միսուան, անդ, եւ Հայապատում, անդ : « Ակունք եւ արեգակունք » եւն : սուրբ գրերն եւ եկեղեցական սպասներն են անօւշ, ինչպէս կընդունի նաև Ալիշան :

(4) Համդեցի, Ազգարանութիւն Հայոց, Եր. 51 :

իսկ արաբ պատմիչն Աբու՛լ-Մէհամին հետեւեալը կը գրէ Սիսուանի թագաւորութեան կործանուելուն վրայ .

« Երեք ամիս պաշարումէ ետքը՝ այս տարի առնուեցաւ երկրին մայրագաղաքը՝ Սիս, Հալէբի կառավարիչ Մէրգինցի Հշըկթիմուր ամիրային ձեռքովը . եւ Հայոց պետութիւնը կատարելապէս կործանուեցաւ : Փա՛ռք Աստուծոյ, Այս լուրը տարածուեցաւ, եւ (Մէլիք Էլ-) Աշրաֆ այս նշանաւոր յաղթութեան համար մեծապէս ուրախացաւ » (1) :

Սիս — Sis.

Ուրիշ արաբացի մըն ալ, Մակրիզի, Եգիպտոսի հարստութեանց պատմութեան մէջ հետեւեալ նկարագրութիւնը կընէ .

« Զիլկազէ ամսի 19-ին (= 22 ապրիլի) աղաւնի մը հստաւ եւ Սոփյաղթութեան բարի լուրը բերաւ (Եգիպտոս) : Աղաւնին զրկուած էր Սուրբայի կառավարիչ Բէյրէմուր ամիրայէն : Կառավարչին կողմէն զրկուած սուրբանդակն հասաւ յաջորդ օրը, եւ հաստատեց այդ լուրը : Իբրևու ուրա-

(1) Փայզուն աստղեր՝ Եղիպտոսի եւ Կամիրիի թագաւորաց մէջ, հս. Դ, թղթ. 199 թ, արաբերէն ձեռագիր Bibl. Nat.-ի, թի. 1783:

Խոռվթեան նշան՝ երեք օր շարունակ թմբկահարութիւն կատարուեցաւ Կահիրէի միջնաբերդին մէջ : Սյս առիթով՝ Ըշրկթիմուր ամիրային պատուի հագուստ մը զրկուեցաւ : Անիկա՛ էր որ Սսի վրայ արշաւեց, պաշարեց եւ անոր մէջ երկու ամիս նեղեց քաղաքին տէրը (Հայոց) մոխք -ը (թագաւոր), որ անկէ ետքը դաշինքով անձնատուր ըլլալ ուղեց, վասն զի իրեն համար կարելի չէր դէմ գնել զօրքին : Ըշրկթիմուր ամիրան դղեակին տիւրեց եւ Սստուծոյ մէ՛կ ըլլալը ցուցնող խօսքը քարոզել տուաւ քաղաքին մէջ : Հոն պահապան զօրք դրաւ : Թագաւորն ու պարոնները՝ նոյնակս եւ անոր զօրքին մէկ մասը՝ գերի բռնեց, եւ Հալէր դառնալէն ետքը Կահիրէ զրկեց ամէնն ալ : Սուլտանին կողմէն ամիր Յակուր Շահ զրկուեցաւ Սիս, իբրեւ կառավարիչ : Աստուած այսպէս վերջ դրաւ խաչապաշտ Հայերու իշխանութեան : » (1)

ՃԱ

Լեւոնի գերութիւնը

Եսամք թէ Լեւոն 1375 թ. ապրիլի 16-ին անձնատուր եղաւ Ըշրկթիմուրին, որ եղիպտական զօրքով եկաւ գրաւեց Հայոց մայրաքաղաքը :

Արդ՝ շաբաթ մը հանգստանալէ ետքը, ապրիլի 22-ին, ամիրան գերիւներով միասին ճամբայ ելաւ դէպի Հալէր Մայիսի առաջին օրը կարաւանը համանելով Հալէր, կառավարիչը մարդ զրկեց Եգիպտոս, սուլտանին հրահանդ խնդրելու համար : Սուլտանը, ինչպէս գիտենք Մակրիզիէն, Սսի կառավարիչ կարգելով Յակուր Շահ ամիրան, խակոյն ճամբայ հանեց. իսկ Ըշրկթիմուրին հրամայեց իր թանկադին գերիներով շատապել Եգիպտոս :

Յունիսի առաջին օրն էր . գերիներու խումբը ճամբայ ելաւ Հալէրէն,

(1) Գաւազանագիրք թագաւորելերու հարստութեանց, արաբական ձեռագիր Bibl. Nat.-ի, թիւ 1727, թղ. 85 ա :

եւ երեսունինն օր ճամբորգելէ վերջը՝ յուլիսի 9-ին հասաւ Կահիրէ :

Սուլտանը նախ պատիներով ընդունեց Հայոց թագաւորն ու հետեւորքները, եւ առաջարկեց — ինչպէս Հշկթիմուր ալ առաջարկած էր — մահմէղական կրօնքն ընդունիլ, խոստանալով մեծամեծ պատիւներ ու պաշտօններ, բայց գերիներու մերժումին վրայ՝ բոլորն ալ Եգիպտոսի բանակներուն սպարապետ Սէլֆ-էդղին՝ Տաշտիմուր Էլ-Ալայ էդ-Դաւադար ամիրային հսկողութեան յանձնեց. Տաշտիմուր Կահիրէի հայ բնակչութեան(1) երաշխաւորութեան տակ ազատ արձակեց Լեւոնը, պայմանով որ Լեւոն Կահիրէէն դուրս չելլէ(2). իսկ հետեւորդները բոլորովին իրենց կամքին թողուց որոշել իրենց երթալիք տեղը: Կաթողիկոսը մի քանի իշխաններու հետ Սիս վերադարձաւ. պզարկ խումք մըն ալ, որ կը բաղկանար Մարիամ դժխոյէ, Սոհիէրէ եւ իր կնոջմէն, ինչպէս կըսէ Դարդել (երես 153), փափակեցաւ երթալ բնակիլ երուսաղէմ, ուր՝ Հայոց ս. Յակոբի վանքին մէջ՝

(1) Եգիպտոսի մէջ ԺԱ դարուն հաստատուած էր հայ գաղրականութիւն մը, որ կը հովուուեր մասնաւոր կարողիկոսով մը: Առաջին կարողիկոսն եղած է Գրիգոր Վկայասէր (1075), իսկ երկրորդ եւ վեցշնբը՝ իրեն ևեռորդին Գրիգոր (1076), որ ձեռնադրուած է նոյն իսկ Վկայասէրի ձեռնովը, ինչպէս կըսէ ժամանակիրն Մատքէոս Ռւոհայեցի . « Եւ էր ի քուականութեանս Հայոց Շիֆ (=1074), եւ ապա զիմի այսորիկ զնաց Տէր Գրիգորիս ի Կոստանդնուպօլիս եւ անդուս ի Հռոմ. եւ եկեալ յնգիպտոս՝ շրջեցաւ ընդ անապատսն ամենայն առաջին սրբոց հարցն եւ կատարեաց զամենայն փափակումն սրտին իւրոյ. Եւ հաստատեաց անդէն իւր զարու հայրապետութեանն եւ կանգնեալ անդէն նորոգեաց զամենայն կարգ սուրբ եկեղեցոյ. եւ բազում փառք եւ մեծութիւն ընկալաւ Տէր Գրիգորիս ի քագաւորէն Եգիպտոսի առաւել հան ի քագաւորէն Հոռոմոց : Եւ բազում զօրք ժողովեցան յնգիպտոս իւրեւ երեսուն հազարաց . եւ Տէր Գրիգորիս զինի ժամանակաց ձեռնադրեաց կարուղիկոս զՏէր Գրիգոր՝ զուրորդին իւր՝ եւ ինքն ելեալ զայր յաշխանն Հայոց, վասն զի դեռ եւս կենդանի կայ մայրն նորա : » (Ժամանակագրութիւն, բ տպ., եր. 211):

(2) Ե. Օ. Լոնդոնի « Նոր կեանք » հանդեսին մէջ (1899, եր. 354) յօդուած մը գրելով՝ Յիսուսեան կրօնաւորի մը ցուցումին վրայ կուզէ հաստատէլ, որ մեր Լեւոն վեցին քագաւորին բանասենին (?) կը գտնուի Մանսուրայի մէջ, Մեծ-մզկիրին բովը, որ « Նուսարահի քագաւորներուն բանը » եղած է : Բակուրան իրաւունքն կը ներքէ այս ենքադրութիւնն եւ կը պնդէ, որ ո՛չ միայն Լեւոն վեցին այլ եւ նոյնպէս Եգիպտոս գերի տարուած Լեւոն իշխանն ալ (Եսթէն Լեւոն Բ քագաւոր) Մանսուրա չէր բանարկուած: (Արմէնիա, Ժն տարի, թի. 47):

երկու տիկինները կրօնական սքեմ հագան . հոն մեռան եւ թաղուեցան (1)։ Ասոնց մեռնելէն ետքը Սոհիէլն ալ Եւրոպա անցաւ :

Կահիրէի Հայերը, որոնց մէջ պետական նշանաւոր անձնաւորութիւններ ալ կային, սուսն մը կահաւորելով Լեւոնի տրամադրութեան տակ դրին, որպէս զի Հայոց թագաւորն ու թագուհին հանգիստ կերպով կարենան բնակիլ . սուլտանն ալ անոնց ապրուստին համար օրական վաթսուն արծաթեայ դրամ յատկացուց :

Լեւոն թէեւ բերդարգել (2) Կահիրէի մէջ, սակայն ճար մը կը խորհէր

(1) Երուսաղէմի միաբաններէն Հոգ. Սերովի վ. Սամուելեան ինձ կը գրէ, որ 1896-ին ս. Գլխադրի մատրան մէջ նորոգութիւններ կատարուած միջոցին երկու գերեզմաններ գտնուեցան, երկուն ալ առանց յիշատակարանի, որոնի կը կարծուին Մարփամի եւ Ֆիմիի գերեզմաններն ըլլայ : — Մարփրոս Դրիմեցի որու կերպով կը գրէ, թէ Եղիպտոսի սուլտանը Լեւոնն ու հետեւորդները գերելէն եսքը՝ Մարփամի (բնագիր՝ « Մօրու ») մասին մասնաւոր գուր ունեցաւ եւ արտօնեց երբայ Երուսաղէմ.

« Առ որ խըղճեալ բըռնաւորին ,
Թողու ազատ զայն թագուհին ,
Ասէ զընալ ուր և կամին :
Խակ նա դիմէ ի Պաղեստին ,
Հասանէ զրաւ կենաց նորին
Յերուսաղէմ սուրբ բաղաքին ,
Թաղի ընդ սեամբ սուրբ տաճարին ,
Հայոց ազգի սուրբ աթոռին » :

(Անդ, առղ 68-75) :

Ճիշտ ալ երկու գերեզմանները գտնուած են տաճարին « շորս սիւներէն միոյն շատ մօս » : Խակ Դիլորիկ կրսէ, որ Կ. Պոլսի Երուսաղէմատնեն հաղորդուած է իրեն հետեւեալ կասկածելի արձանագրութիւնը . « Աս հանգեալ կան քազունին եւ դուսր նորա Փիննա » , եւ այս օրինակին կցուած ծանօթութիւնով մըն ալ յայտներ են իրեն, որ « բուականն եղծուած է » : (Rec. Croisades, անդ, եր. 738) : Աւելի հին ականատես մը Լանզուային ըսած է, որ այս գերեզմանները կը գտնուին գաւրին մէջ: (Revue archéologique, 1859, եր. 162, ծանօթ. 4): — Հ. Ալիշանի հետ կընդունիմ, որ Մարփամի մահը պատահած է 1377-ին: (Հմիմ. Սիսուան, եր. 560) :

(2) Ումանի կը կարծեն թէ Լեւոն Կահիրէի մէջ բանարկուած ըլլայ : Մխալ է այս կարծիքը : Լեւոն ազատ բերդարգել մըն եր, այսինքն՝ Կահիրէի

ազատուելու եւ քրիստոնեայ պետութիւններու օգնութիւնով իր գահը նորէ՛ն ձեռք բերելու : Այս նախատակով ալ նամակներ կը դրէր պետութիւններու եւ անոնց գթութիւնը կը հայցէր, Սուլտանն այս մասին կը կասկածէր Լեւոնէն. ուստի անոր ազատութեան համար եւրոպական պետութիւններու կողմէ հաւանական ամէն միջամտութիւն չէզոքացնելու համար՝ սուլտաններու յատուկ խորամանկութիւնով՝ Լեւոնի ձեռքէն գոհունակութեան թուղթ մը առաւ, որով Լեւոն — հակառակ իր կամքին — գոհունակութիւն կը յայտնէր իր վիճակէն եւ կը փափագէր մինչեւ իր կեանքին վերջը մնալ հոն . . .

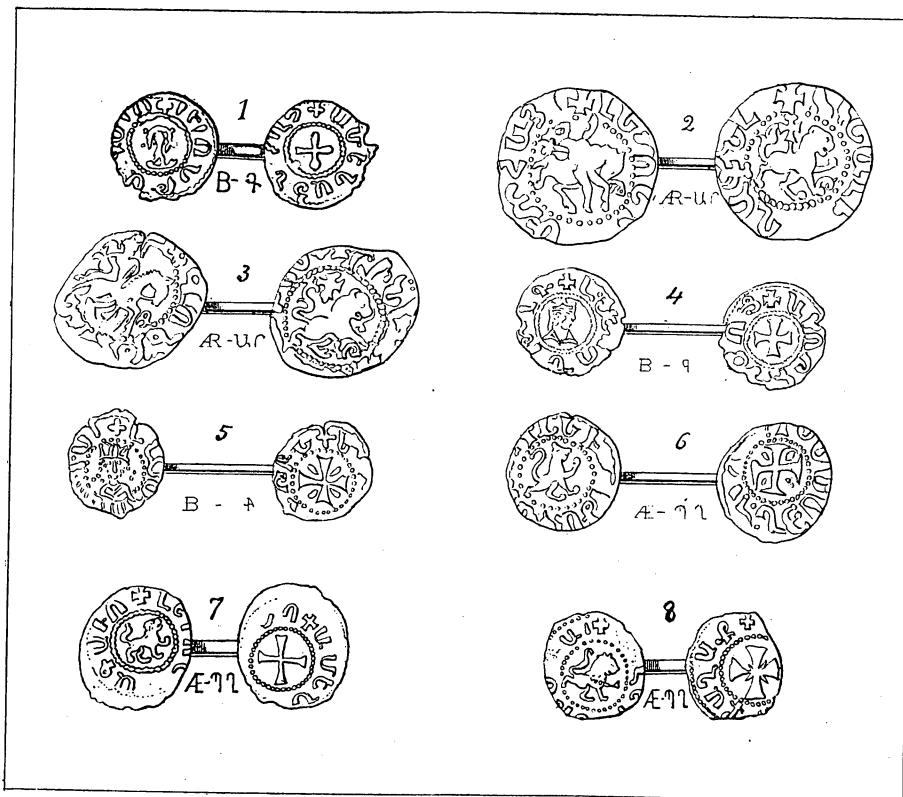
Լեւոնի զիմումներուն հետեւանքն այն եղաւ, որ Կիպրոսի թագաւորը մասնաւոր նամակ մը գրելով սուլտանին՝ աղաչեց ազատ արձակել Հայոց թագաւորը, Մի եւ նոյն զիմումն ըրին նաեւ Գրիգոր ծԱ. պապը (1), Նէտպոլսի Յովհաննա թագուհին եւ Կոստանդնուպոլսի կայսրը . բայց ասոնց եւ ո՛չ մէկին բարեխօսութիւնն արդիւնք ունեցաւ. վասն զի սուլտանը բոլորին ալ կը պատասխանէր, թէ Լեւոն գոհ է իր վիճակէն եւ թէ ի՛ր իսկական ձեռագրով թուղթ մը տուած է իրեն (սուլտանին)՝ փափագ յայտնելով մինչեւ իր կեանքին վերջը մնալ կահիրէի մէջ . . .

Լեւոնի գերութեան երրորդ տարին Եղիպտոսի մէջ յեղափոխութիւն մը ծագեցաւ, եւ այդ միջոցին սուլտանը խեղզամահ ըրին իր պալատին մէջ (15 մարտ 1377) : Եղիպտական թագաւորութիւնը յանձնուեցաւ Մէլիք

մէջ պարտելու իւ ուզած կիանքը վարելու ամէն ազատութիւն կը վայելէր, բայց միայն Կանիրէեն դուրս չեր կրնար ելլել, ինչպէս բար վեր ալ (Եր. 57), Լեւոնի բանաւրկուած չըլլալուն ապացոյց և նաեւ այն, որ երբ սուլտանի կողմէ Տաշիր մուր Լեւոնի կառաջարէեր զիտունակութեան բուդր մը տալ, անիկա մերժեց նախապէս, բայց եսեն տեղի տուա բանաւրկուելու վախին սփառուած: (Դարդի դիլ, Եր. 156): Ուրիշ տեղ ալ Դարդել կրսէ, թէ Լեւոն ազատ կերպով եկեղեցի կը յանախէր եւ իրեն համար մասնաւոր պատարագի խորնուրդ կատարէլ կուտար, կը բղբակցէր եւրոպական վեհապետեներու հետ եւ Պաղեստին գացող ուխտաւորներու այցելութիւնը կը նդունէր : (Անդ, Եր. 158—159) : Դարձեալ Դարդել կը գրէ, որ երբ սուլտանը Լեւոնին ազատութիւն շնորհեց, Լեւոն « յապարան իւր » վերաբարձառ իր բախտակից ընկերներն ալ ազատելու համար . (Դարդել, իւր. 184) : Պարզ է թէ բանաւրկուած մէկը չեր կրնար « ապարան » ունենալ :

(1) Ըստ Դարդելի, Եր. 164 : Այս բորին պատճենն եւ յիշատակութիւնը չկրցի գտնել պապերու բղբերը պարունակող Եկեղեցական տարեղիր (Annales ecclesiastici) կոչուած մէծ եւ բազմահատուին մէջ :

Շաբանի Աղի անունով եօթը տարեկան գաւկին (1377-1382), որ «Մէլիք Մանսուր» կոչուեցաւ . իսկ խնամակալութիւնն իրարու ետեւէ յանձնուեցաւ Դարաշ, Էնէքէգ, Տաշտիմուր, Բէրէկէ եւ Բարկուկ զօրավարներուն: Այս խառնակութիւններէն գիտցաւ օգտուիլ Լեւոն, այնպէս որ՝ մէկ կողմէ գէպի եւրոպական պետութիւններն ըրած գիմումներն եւ աղերսա-

Լեւոն Ե-ի դրամները — Les monnaies de Léon V.

գրերը բազմապատկեց, իսկ միւս կողմէ պատանի սուլտանին խնամակալներէն մէկ-երկուքին սիրաը շահելով՝ անոնց միջամտութիւնը ինդրեց:

Կը ցաւիմ, որ Լեւոնի գրած նամակներէն եւ ո՛չ մէկը կարելի եղաւ ձեռք բերել, որպէս զի նասկնայինք թէ ի՞նչ սրտաճմիկ տողերով նկարագրած է իր վիճակը . նոյնպէս կարելի չեղաւ ձեռք բերել եւրոպական պետութիւններէն իր ստացած միջիթարական նամակները, բայց մէկ հատէն՝

որ սակայն կասկածելի է(1): Այս նամակը գրած է Գերմանիայի կայսր Կայրության Դ (1346-1378), բայց ո՛չ անուն ունի եւ ոչ թուական, ինչպէս կը տեսնուի հետեւեալ թարգմանութենէն:

Թուղթ Գերմանիոյ Կարողոս Դ կայսեր առ Լեոն Ե(2)

Պերճափայլ եղբայր. Ստացանք անկեղծ սիրով եւ մտադրութեամբ՝ Զեր յոյժ սիրելի եղբայրութեան նամակները, որոնք Մեր բարձրութեան ներկայացուած էին ներկայ թղթերը ձեզի բերող ձեր սուրհանդակին կողմէն: Խորապէս տիրեցանք թէ՛ ձեր նամակներուն պարունակութիւններէն եւ թէ ձեր յիշեալ սուրհանդակին Մեզի տուած բերանացի բացարութիւններէն, սրաի մեծ յուղմամբ եւ Մեր խորին գթութեամբ ցաւելով: Կը ցաւիմ ձեր սիրելութեան եւ ձեզի հպատակ քրիստոնեայ ժողովրդին կրած այնքան շատ եւ մեծ վիշտերուն ու ճնշումներուն համար, որոնցմով կը տառապիք անհաւատ ազգի մը կողմէ, ըստ որում՝ նախ՝ Մենք աստուածային մեծվայելչութեան կողմէ իրեւ ընդունակ եւ իր աչքին առջեւ ախորժելի նկատուած անձն ենք՝ Իր ժողովրդը փրկելու եւ այդ նենդաւոր ազգը կոտորելու ջնջելու համար(3), թէ եւ կը ճանչնար Մեր տկարութիւնը. վասն զի իր խորհրդաւոր կարողութեան մէջ բարձրեալն Աստուած հնագոյն աղէտաւոր ժամանակներում կարգեց մեղ՝ սուրբ առաքեալներու նման՝ երկրիս մինչեւ սահմանները, այսինքն՝ այն ժամանակ երբ ուղղափառ իշխաններն աստուածապէս ներշնչուած՝ իրենց տենչանքին մտազբաղումները մեծ ջանքով կը սեւե-

(1) Այսեղ պարս կը համարեմ Շնորհակալուքիւններս յայտնել պ. Մ. Յ. Անանիկեանին, որ իմ խնդրանիիս համեմատ ո՛չ միայն յանձն առաւ լուսանկարել այս նամակը, այլ եւ մանրամասն կերպով տեղեկագրել ինձ այն հաւաքածուն որուն մէջ կը գտնուի ան: Շնորհակալուքիւն նաեւ Ֆրանսական Արձանագրութեանց եւ Գեղեցիկ դպրուքեանց Ակադեմիայի անդամ պ. Ch. Kohler-ի, որ այս նամակին լատինական բնագրին մէջ գտնուած բազմարիւ սխալները սրբագրեց եւ Ֆրանսերէնի բարզմանէց: Առանց այս գիտնական բարեկամին օգնութեան կարելի չեր հայերէնի վերածել նոյնը. վասն զի, ինչպէս ուրիշ տեղի տեսնենք, նամակը գրուած է համբակ մէկի մը ձեռնովը եւ հազիր քէ կարելի է իմաստ մը հանել մէջէն:

(2) Բնագիրը տե՛ս զրքիս վերջը՝ Document V.

(3) Անուուծ կակնարկէ խաչակրուքեան մասնակցուքիւնը :

ուեին այս կողմէ(1), եւ թէ թշուառ վիճակի մը անկայունութիւնն ու յաճախակի փոփոխութիւնը, եւ չար բախտի մը ձախորդութիւնը, շատ անգամ եւ աւելի շատ անգամներ յայտնապէս ետ կը դարձնէին զանոնք իրենց նոպատակէն : Ասոր համար՝ առաստ եւ անգաղար աղօթքով ամենակարսղ Ասաուծոյ գթութիւնը կը հայցենք, որպէս զի իր ողորմած աչքերովը վերէն նայի իր հաւատարիմ ժողովրդին, — որ հետեւող է իր ողորմութեան գործերուն, — եւ որպէս զի հեռացնէ արդելքները եւ հաճի իր օգտակար փրկութիւնամբը՝ կատարել այնպէս, որ [անոր] չոյսինէ պատշաճ եւ յարմար իշխանութիւն մը, եւ այսպէսով՝ անհաւատ ազգերու ամբարիշտ սրտերն այլ եւս չուրախանան հաւատացեալներու այդքան մեծ եւ այդքան երկար ճնշումովը : Տուեալ [ի . . . ի թուին . . .] :

* * *

Լեւոն իմացած էր, որ Արագոնի Պետրոս Դ թագաւորը (1336–1387) մի քանի անգամներ դիմած էր սուլտանին, բայց անհետեւանք մնացած էին անոր դիմումները, վասն զի այս գործին համար առանձին յանձնարարականներով յատուկ դիսպան մը եւ մանաւանդ ո՛ եւ է նուէր չէր դրկած ո՛չ սուլտանին եւ ոչ հետեւորդներուն (2) : Եւ սակայն Լեւոնի համար յոյսի նշոյլներ էին ասոնք. ուստի նոր խորհուրդ մը յդացաւ եւ գործազրեց. այս անգամ իր խոսառվանահայրը Յովհաննէս Դարդել քահանան լիազօր իշխանութիւնով դրկեց Եւրոպա : Եւ որպէս զի կարեւորութիւն ընծայուի Դարդելի առաքելութեան, Լեւոն ո՛չ միայն վաւերական թղթով մը հաստատեց անոր յանձնած պաշտօնը, այլ եւ արքայական զինանշանները կրող իր սոկեղէն մատանին տուաւ Դարդելի ձեռքը, աւելի՛ ուժ տալու համար անոր կատարելիք գերին :

Դարդել իր լնկերակից Անտոն քահանային հետ ճամբայ ելաւ կահիւէն (11 սեպ. 1379), եւ վեց ամիս թափառելէ ետքը հասաւ Բարսելոնա (1 մարտ 1380) :

(1) Իմա՞ «Այդ նենապաւոր ազգը կատարելու ջնշելու համար : »

(2) Դարդել կըսէ, քէ Արագոնի քաջաւորը «Ֆրանսուա Սակոզա» անունով վաճառական մը դրկած է սուլտանին (Եր. 166–167) : Բայց Սակոզա աւելի ուշ, 1380 սեպ. 3-ին, գայած է Եգիպտոս, ինչպէս պիտի տեսնեն Պետրոս Դ-ի նամակին մեջ : Յայտնի կերեւի, քէ Դարդել շփորած է անձնաւուրիներն ու դեպքերը :

Մինչդեռ Դարդել Արագոնի թագաւորին կը ներկայանար , անդին՝ Լեւսնի հաւատարիմ զինակիր եւ Հայոց թագաւորութեան մարաջախտը Սոհիէր Երուսաղէմէն Եւրոպա անցած՝ իր սիրելի վեհապետին վրկութեան համար զիմումներ կընէր Հռոմ , Ֆրանսա , Անգլիա եւ ուրիշ տեղեր (1) , աղէխարչ բառերով նկարագրելով քրիստոնեայ Հայաստանի ցաւալի վիճակն ու Լեւսնի թշուառ կեսանքը : Կողմէս է պապին (1378-1394) Կողմէ Տարբագոնայի (Սպանիա) արքեպիսկոպոսին զրկուած հետեւեալ թուղթն ապացոյց է Սոհիէրի զիմումներուն: Այս թուղթը կը կրէ և յուլիս 1381 թուականը , եւ զրկուած է Աւբնեռնէ :

Թուղթ Կղեմէսի Եւ առ արքեպիսկոպոսն Տարբագոնայի (2)

Վերջին ատեններս ոչ առանց դառնութեան սրտի լսեցինք՝ հաղորդելով մեղի սիրեցեալ որդին ազնուազարմ Սոհերիս Սարտեան , կոմմն կոռիկոսի , թէ քիչ ժամանակ յառաջ Բաբելոնի ամբարշտագոյն սուլտանն միծ բազմութեամբ Սարակինոսաց ասպատակելով մտած է Հայոց թագաւորութեան երկիրներուն մէջ անազորոյն անդթութեամբ , եւ թէ նոյն կողմերուն քաղաքները՝ բերդերն ու զիւղերը սաստիկ կոսորածով քրիստոնէից առած , այրած ու կործանած է . դարձեալ բազմաթիւ քրիստոնեաներ՝ որոնք մերժած էին կաթուղիկեայ հաւատաքն ուրանալ՝ զանազան տանջանքներով չարչարած է , երկրագործներն

(1) Martene & Durand, *Amplissima Collectio*, հ. Ե, սիւնակ 318, այսպէս կը գրէ Սոհիէրի դիմումներու մասին , առանց իշխանակիլու սակայն Սոհիէրի անունը . «Այս ժամանակները՝ հայ զինուոր մը Քրիստոնեայ քաղաւունեւուն եւ իշխաններուն կը տրենցար Հայոց Քրիստոնեայ քաղաւորին , իրենց զաւակներուն ու մեծամեծներուն՝ Եղիպտոսի սուլտանին կողմէ զերի բռնուելուն վրայ , եւ Հայոց քաղաւորութեան կործանուիլն ու Յունաստանի իշխանի բնակչէ զրկուիլը կողբար: Պէտք է խոստվանիլ , որ այս անձը քաղաւորին ազատութեան համար ո՛չ ոսկի , ո՛չ արձար եւ ոչ ո՛ եւ է նուեր կրոգէր , այլ մի միայն Քրիստոնեայ իշխանութիւններու աղաջանին ու պալատանին: Արդ Հռոմայիցիներու , Ֆրանսացիներու եւ Անգլիացիներու քաղաւորներն ու միւս իշխաններէն շատերը նամակներ գրեցին Եղիպտոսի սուլտանին , խնդրելով նոյն (Հայոց) քաղաւորին ազատ արձակումը գերութենէ , որուն տակ կը հեծէր : »

(2) Բնագիրը ՏԵ՛Ս գրիս վերջը՝ *Document VI.*

ողջ ողջ մորթազերծ ըրած, կրօնաւոներուն եւ ուրիշ քահանայից՝ ու եկեղեցականաց աչքերն հանած խլած հրաշէկ երկաթներով, եւ նոյն քահանաներուն լեզուներն՝ որպէս զի Ս.ստուծոյ խօսքը չքարոզեն ժողովրդեան՝ կարել տուած, ինչպէս նաեւ անոնց չորս մատերն՝ որոնցմով Տէրունական մարմինը կը չօշափէին՝ ծալրակտուր ըրած, եւ մեր սիրեցեալ որդին Լեւոնեառո (— Լեւոն վերջին) թագաւորն եւ սիրելի դուստրն ի Քրիստոս Մարիամ մնձափառ Հայոց թագուհին եւ վերոյշեալ կոմսն [Կոռիկոսի], եւս եւ սիրեցեալ դուստրն ի Քրիստոս աղնուատոհմ տիկինն Փինոնա՝ կոմսուհի Կոռիկոսի՝ յիշեալ կոմսին կողակիցը նոյն թագաւորութեան քաղաքաց միոյն մէջ շատ մը ուրիշ հոն գտնուած քրիստոնէից հետ ի միասին գրիթէ ինն ամիս այնքան խիստ կապանքներու մէջ արգիլած ու պահած է որ անոնք սովալլուկ ըլլալով՝ ուտելու կը ստիպուէին մուկերն ու ձիերուն կաշիները . վերջապէս ուտեսալի պակասութենէն իրենք զիրենք եւ վերոյասացեալ քաղաքը տեղւոյն ժողովրդեան իսկ հաւանութեամբը նոյն ինքն Սարակինոսաց ձեռքն առ հարկի ի գերութիւն մաանեցին. իսկ յիշեալ Սարակինոսը զիրենք այսպէս գերի ըրած եւ ամէն ունիցածներնէն զրկելով ու մերկացնելով՝ նախ վարեցին տարին Երուսաղէմ եւ անկից Կազրի (— Կահիրէ) ըսուած տեղն, ուր կը բնակէր իրենց սուլտանն. հոն յիշեալ կոմսն նոյն ինքն թագաւորին՝ թագուհոյն եւ կոմսուհոյն եւ ուրիշ քրիստոնէից հետ ի միասին հինգ տարւան չափ բանտարգելութիւն կը ից . արդ վերոյիշեալ թագաւորն ու թագուհին եւ կոմսուհին եւ միւս քրիստոնեայք տակաւին հոն գերի պահուած են, եւ Սարակինոսք կը զրդեն կը հրապուրեն զիրենք ուրանալ զՅիսուս Քրիստոս Որդին Ս.ստուծոյ . եւ հաւանական չէ որ կարենան անոնք այնպիսի գերութենէ մը ազատի՝ եթէ հաւատացեալք չփութան օգնութեան համականելու իրենց :

Ինչպէս կերեւի, բաւական սխալ տեղեկութիւններ կան այս թղթին մէջ . բայց կարելի է ենթագրել, որ Սոհիէր մասնաւոր նպատակով ստած ըլլայ, — զոր օրինակ՝ իրենց «հինգ տարւան չափ բանտարգելութիւն կը իլը » եւն., — որպէս զի Եւրոպայի գութը շարժէ եւ ազատէ Լեւոնը :

Իսկ թղթին մէջ յիշուած «նոյն թագաւորութեան քաղաքաց մին » է Սիս, եւ ոչ թէ Կապան, ինչպէս սխալմամբ կըսեն Եւրոպացի եւ հայ պատմիչք :

Դարդելի ղիմումն ալ՝ Արագոնի թագաւորին մօտ՝ պարապը չանցաւ։ Պետրոս Դ թէեւ նախապէս զժուարութիւններ կը հանէր եւ միայն Յաղթուրիւն անունը կրող ցոկանաւը Դարդելի տրամադրութեան տակ կը զնէր, այլ եւ այլ ծախքերէ ու նուէրնէրէ խուսափելու համար, բայց երբ Դարդել զգաց Պետրոսի մերժելուն նպատակն եւ առաջարկեց Արագոնի պետութեան մէջ գանուող բոլոր եկեղեցիներու եկամուան յատկացնել Լեւոնի փրկութեան գործին, պապին առջեւ պատասխանատութիւնն իր վրայ առնելով, տեղի տուաւ թագաւորն եւ ո՛չ միայն յանձնարարական թղթեր տալով Դարդելի՝ ղրկեց իր իշխանութեան տակ գտնուող առաջնորդներու եւ մեծամեծներու, որպէս զի անոնք ալ իրենց աջակցութիւնը տան Լեւոնի ազատութեան համար, այլ եւ Փրանկիսկոս Սակլոզա անունով վաճառականի մը հետ — որ առեւտրական զործերու կարգադրութեան համար եղիպատու կերթար Պետրոսի կողմէ — հետեւեալ թուղթը ղրկեց սուլտանին։

Թուղթ Պէտրոսի Դ առ սուլտանն Եգիպտոսի (1)

Ես Պետրոս, չնորհիւն Աստուծոյ, թագաւոր Արագոնի եւն, առ պերճաշուք եւ ամենահզօր իշխան՝ սուլտան Բաբելոնի, ողջոյն եւ մաղթանք իր երջանկութեան համար։

Մեծապէս կը զթանք, պերճաշուք իշխան, այն ամենուն համար որ գերութեան մէջ կը գանուին ու բանտարկուած են, եւ մարդասիրական ողիով կը կարեկցինք ամէն վշտացեալներու։ Բայց ինչ որ կը վերաբերի թագաւորներու, իշխաններու եւ բարձրաստիճան անձեռու, երբ ըլլան բանտի կամ գերութեան մէջ, ա՛լ աւելի կզզածուինք եւ հետեւարար կը մասնակցինք իրենց կրած թշուառութեանց։

Արդ այս պատճառով, պերճաշուք իշխան, պատշաճ կը համարինք եւ բոլոր սրտէ կը բաղձանք աղատութիւնը Հայոց թագաւորին, իր կնոջ՝ թագուհիին ու իր զաւակներուն, զորս բանտարկած էք եւ որոնք Զեր իշխանութեան տակ կը գանուին։

Այս նպատակով մի քանի անգամներ զրեցինք Զեր մեծապայծառութեան, որ կրնար գնահատել (մեր զիմումը)։ Հիմա գալով յիշտակութեան Փրանկիսկոս Սակլոզայի, որ մեր հաւատարիմ հպատակն է եւ վաճառական ու նաւատէր ի Բարչինոնա (— Բարսելոնա), եւ

(1) Բնագիրը ՏԵ՛Ս զրիս վերջը՝ Document VII.

գոր այս եւ ուրիշ գործերու կարգադրութեան համար կը զրկենք Զեր ներկայութեան , մինչեւ որ , պերճաշո՛ւք իշխան , հաճիք խոստանալ իրեն , թէ երբ մեր դեսպանը մեր անձնական թղթերով ներկայանայ Ձեզ՝ մե՛ր սիրուն եւ պատուին համար ազատ պիտի արձակէք վերոշեալ թագաւորն ու թագուհին , իրենց զաւակներովը միասին . եւ ասով մեծապէս գոհ պիտի միանք եւ բոլոր սրոտէ չնորհապարտ Ձեզ :

Ինչպէս ամէն մարդէ մանաւանդ իշխաններէ կակնկալուի որ կատարեն ինչ բանի որ հաւանին եւ ինչ բան որ խոստանան , կսպասուի որ աւելի՛ յօժարութիւնով ու գթասիրութիւնով կատարեն նոյնը նկատմամբ այն անձերուն՝ որոնց բախտն ա՛յնպէս բերած է որ պատերազմի եւ զինամարտի մէջ եւ կամ ուրիշ կերպով իրենց ձեռքն ինկած են : Այդ պարագային մէջ իշխաններու եւ սուլտաններու գթութիւնն ու մեծասրտութիւնը՝ աւելի՛ կը բարձրացնեն իրենց փառքն ու պատիւը :

Մեր բոլոր սրտով կը խնդրենք , որ ի սէր եւ ի մեծարանս մեր տէր Աստուծոյ , որու հրամանով թագաւորները կիշխեն , եւ մասնաւորապէս մեր պատուին համար որ շատ անգամներ գրեցինք Զեզ եւ խնդրեցինք , ինչպէս հիմա ալ կը խնդրենք , որպէս զի յիշեալ թագաւորը , թագուհին , ամբողջ իրենց զաւակներովն ու ստացուածքներովն արձակէք բանտէն , չնորհէք իրենց այն ազատութիւնը զոր ունէին իրենց բանտարկութենէն առաջ : Ասով առիթ պիտի ունենաք ծառայելու Աստուծոյ , միանգամայն արտասովոր հաճոյք պատճառելով եւ պատիւ ընելով մեզ , որուն՝ ինչպէս նաեւ Ձեր խոստացած բոլոր բաներուն փոխարէն , վստահ կրնաք ըլլալ , որ նմանօրինակ դէպքերու մէջ մե՞նք ալ նոյնը պիտի ընենք , Ձեր հաճոյքին եւ պատուին համար : Եւ Ձեզ ապացուցանելու համար թէ այս ազատութեան գործը սրբանց փափագելի է մեզ , կը զիկենք Ձեզ մեր զեսպան եւ միրելի խորհրդական ասպետը՝ Բոնանատ Սապէրա , որ պիտի ներկայացնէ Ձեզ մեր այն նամակը՝ որմէ կատարելապէս պիտի տեղեկանաք այս խորի մասին մեր ունեցած բոլոր գիտաւորութիւնները : Եւ նոյն անձին միջոցով մտերմաբար կը զրկենք Ձեզ մեր գոհարեղիններէն մի քանի փոքր նուէրներ , եւ խանդաղատանքով կը խնդրենք որ հաճիք ընդունիլ սիրով մեր զեսպանն ու նուէրներն իբր նշան բարեկամութեան , առանց նայելու ընծային՝ այլ զանոնք Ձեզ նուիրով անձին սիրուն :

Կրնաք կատարելապէս հաւատ ընծայել այն ամենուն որ մեր զեսպանը մեր կողմէն սիրի ըսէ Ձեզ վերոիշեալ խնդրի մասին , իբրեւ թէ մենք ներկայ ըլլայինք , եւ անիկա՝ մեր յանձնարարութեան վրայ՝ մեզ չափ լաւ կերպով պիտի կարենայ խօսիլ Ձեզ հետ նոյն խնդրին վրայով :

Եւ եթէ Զեզ շահագրգռող ո՛ եւ է բանի մը մէջ կրնանք օգտակար ըլլալ Զեզ, պերճաշո՛ւք իշխան, կը խնդրենք որ հաճիք զրել մեզ ամենայն վստահութեամբ :

Տուեալ ի վանս Պոբլէտ-ի, Յ-րդ օրն սեպտեմբերի, Տեառն մերոյ ծննդեան 1380 թուին :

ՊԵՏՐՈՍ ԹԱԳԱԽՈՐ

Գուիլերմոս Կալկերոնեան(1), թագաւորին հրամանին համաձայն, զոր հաղորդեց տէր Մարտինոս՝ Կրտսեր Որդի Նորին արքայաշուր Տէրութեան :

* * *

Այս թուղթը դրկուելէն ճիշտ ամիս մը վերջ Պետրոս նոր նամակներով ու նուէրներով Եղիպատոս զրկեց իր գեսպանը՝ Բանանատ Սապէրա, կեղծելով որ իբր թէ սուլտանն իր հաճութիւնը տուած ըլլայ, ինչ որ՝ որպէս թէ՝ իմացեր էր Փ. Սակողայի տեղեկագրէն (2)։ Այս վարպետութիւնները

(1) Արքունի դիւանապետն է անշուշ :

(2) Ասիկա իմ ենքադրութիւնն է . բայց ուրիշ կերպով ալ կարելի չէր մեկնել մէկ ամսուան կարն ժամանակիցին մէջ դրկուած եւ իրար լրացնող երիտ քրեւը, մին գրուած 1380 նեաց. Յ-ին, ինչպէս տեսանք, իսկ միւսը նոյն տարւան հոկտ. Յ-ին, զոր պիտի տեսնենք : Այն ատենենք Աղեքսանդրիային մինչեւ Կահիրէ երբալ-զալու համար միայն երեք շաբաթ կը դնեին . իսկ Բարսելոնային մինչեւ Կահիրէ՝ առ նուազն երեք ամսուան նամբայ էր : — Բոնանա Սապէրայի առաջելուքեան նշտորթիւնը կը հաստատէ Արագոնի Ֆրանիկագիր մը, Սուրիսա, հետեւեալ տողերով . « Tambien en esto anno (1377) fue einbiado al Soldan de Babilonia vn cauallero Catalan, que se dezia Bonanat Capera, para procurar la libertad del Rey y Reyna de Armenia, y de sus hijos... » պատմենք « Նոյնպէս պատար (1377) Բաբելոնի սուլտանին դրկուեցաւ Բոնանա Սապէրա անունով Կատալանցի ասպետ մը, Հայոց թագաւորին ու քաղուհին եւ իրենց զաւակներուն ազատութիւնը ձեռք բերելու համար... » (Geronymo Çurita, *Annales de la corona de Aragon*. Çaragoça, 1610, հի. Բ, թ. 370 թ.) : Այսեղ բուականի սիսալ մը կայ, որ պէտք է սրբագրով՝ 1380: Քրոնիկագիրը մի եւ նոյն տարին կը դնէ նաև Դրիգոր ԺԱ. պատին մահը, ինչպէս եւ Ուրբանոս Է-ի գահակալութիւնը, փոխանակ դնելու 1378-ին :

Պետրոս Դ, թագավոր Արագոնի
Pierre IV, roi d'Aragon.

Կը բանեցնէր Պետրոս, որպէս զի քաղաքավարութիւնով մը գրաւէ սուլտանն եւ ազատ արձակել տայ Հայոց թագաւորն ու պարագաները :

Պետրոս իր լիազօր գեսպանին՝ Բ. Սալէրայի՝ յանձնած էր սուլտանին եւ հետեւորդներուն տրուելիք նուէլներէն զատ երկու մասնաւոր նամակներ, որոնց մին ուղղուած էր սուլտանին, իսկ միւսը իննամակալ Բարկուկ ամիւրային, որմէ կախում ունէր ամէն բան :

Հակառակ բոլոր խուզարկութիւններում՝ սուլտանին զրկուած նամակին պատճէնը կարելի չեղաւ ձեռք բերել, եւ սակայն Բարկուկին զրկուածը գտայ, որ հետեւեան է .

Թուղթ Պետրոսի Դ առ ամիրայն Բարկուկ (1)

Ես Պետրոս, չնորհիւն Աստուծոյ, թագաւոր Արագոնի եւն. , առ գերազնիւ եւ մեր ամենասիրելին Բարկուկ, սկրճաշուք ամիրայ եւ հզօր իշխան սուլտանին Բարելոնի, ողջոյն եւ անկեղծ սէր :

Գերազնիւ ամիրայ,

Համաձայն տեղեկադրին մեր հաւատարիմ հպատակ Փրանկիսկոս Սակլոզայի, որ է վաճառական եւ նաւատէր Բարսելոնայի մէջ ,

(1) Բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document VIII : Լանգուա եւ ուրիշներ Բարկուկին տրուած ալմիրայ ածականնեն կը նետեցնեն, քե այս անձը « ծովակալ » մըն էր . բայց կը մոռնան, որ Ֆրանսիան ամիրալ բառն իսկ « ծովակալ » չի նշանակեր ամեն տեղ : Մեր հայերէն Ամիրայ բառը շատ լաւ կը յարմարի հոս :

եւ որ թէ՛ Հայոց թագաւորին, թագուհին ու իրենց զաւակներուն ազատութեան համար եւ թէ՛ մեր ուրիշ գործերուն համար ղրկած էլնք սուլտանին, կիմանանք որ սուլտանն հաճած է հաւանութիւն տալ եւ խոստանալ, թէ երբ մեր գեսպանը մեր յատուկ նամակովն իրեն զրկենք՝ մե՛ր սիրուն եւ պատուին համար՝ յիշեալ թագաւորն ու թագուհին իրենց զաւակներովը միասին ազատ պիտի արձակէ : Այս արձակման համար մեծ ուրախութիւն կզգանք մեր սրտին մէջ, որովհետեւ կը վստահինք իր խոստումին եւ ըրած զիջողութեանը, իր թէ մե՛նք ըրած ըլլայինք, մանաւանդ երբ այդ խոստումը կուդայ իրեն նման իշխանէ եւ սուլտանէ մը, որուն կը վայելէ պահել իր խոստումն եւ գործնականապէս կատարել իր հաւանութիւնը առուած ամէն բան, եւ որ միշտ բարեսիրութիւնով ու բարեպաշտութիւնով վարուած է անոնց հետ որոնք կա'մ պատերազմով, կա'մ զինամարտով եւ կամ բախտի մէկ ուրիշ բերումովը նուաճուած են իրմէ . ուստի այս պարագաներուն՝ իշխաններու եւ սուլտաններու կողմէ ցոյց արուած բարեսիրութիւնն ու խորհամատութիւնը շատ գովելի են եւ անոնք իրենց նպաստաւոր կը լլան՝ մեծապէս աւելցնելով իրենց փառքն ու պատիւը : Այս պատճառով վերոյիշեալ սուլտանին դեռ նո՞ր կը զրկենք մեր գեսպանը, այսինքն մեր սիրելի խորհրդական Բոնանատ Սապէրա ասպետը, որ պիտի ներկայացնէ Զեղ մեր ներկայ նամակը, եւ որ այս գործին եւ մեր գիտաւորութիւններուն կատարելապէս անդեակ է . նոյնպէս եւ անոր միջոցով կը զրկենք մեր այն խամնդաղատական թղթերը, որոնցմով լիազօրութիւն կուտանք մեր գեսպանին :

Եւ ինչպէս գլուխնք, գերազնի՛ւ ամիրայ, որ թէ՛ Զեր մեծաշուք ազնուականութեան ու բարձր աստիճանին եւ թէ Զեր արժանիքին համար — որոնք պատշաճ են մեծ գովեստներով հոչակուելու — մեծ դիրք մը գրաւած էք եւ շատ ազդեցութիւն ունիք սուլտանին քով, եւ ապա՝ քաջ գիտանալով նաեւ Զեր սէրն ու համարումը դէպի մեր անձն ու մեր արքունի գերդաստանը, — գիտէինք եւս թէ բարեպաշտական եւ առաքինի գործեր ընկեր հակամէտ եղած էք, — հաստատ կերպով կը յուսանք, որ այս գործին մէջ բարեջան պիտի գտնուիք եւ պիտի վարուիք նպաստաւոր ու համակիր կերպով՝ մեղի բարեկամական մեծ գործ մը եւ ծառայութիւն մը կատարելով, ինչպէս կը վայելէ ազնիւ մարդու մը որ հակամէտ է բարեպաշտութեան : Կը խնդրենք մեր բուլոր սրտով, որ՝ ի մեծարանս Աստուծոյ եւ ի պատիւ եւ ի սէր մեր՝ Զեր լաւ դատած եղանակովը խորհուրդ տաք սուլտանին, որպէս զի անմիջապէս ազատ արձակէ յիշեալ թագաւորն ու թագուհին, իրենց զա-

ւակներն ու ընկերները, եւ վերապարձնէ անոնց աղասութիւնն եւ ստացուածքը, զոր ունէին իրենց բանարկութենէն առաջ: Եւ ասով, գերազնիւ ամիրայ, պիտի ծառայէք մեր տէր Աստոծոյ, եւ մեզ ալ մնծ հաճոյք պիտի պատճառէք եւ ծառայութիւն մը մասուցած պիտի ըլլաք, որուն համար միշտ երախտապարտ պիտի մնանք Զեզ եւ պատրաստ՝ ինչ որ պէտք ըլլայ ընկերն եւ օգտին համար:

Ասկէ զատ՝ մեր յիշեալ գեսպանին միջոցով կը զրկենք Զեզ մեր զոհարեղէններէն մի քանի փոքր նուէրներ: Կը խնդրենք որ հաճիք սիրով լ ընդունիլ այս նուէրները, ո՛չ թէ իրենց նիւթական արժեքին համար՝ այլ Զեզ զրկող անձին անկեղծ սիրուն համար:

Կրնաք նաեւ կատարելապէս հաւատ ընծայել այն ամենուն որ վերը յիշուած մեր գեսպանը մեր կողմէն պիտի ըսէ Զեզ, իրը թէ մենք անձա՞մք հազորդէինք. Եւ հաճեցէք պէտք եղած կերպով գործել, ինչպէս ալ կապասենք Զենէ: Հաճեցէք նաեւ մեր նոյն գեսպանը, ինչպէս նաեւ իր ընկերը, մեր պատուին համեմատ մարդասիրաբար եւ աղնուաբար յանձնաբարել ու մեծարել: Եւ եթէ ուրիշ բան մըն ալ կուզէք, համարձակ կերպով գրեցէք մեզ:

Տուեալ ի վանս Պորլէտի, Յ-րդ օրն հոկտեմբերի, Տեսոն մերոյ ծննդեան 1380 թուին:

ՊԵՏՐՈՍ ԹԱԳԱԽՈՐ

Վերը զրուած պատճէնն առանց յաւելուածի կամ յապաւումի զրուեցաւ Բարելոնի յիշեալ սուլտանին գեր(?) ամիրայ Բարկուէային (=Բարկուլ)(1) :

* * *

Կերեւի թէ այս նամակները դրական արդիւնք մը չունեցան, որովհետեւ կը տեսնենք որ Դարդել այս անգամ ալ զիմած է կասախյայի Յովհաննէս Ա. թագաւորին (1879—1890):

Սյապէս՝ 1380 նոյեմբ. 29-ին Դարդել պատիւ ունեցաւ ներկայանալու Ցովհաննէս Ա-ին, որ կը գանուէր Մէզինա գէլ կամպո, եւ նկարագրելով Հայոց թագաւորին ու պարագաներուն քաշած թշուառութիւնները, աղաչեց

(1) Անօւես մի եւ նոյն դիւանապեսն է, որ այս ծանօթութիւնը կաւելցընէ քրիստուկանութեան մասին:

զթալ անոնց վրայ եւ ազատել գերսւթենէ (1) : Յովհաննէս խոսացաւ իր « եղբայրակցին » փրկութեան համար ձեռքէն եկածն ընել . բայց անձնական զանազան արգելքներու եւ մանաւանդ Պորտուգալի հետ պատերազմի բանուած ըլլալուն պատճառով երկու տարի յետաձգեց : Օր մըն ալ, Դարգելի անվերջ զիմումներէն զգածուած՝ վերջապէս կատարեց իր խոսառումը , կեւոնի փրկութեան համար նուիրելով « անօթ մի արծաթեայ , գեղեցիկ յոյժ , պատեալ ոսկւով , բաժակ մի ոսկի հանգերձ կափարչաւ , կատառ չորս կարմիրս բարակամանս , երեք հազար մորթս սկիւսի եւ չորս բազսո » (2) . ասոնցմէ զատ՝ պատգամաւորութիւն մըն ալ կարգեց եւ անոնց երթեւ.եկի ծախքը վճարելով ճամբայ հանեց : Պատգամաւորներն էին՝ 1) իր զինակիրներէն երեք հոգի , որոնց մէկին անունն էր Ալփոնս դէ Կէլար , 2) Մանուէլ անունով հայաղգի ստանուն ասպետ մը , որ կեւոնի փրկութեան համար երկրէ երկիր կը պարտէր ու զրամ կը շորթէր , 3) Արագոնի թագաւորին հօրեղբայրը Պետրոս Աեղովիացին , որ կիպրոսի Պետրոս Աթագաւորին աներն էր եւ Փրանկիսկեան կրօնաւորներու կարգն ընդունած ըլլալուն՝ Եղբայր Պետրոս կը կոչուէր , 4) Դարգել քահանան :

Պատգամաւորները Յովհաննէս թագաւորին կրողմէ սուլտանին տարուելիք նուէրները (3), աղաչողական նամակներն ու յանձնարարական թոթերն առած ճամբայ ելան եւ հասան Բարսելոնա , ուր Մանուէլ բաժնուեցաւ խմբէն եւ փախաւ : Այս միջոցին Արագոնի թագաւորը մասնաւոր նամակով մը կրկին անգամ կը զիմէր սուլտանին , զրկելով մի եւ նոյն զեսպանը՝ Բոնանատ Սալտէրա , որ յանձն առած էր այս անգամ իր զրպանէն « յօժարակամ ծախել ֆլորինս հինգ հարիւր յազատութիւն արքայի , գթացեալ ի վերայ աղիտից նորա » (4) : Բ. Սապէրա Բարսելոնայի մէջ միացաւ Յովհաննէս Ա.-ի պատգամաւորներուն , եւ 1382 մայիսի 21-ին բոլորը մէկէն

(1) *Cronicas de los reyes de Castilla*, հի. Բ, եր. 135, կրսէ քէ Լեւոն մասնաւոր նամակով իր վիճակը նկարագրած է Յովհաննէս Ա.-ին եւ անկէ դարման խնդրած :

(2) Դարդել , եր. 176 :

(3) Վերը լիբուած *Cronicas de los reyes de Castilla* կրսէ , քէ սուլտանը Լեւոնի փրկութեան համար պահանջած եր՝ ի մէջ ալլոյ՝ իր երկրին մէջ չգտնուած զարդեր , ինչպէս՝ ծիրանի չուխայ , բազէ , ըմձուդս , մոխրագոյն խսկական ակունք , եւ ասոնց նման բաներ : Յովհաննէս Ա սուլտանի բոլոր ուղամներն ալ դրիեց : (Անդ):

(4) Դարդել , եր. 171 :

նաև նստելով երեք ամիս ծովային տաժանելի ճամբորդութենէ մը ետքը ժամանեցին Աղեքսանզրիա (14 օգոստ.) , եւ անկէ ալ հասան Կահիրէ(1) :

Պատգամաւորները Կահիրէ հասնելէն մի քանի օր վերջը ներկայացան Բարկուկի եւ յանձնեցին իրենց թագաւորներէն բերած թղթերն ու նուէրները : Եւ որովհետեւ մանուկ թագաւորը մեռած եւ անոր յաջորդած էր աւելի փոքր եղբայրը՝ Հաջի , 1382—1383 , որ բոլորովին Բարկուկի տրամադրութեան տակ էր (2) , մասնաւոր ժամագրութեամբ մը միասին ներկայացան սուլտանին , եւ խօսք առին որ ուշագրութեան պիտի առնուի իրենց ինդիրը :

Վերջապէ՛ս հնչած էր Լեւոնի փրկութեան ժամը :

1382 սեպտ. 30-ին Բարկուկ իր ներկայութեան հրաւիրելով Արագոնի

(1) Բոնանաս Սապէրայի կրկին անգամ դրկուելուն յիշատակութիւնը չեմ գտած տեղ մը , բայց կենադրեմ որ այսպէս եղած պիտի ըլլայ . վասն զի Դարդել (Եր. 180) բացարձակ կերպով կրսէ քէ Բ. Սապէրա իրենց իմբին միացած եւ միասին նամբորդած է Բարսելոնային մինչեւ Կահիրէ . մինչդեռ վերլ (Եր. 68) յառաջ բերուած Յ հոկտ. 1380 բուակիր վաւերագրեն գիտենք , որ Բ. Սապէրա նո՞յն բուականին գացած է Եղիպտոս : Ուրեմն երկու անգամ նամբորդած է Սապէրա :

Այս ենթադրութիւնս կը հաստատուի նաև անզ , որ Դարդել մի քանի անգամներ կը կրկնէ քէ Բ. Սապէրա ձեռքերը դատարկ՝ առանց ո՛ եւ է ընծայի ներկայացաւ սուլտանին եւ դիտուրքիւն կրեց Բարկուկէն : Նոյն բանը կրսէ նաև *Cronicas de los reyes de Castilla* , հս. Բ. , Եր. 135 , հետեւալ բառերով . « Արագոնի դեսպանները սուլտանին ընծայելու համար գոհարեղիններ չունեին , այլ միայն իրենց ի նդրագիրը » : Բայց վերը մեջբերուած երկու վաւերագրերն ալ առանց հակառակը կը հաստատեն , յայծնապէս յիշելով որ Արագոնի բազաւորն իր դեսպաններուն ձեռնովը սուլտանին եւ Բարկուկին կը դրկէ իր « գոհարեղիններէն մի քանի փոքր նուերներ » : Արդ՝ կա՛մ վաւերագրերը կեղծ են , եւ կամ Դարդել ու Կաւելյայի ժամանակագիրը ստախոս , երեւ Բ. Սապէրա երկու անգամ չէ գացած Եղիպտոս , — երկրորդին՝ իրապէ՛ս պարապ ձեռքերով , առանց ընծայի :

(2) Հաջի վեց տարեկան էր Երբ յաջորդեց իր եղբօրը : Բարկուկ , օգտուելով առիրէն , տասնուք ամիս վերջը տապալեց Մամլուքներու առաջին հարսութիւնը , սուլտանն ախորեց եւ ինք բարձրացաւ գահը (1383—1389) , հիմնելով Մամլուքներու երկրորդ հարսութիւնը : Դարդել կը վսալի Երբ կրսէ (Եր. 185) , քէ « սպանին զսուլքանն եւ բազմեցուցին ի տեղի նորա զմեծ իշխանն Բարկուկ : »

ու կաստիլյայի պատգամաւորներն « եւ զթագաւորն Հայոց, ագուցեալ նմանանդեմ ոսկեհուռս արտակիտեալս կնպմենեաւ » (1), երկրորդեւ տուաւ իվենց խնդիրը։ Երբ պատգամաւորներն հրապարակով կրկնեցին իրենց առաքելութեան պատճառը, պաղատանօք խնդրելով լեւոնի ազատութիւնը, Բարկուկ յանուն սուլտանի ազատ արձակեց լեւոնն եւ յանձնեց անոնց, որոնք լեւոնի հետ միասին անհուն կերպով չնորհակալ եղան սուլտանէն եւ Բարկուկէն, միանգամայն յայանելով իրենց երախտազիտութիւնը։

1375 ապրիլ 16-էն մինչեւ 1382 սեպտ. 30, եօթն երկար տարիներ գերութեան եւ բերդարգելութեան դատապարտուած վերջին թագաւորն Հայոց ազատ շունչ կը շնչէր այլ եւս . . .

ԺԲ

Լեւոնի ազատութենէն մինչեւ Սպանիա հասնիլը

Լեւոն իր ազատութիւնը ձեռք բերելէ ետքը բնական էր որ ա՛լ վայրկեան մը իսկ չկենար հոն, սուլտաններու երկրին մէջ։ ուստի՝ սուլտանին անձնական գետանաւովը, որ յատկապէս սարքուած պատրաստուած էր իրեն համար, վերը յիշուած պատգամաւորներու եւ իր մարդոց ընկերակցութեամբ հապճեպով ճամբայ ելաւ, եւ 1382 հոկտ. 7-ին Աղեքսանդրիա հասաւ, ուր նոյն օրն իսկ նաւ մը վարձեց (2) եւ շուտ մը հեռացաւ Եգիպտոսի ափերէն։

(1) Դարդել, եր. 183, ուր սրբագրելի է « կնքմենեաւ »։

(2) *Cronicas de los reyes de Castilla* (հս. Բ, եր. 136) Դարդելի նկարագրութեան (եր. 184) հակառակ՝ կը լեւոն զինք ազատելու եկող պազամաւորներուն նաւը նստելով անոնց հետ միասին ուղղակի Աւինենն զնաց։ « E vinose en aquella galea en que los Mensajeros iban. »

Լեւոն իրաւունք ունէր շտապելու : Կարծես թէ կը գուշակէր իր զլխուն գալիքը : Սուլտանն ու աւագանին զղջացած էին Լեւոնի ազատութիւն չնորհելնուն՝ վախնալով որ չըլլա՛յ թէ Լեւոն քրիստոնեայ թագաւորներու օգնութեամբ վրէժ լուծէ իրենցմէ . բայց շատ ուշ էր . հակառակ իրենց ձեռք առած միջոցներուն՝ Լեւոն գիշերանց փախած էր Աղեքսանդրիայէն :

Լեւոնի խումբն երկու շաբաթ նաւարկելէ ետքը վերջապէս մտաւ Հոռորոսի նաւահանդիսար , եւ ելաւ ցամաք (21 հոկտ.) , ուր Լեւոն մնձ ուրախութիւն զգաց՝ զտմելով Զապէլ իշխանուհին , որ իր հօրեղբօր Գուրիտոնի աղջիկն էր :

Հոռորոսի կառավարիչը՝ Յովհաննէս Կորսինի , որ Բիւզանդիոնի կայսր Յովհաննէս Կանտակուղէնէն (1341—1354) « Հայաստանի Մեծ Սենեչալ » տիտղոսն ստացած էր (1) , մնձամեծ պատիւներով ընդունեց եւ հիւրընկալեց Լեւոնը :

Լեւոն՝ Հոռորոսի մէջ իմանալով կիպրոսի Պետրոս Բ թագաւորին մահը , փափագեցաւ անցնիլ կիպրոս եւ տէր գառնալ իրեն մնացած ժառանդութեան . բայց ո՞չ մէկ նաւատէր չհամարձակեցաւ յանձն առնել երթալ կիպրոս , վախնալով Դենուացիներէ , որոնք տիրապետած էին ամբողջ կղզին :

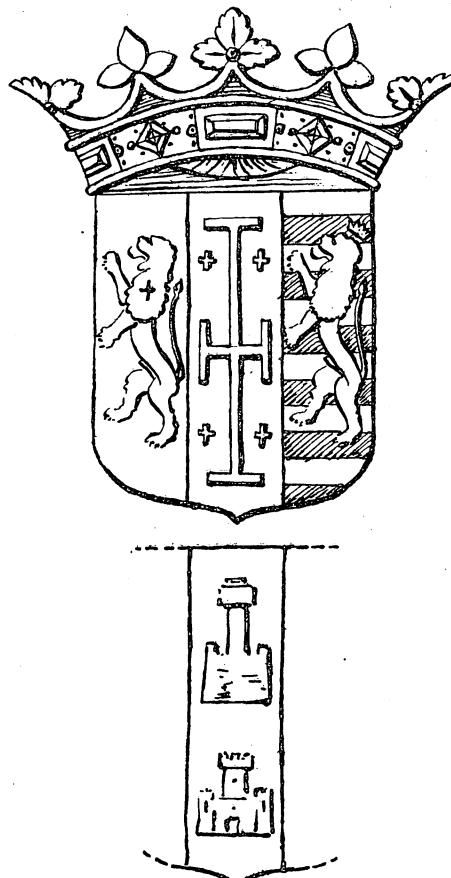
Այս անյաջողութենէ ետքը Լեւոն ո րոշեց երթալ եւրոպա , պապին ու պետութիւններու օգնութեամբ կամ կիպրոսն առնելու եւ կամ Հայաստանի թագաւորութիւնը վերստին ձեռք բերելու համար : Արդ նոյն աարւան նոյեմբերի 21-ին Լեւոն՝ հետն ունենալով Յովհաննէս Կորսինին , Արագոնի եւ Կաստիլյայի թագաւորներուն պատգամաւորներն եւ ուրիշ

(1) Յովհաննէս Կորսինի՝ Հռոբրոսի զինուորական կրօնաւորմերու կարգին կը պատկաներ եւ եղբայրն եր Փլուենտիայի կարդինալ Պիետրոս Կորսինիի : Ժամանակ մը Յովհաննէս Կանտակուղէնի մօս իր կարգին դեսպանութեան կոչուլով՝ կայսրէն ստացաւ « Հայաստանի Մեծ Սենեչալ » տիտղոսը . իսկ 1380-ին Հոռորոսի կառավարիչ անուանուեցաւ եւ միանգամայն հասրնեալ Երուսաղէմի Ս. Յովհաննէս Հիւրանոցին , ինչպէս կըսէ 1879-ի *Annuario della nobiltà Italiana sull'anno 1879* , Եր. 173, սպ. Pisa 1878. — « Giovanni dello stesso secolo che fu Cav. di Rodi, Ambasciatore del suo Ordine all'Imp. Giovanni Cantacuzeno da cui fu fatto Gran Siniscalco del regno di Armenia, e nel 1380 fu nominato Governatore dell'is. di Rodi e Commendatario dell'Ospitale maggiore di S. Giovanni in Gerusalemme. »

ընկերներ, ճամբայ ելաւ Հռոդոս-
սէն։ Դեկտեմբերի 12-ին հասաւ
վենետիկ, ուր մեծ չքով ընդուն-
ուեցաւ։

Վենետիկի մէջ Լեւոնի առա-
ջին գործն եղաւ անշուշտ երթալ
համբուրել իր երեց եղար՝ Պե-
տունդի գերեզմանը։ իսկ ետքէն՝
հարկ եղած գիմումներն ըրաւ
կիպրոսի տիրանալու համար։ բայց
հոս ալ մերժումի հանդիպեցաւ։
Սակայն առանց յուսահատելու իր
ճամբան շարունակեց Լեւոն, եւ
անցնելով Պատաւիոնի ու Վերո-
նայի գաւառներուն մէջէն՝ Միլա-
նո-Տորինոյի վրայով Աւենեոն
մտաւ, առանց Հռոմ հանդիպե-
լու(1), ուր նստած էր ժամբան-
կին պապն Ուրբանոս Զ (1378—
1389)։

Վենետիկէն մինչեւ Աւենեոն
արքայավայել ցոյցերու առար-
կայ գարձաւ Լեւոն, ինչու որ գա-
հազուրկ թագաւորը՝ քրիստոնէ-
ութեան պաշտպան եւ անոր զոհը
նկատուած էր ամէն տեղ։

Լեւոն Ե.ի զինանշանները
Les armoiries de Léon V.

(1) Սկեղեցական մեծ տարեզիրն Rainaldi կրու, թէ Լեւոն զերուքենէ ազատուելին եւքը Հռոմի Ուրբանոս պապին դիմեց իր քաջաւորութիւնը նորէն ձեռք բերելու համար, եւ թէ պապն ալ Լեւոնի խնդիրքը քրիստոնէ-
ութեան պաշտպան եւ անոր զոհը նկատուած էր ամէն տեղ։ (Annales ecclesiastici, hs. 19,

Աւինեռնի հակաթոռ պապը Կղեմէս է, որ Լեւոնի փրկութեան համար աշխատած էր եւ մեծապէս կը զթար անոր վրայ, լսելով Լեւոնի Աւինեռն մօտենալը՝ հրամայեց թափօր կազմել եւ մեծ հանդէսով ընդունիլ տարաբախտ թագաւորը : Երկու հաղարի մօտ մարդիկ Լեւոնը դիմաւորելով բերին հասուցին մինչեւ պապական պալատը, ուր Կղեմէս է « ընկալաւ զնա աւագաշուք հանդիսիւ եւ սկրով մաերմութեան » : Նոյն օրը պապը դրամական կարեւոր նուէր մը տուաւ Լեւոնի, որպէս զի Լեւոն կարենայ Հայաստան դառնալ եւ տիրանալ իր երկրին : Պապը՝ այս նուէրէն զատ՝ քրիստոնեայ եւ ազնուական թագաւորներու յատկացուած Ռոկեղէն վարդ պատուանչանովն ալ պատուեց Լեւոնը (1 մարտ 1383) (1) :

Եր. 472) : Նոր պատմիչներն — որոնց նկան նորագոյնն է Felgères, որ քեւ օգտուած է Դարդիկ — Rainaldi — ի նետելով մի եւ նոյն կարծիք կը յայտնին : Բայց սխալ է նոյն եկեղեցական տարեգրին տուած այս տեղեկութիւնը. վասն զի Դարդիկ (Եր. 187 եւ 188) բացարձակ կերպով կը կը կը կը Վենեսիկ գտնուած միջոցին մերժեց Ռուբանոսի ներկայացուցիչներուն կողմէ իրեն առ աջարկուած ամէն ձեռնուուրիւն, չսիրուելու համար չուսմի պապն իբրև օրինաւոր պապ նախնալու : *Petit Thalamus* անունով ծանօթ Մոնախելիկի ժամանակագրութիւնն ալ կը կը (Եր. 406), քէ Լեւոն գերութենէ դարձին նախ չուորոս եւ յետոյ Աւինեռն զացած է. « Vengut en Rodas e ruoys en Avinhon » : Ասով կը ներքուի նաեւ Դիւլօրիկի (Rec. Cr. Եր. 723) այն սխալ կարծիքը քէ Լեւոն չուորոս այցելելէ առաջ Երուսաղէմ ուխտի զնաց իր կնաջ՝ « Մարիամ բազուհիին եւ Փիննա առջկան նիս » (!), եւ անէն ալ Կիարոս անցաւ : Լեւոն չէր կրնար Ռուբանոսի յարիլ անո՛ր համար որ՝ իր գլխաւոր պատասխները — Ֆրանսայի եւ Սպանիայի բազաւուներն ու Դարդիկ բահանան — Կիեմէսի կուսակից էին :

(1) Պապին կողմէ Լեւոնի ընծայուած այս պատուանշանին վերաբերեալ արձանագրութիւն մը կայ Աւինեռնի պապական պալատի Արձանագրութեանց Տումարին մէջ (Regest. 356, թղ. 151), որ հիմա Վատիկանի դիւանարանը կը գտնուի : Այս արձանագրութիւնն ո՛չ միայն կը նեանակէ Ռոկեղէն վարդին Լեւոնի տրուած օրը, այլ եւ Վարդը բանող արհեստուրին անունը, գործածուած ոսկիին տեսակն ու կշիռը, ինչպէս նաեւ պապին զանձարանին կողմէ վճարուած գումարին բահակութիւնը : Սհառասիկ այս արձանագրութիւնը. « 1383 թ. յունիսի 2. — Այսօր ծախմերու մէջ արձանագրուեցաւ անցած վետրուարի 26-ին Սիեննացի արծարիչ վարպէտ Յովինանէս Բարբորիին արդին վճարուած գումարը՝ ոսկեղէն Վարդի (շինութեան) համար գործածուած 1 մարկ, 3 ունիսի եւ 18 դենար՝ 20

Մարտի 4-ին Հայոց թագաւորն հրաժեշտ առնելով Աւինեռնի պապէն՝ Մոնղելլիէի վրայով անցաւ եւ մտաւ Սպանիա, Սրագոնի եւ Կաստիլյայի թագաւորներուն յայտնելու համար իր երախտազիտութիւնն ու չնորհակալիքը (1):

Կերասնոց ոսկիի փոխարէն։ Դատաւորին կիրակին այս Վարդը տրուեցաւ ՏԵՐ պապէն առ ՏԵՐ Թագաւորն Հայոց . . .»։ Բանակեր հանդէսիս մէջ (Ա. ՏԱՐԻ, Եր. 131) հայերէնազէս Ա. Կարրիէր՝ իր այս մասին գրած յօդուածը ա՛յսպէս կը վերջացնէ։

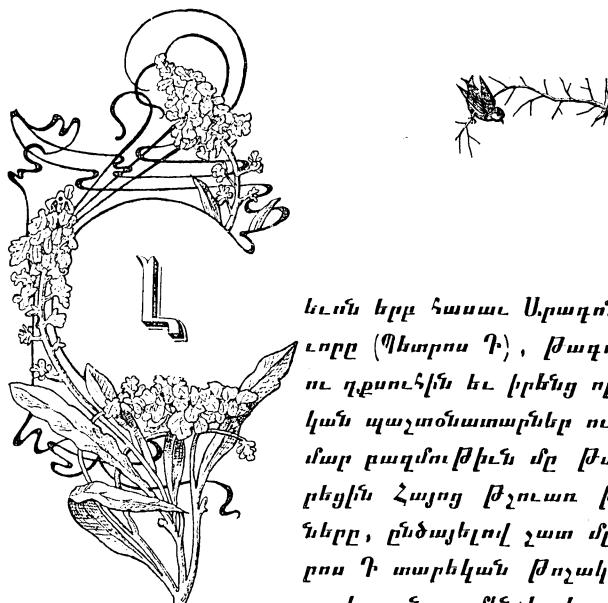
«Արդ՝ ի՞նչ եղաւ Հայոց վերջին թագաւորին ընծայուած այս ոսկեդէն վարդն։ Արդեօֆ բոլորովին անհետացա՞ւ։ Կրնա՞նի յուսալ թէ քախոցի մը մէջէն եւ կամ անձանօր հաւաքածոյէ մը Երեւան պիտի ելնէ օր մը։ Աւա՛ղ, բաղդը մեր ձեռնին խած է զայն, եւ վերսին տեսնելու յոյս ալ չէ ձած։ Անոր վրալ Երբեք չի խօսուիր այն բոլոր յիշաւակարանաց մէջ՝ որոնք գրուած են Լեռնի Ավինեռնէն անցնելէն յետոյ։ Իւր կտակն ալ կը լուէ այս մասին։ «Պատուական վարդն» հետեւած պիտի ըլլայ իր բազմաքի բոյերուն շաւղին, եւ, դրամական նեղութեան օր մը, հնջուն կամ ընթացիկ դրամի վերածուած պիտի ըլլայ դժբաղդաբար։» (Անդ, Եր. 140)։

(1) Դարդիլ (Եր. 189) կրսէ, թէ Լեռն «Մայիսի» 4-ին մեկնեցաւ Աւինեռնէ։ բայց վերը յիշուած Մոնղելլիէի ժամանակրութիւնը *Petit Thalamus* (Եր. 406) հակառակը կը հաստատէ, Լեռնի Մոնղելլիէ ժամանումն արձանագրելով *Մարտ* ամսի 7-ին եւ անկէ մեկնումը՝ նոյն ամսի 20-ին, Երկուշաբթիօրը։ «Item, aquel an (1382), lo rey d'Erminia lo qual avia combatut am lo Sudan de Babilonia et era estat pres e sa molher e sos enfans e tot son realme, e pueys sa molher e sos enfans eron mort en la preysa, et el era estat delievrat per lo Soldan a la requesta del rey d'Aragon, e daqui sen era vengut en Rodas e puoys en Avinhon, lo VII jorn de mars (1383) venc a Montpellier, e puoys lo dilus matin que era XX jorns del dich mes, partit de Montpellier e sen anet en Cathaloncha en ver lo dich rey d'Aragon.»

ՃԳ

Լեւոնի Սպանիա

Տանուսէր Մադրիդի, Վիլլարեալի եւ Անդուխարի

Կւան երբ հասաւ Արագոն (1383 ապրիլ), թագաւորը (Պետրոս Դ), թագուհին, Ղերոնայի գուքան ու զքսուհին եւ իրենց որդին, նոյնպէս եւ պետական պաշտօնատարներ ու ժողովրդի անթիւ անհամար բազմութիւն մը թափօր կազմելով դիմաւորեցին Հայոց թշուառ թագաւորն ու հետեւորդները, ընծայելով չատ մը պարզեւներ : Իսկ Պետրոս Դ տարեկան թոշակ մը յատկացուց Լեւոնի, որ կստանար մինչեւ իր մահը(1) :

Արագոնէն անցաւ Կաստիյյա, ուր աւելի մեծ ընդունելութիւն կսկասէր իրեն :

Յովիաննէս Ս, որ Պորտուգալի թագաւորին աղջկան հետ ամուսնանալու համար Բադախոնդ կը զանուէր եւ հարմնիքը պիտի կատարուէր նոյն տարւան մայիսի 12-ին, երբ Լեւոնի Կաստիյյա մասնելն իմացաւ՝ պատգամաւորութիւն մը դրկեց, փառաւոր եւ արժանավայել կերպով Բադախոնդ առաջնորդելու համար Հայոց թագաւորը, միանգամայն յայտարարելով որ հարստանեկան հանդէսը կատարելու համար պիտի սպասէ Լեւոնի ժամանե-

(2) Այս մասին պատմիչները բացարձակ լուսքիւն կը պահեն. բայց Լեւոնի կը կտակին մեջ (ՏԵ՛Ս գլ. ԺԸ) յայտնապէս կը յիշէ :

լուն։ Լեւոն Կաստիյյայի թագաւորին հեծեալներուն հետ միացած՝ կշտապէր համիլ որոշուած օրը. բայց չորս օր ուշացաւ, եւ հազիւ մայրի 16-ին հասաւ Բագդախոզի սահմանները։ Յովհաննէս լսելով Լեւոնի մօտենալը՝ շուտ մը պատրաստուեցաւ եւ քաղաքէն դուրս մէկ փարսախ ճամբայ ընդ առաջ դնաց Լեւոնը դիմաւորելու համար։ Թագաւորին կընկերանային պապին կարդինալ նուիրակը, բազմաթիւ արքեպիսկոպոսներ ու նպիսկոպոսներ, Նավարքայի թագաւորագուն իշխանն եւ այլ բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ Լեւոն երբ տեսաւ արքայական թափօրին իր կողմ զալը՝ քովիններուն հարցուց թէ ո՞րն է թագաւորը. անոնք ալ ցոյց տուին Յովհաննէս Ա-ը, որ Հայոց թագաւորը պատուելու համար թուրք բարձր բռնած կառաջնորդէր ահազին թափօրը։ Լեւոն զգածուած՝ անմիջապէս վար ցատքեց իր ջորիէն, ծնրագրեց գեախնը, եւ իր գլխարկն ու փակեղն հանեց(1), ինչան խոնարհութեան եւ երախտագիտութեան։ Յովհաննէս՝ ինչպէս նաեւ իր հետեւորդները՝ Լեւոնի այս ցոյցին վրայ վայրկենապէս վար իջան իրենց ջորիներէն, եւ թագաւորը գնաց վեր վերցուց Լեւոնը, որ հետեւեալ բառերով յայտնեց իր զգացումները։ «Տէ՛ր, ե՛ս եմ պարտաւոր Զեր Արքայական Վեհափառութեան առջեւ մեծարանք ընելու։ վասն զի Զե՛զ եւ Զեր բարութեան է որ կը պարտիմ ազատութիւնս այն խիստ եւ զմնդակ բանտէն՝ որուն մէջ կը զըսնուէի(2)։» Այս խօսքին վրայ Յովհաննէս գրկեց համբուրեց Լեւոնն եւ բարիկալուստ մաղթեց՝ ջանալով ամոքել դժբախտ Լեւոնի ցաւերը։ Իսկ Յովհաննէսի կողմէ Լեւոնի փրկութեան համար Կահիրէ գացող եւ Լեւոնն աղատելով անոր ընկերակցութեամբ վերադարձող պատգամաւորները՝ Եգիպտասի սուլտանին եւ Բարկուկ ամիրային հետեւեալ երկու պատսխանագրերն յանձնեցին Կաստիյյայի թագաւորին(3)։

(1) Սպաներէն բնագիրն է՝ «é tirose el sombrero é el capirote de la cabeza.» (*Cronicas de los reyes de Castilla*, հի. Բ, Եր. 168)։ Ես այսեղ բնագրին հաւատարիմ մնալու համար «փակեղ» բարգմանեցի սպաներէն կարուղ ուր կը նեանակ տեսակ մը պոչաւոր կնգուղ, որ միջին դարու մէջ զիսարկի տեղ կը ծառայէր։ Բուն բառը պիտի ըլլայ «փարբոց» = prf. սարբ, չարմա, ինչ որ կը տեսնուի Լեւոնի պատկերին մէջ, տե՛ս զրիս Եր. 37։ Աւելի ընդարձակ տեղեկութեան համար դիմել զրիս զլ. իլ. իլ.։

(2) *Cron. regy. Cast.*, հի. Բ, Եր. 168։ Այսեղ «բան» բառով պէտք է հասկնալ անուետ՝ «բերդարգելուքիւն», բանի որ տեսան (Եր. 58, ծան. 2) ըէ Լեւոն բանքի մէջ չեր այլ գերուքեան եւ բերդարգելուքեան մէջ։

(3) Զարմանալի է, որ Կաստիյյայի թագաւորին կողմէ Եգիպտոսի սուլտա-

**Պատասխան Եղիպտոսի առյօնանին առ Յովհաննես Ա,
թագաւոր Կասիլյայի(1)**

Թագաւոր ամենազօր, արքայ արդարադաս, իշխան քաջա-
տոհմ, արդարակորով, աշխարհակալ, կրօնասէր, պաշտպանող եւ
չնորհածիր յաղթող, բարելաւիչ աշխարհի եւ տարածող հաւատոյ, թա-
գաւոր Մաւրիտանիայի եւ Մաւրիտանացւոց, բոլոր երկիրներու մէջ
արդարութիւն փնտող, նախատուածներու միմիթարիչ, թշնամանողնե-
րու՝ հերետիկոսներու եւ անհաւատներու ջախջախիչ, երկիրներու՝
թագաւորութիւններու եւ կլիմաներու նուաճող, Արտբաց, Լատինաց
եւ Թուրքաց իշխանութեանց ժառանգորդ, ժամանակիս Աղեքսանդրը,
քաջ պատերազմիկ, հաւատքի վերաբերեալ խօսքերու հաւաքիչ, երկրիս
վրայ հովանի Աստուծոյ, Անոր օրէնքներուն ու պատուիրաններուն
պահապան, ուխտաւորներու եւ ուխտադնացութիւններու պաշտպան,
երկու սուրբ տուներու(2) ծառայ, թագաւորաց եւ կայսերաց պետ,
գովեալ թագաւոր հաւատացելոց, Աբուլահայչէ Հաջի (=Հաջի-իրն-
Շաբան, 1382-83), որդի կրօնապետի, մեծազարմ թագաւորի, պաշտ-
պանի աշխարհի եւ հաւատոյ . Աբուլահասէհէտէ Հուալէ (=Ալի-իրն-
Շաբան, 1377-82), որդի պարկեշտ՝ աշխարհի ու հաւատքի վեհապանն
թագաւորին . Աբուլմահիրի Հուսայնէ (=Շաբան-իրն-Հուսէյն, 1363-
77), որդի հաւատքի եւ աշխարհի պաշտպան թագաւորին . Մահոմադ
(=Մոհամէդ-իրն-Հաջի, 1361-63), որդի Ալմանսուր թագաւորի՝
սուսերին աշխարհի եւ հաւատոյ . Աստուծած անոր թագաւորութիւնը
պահպանէ եւ պաշտպանէ իր հպատակները, իր խորհրդականներն ու
իր ասպետները :

Եին դրկուած թղթերուն օրինակները չկան մեջտեղ, թեև՝ պէս եմ խոստվանի՝
սպանիական մատենադարաններն անձամբ խուզարկելու բարեբախտութիւնը չու-
նեցայ դեռ : Երե օր մը խուզարկուին այդ մատենադարանները՝ կը յուսամ որ
մեր պատմութեան նկատմամբ շատ բան գտնուի անոնց մէջ :

(1) Այս ու յաջորդ պատասխաններուն արաբերէն բնագիրները յայտնուած
չեն մինչեւ հիմա, բայց թերեւս օր մը գտնուին. խոկ առ այժմ կօգտուինք մենք
անոնց սպաններէն բարգմանութիւններէն, որոնք մի բանի տեղ հրատարակուած են,
մանաւանդ *Cronicas de los reyes de Castilla*-ի մէջ, հս. Բ, եր. 169 : Ասոր
սպաններէն բնագիրը տես' զրբիս վերջը՝ *Document IX.*

(2) Անոււէս Մէկֆէի եւ Մէկիննէի կակնարկէ :

Աստուա՛ծ աւելցնէ անձին վեհութիւնը միծ՝ պատուարժան՝ գով-
եալ՝ յարդի՝ քաջասիրտ թագաւորին եւ ասպետին փառաց . առիւծն
Յովհաննէս, պաշտպան՝ քրիստոնէութեան, պարծանք՝ Յիսուսի հետեւ-
ողաց, պսակ՝ Քրիստոսի օրինաց, պաշտպան՝ թշնամեաց որդիներուն,
հաստատող՝ խաչապաշտից, ստեղծիչ՝ սսպետաց, փայլ՝ աղնուատոնմից
եւ թագակրաց, բարեկամ՝ թագաւորաց եւ կայսերաց, տէր՝ Կաստից-
յայի եւ այլ յարակից իշխանութեանց ու քաղաքաց զորս կը կառա-
վարէ, եւ տանուատիրութեանց՝ որոնցմէ հարկ կստանայ . Աստուա՛ծ
անոր վրայէն չվերցնէ իր սէրը, եւ աւելցնէ անոր աղնուականութիւնը,
ինչ որ մեր համեստ չնորհափայլութիւնը կը փափազի, որուն մէջ անի-
կայ դէպի իր նպատակն յառաջացած՝ զօրաւիդ եւ ընդունելութիւն
գտած է . եւ իր պատուիրակները, հրամաններն ու նուէրները՝ սէրէ
յառաջ եկած երախտազիտութեան արժանի գատուեցան . եւ մեր ըն-
դունելութիւնը տեղի ունեցաւ իր խնդրանքին հնագանդելու համար :
Եւ պարագնէ յայտնել Զեր երանեալ իմաստութեան, թէ Զեր նամակ-
ները մեղ հասան՝ ձեռամք Զեր աղնիւ ծառաներուն ու Զեր յարգելի
սուրհանդակներուն (զորս Աստուա՛ծ բարձրացնէ) : Մեզ կը պատուէք
այդ նամակներով, որոնցմէ կիմանները Զեր սէրը, բարեկամութիւնն
ու բարեհաճութիւնը, նոյնպէս եւ Զեր պատուիրակներուն զրկուելուն
պատճառը՝ Հայոց թագաւորին, թագուհիին, իրենց մարդիկներուն ու
ծառաներուն խնդրին համար, եւ իր իոչումը մեր առաքինական չնոր-
հին : Եւ Զեր անձնական փափազը կատարելու համար, — որով կը
խնդրէք Հայոց թագաւորին, թագուհիին, իրենց զաւակներուն ու ծա-
ռաներուն ազատութիւնը, — մենք՝ Զեր փափազն իմացած ժամուն
իսկ՝ սիրով կը հաւանինք Զեր անձնական խնդրանքին, եւ ինչպէս որ
կերեւի, մեր հրամանները գործադրուեցան Զեզ ազատելու համար Զեր
մտմտուքներէն ու հոգերէն . ինչու որ հրամայեցինք աղատ արձակել՝
Զեր անձնական փափազը կատարելու համար : Եւ կը փափազինք որ
այս բանն իմանաք եւ շարունակէք Զեր սկսած սէրը, բարեկամու-
թիւնն ու մարդասիրութիւնը, եւ թէ իմացնէք մեզ Զեր հարըս-
տութեան, Զեր գոհարեղէններուն եւ Զեր ընծաներուն բազմանալուն
լուրը :

Արդ՝ այս բոլորը գիտնաք : Եւ Աստուած տայ Զեզ լաւագոյն
կեանք մը՝ Զեր արժանիքին ու չնորհքին համար : Ամենակարողն եւ
բարձրեալն Աստուած թող այսպէս կամնայ :

Ի քսահոմէկերորդ օրն Բաջար պարզ ամսոյ , ի թուին Արարաց
Խոթհարիւր ութսունչորս տարւոյն(1) :

**Պատասխան Բարկուկ ամիրայի
առ բագաւորն Կասիյյայի Յովիաննէս Ա(2)**

Գովեալն Աստուած երկարէ՛ կեանքը մեծ՝ յարգելի՝ ազնուատոհմ՝
արի՝ բարձր՝ անկեղծ՝ փառաբանեալ՝ փառաց ասպետ՝ քաջ առիւծ՝ հզօր
Յովիաննէսի , գիտականն իր մարդոց մէջ , արդարադան իր ժողովրդոց մէջ ,
պատիւն Քրիստոսի օրինաց , պատկան քրիստոնէութեան ,
պաշտպանն խաչապաշտից(?) , բարեկամն թագաւորաց եւ կայսերաց .
թող իր վիճակը գովուի , առողջութիւնը պահպանուի , եւ հաճոյքը
նորոգուի : Այս գրութիւնն համնի անոր՝ որ իր ընդգրկած կրօնին կը
հետեւի եւ կը վախնայ վերջին դատաստանի օրւան մօտենալէն :

Պատշաճ է յայտնել իր իմաստութեան , թէ իր նամակներն հասան
մեզ ձեռամբ իր հաւատարիմ պատուիրակներուն (գորս Աստուած բարձ-
րացնէ) : Այդ նամակներուն մէջ թագաւորը՝ Հայաստանի նախկին իշ-
խանին , թագուհին ու իրենց զաւակներուն կողմէ կը յայտնէր , թէ
Հայաստանի իշխանին ազատութիւնը կը ցանկայ , որ պիտի ողջունուի
շնորհակալութեամբ . կը խնդրէր նաեւ բարձրաստիճան եւ հաւատա-
րիմ անձնաւորութիւններէն , որպէս զի Հայաստանի յիշեալ իշխանին ,
թագուհին ու իրենց զաւակներուն ազատութիւնը շնորհուի իրեն .
նոյնպէս եւ կուգէր որ իր պատուիրակներուն՝ այն անձնաւորութեանց
— որոնց պատիւն Աստուած աւելցնէ — ներկայանալն իմաց տրուի
իրեն իր գեսապանին միջոցով . եւ վերջապէս իր խնդրած շնորհին յաջու-

(1) Կասիյյայի բագաւորներու Ժամանակագրութիւնը նրանակելով
այս նամակը՝ ծանօթուքեան մը մէջ կաւելցնէ , քէ արաբական քուականը կը
համապատասխանէ Քրիստոսի 29 սեպտ. 1882 թուին :

(2) Սպաներեն բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ *Document X:* Վերը յիշուած
Ժամանակագրութիւնը (հև. Բ. եր. 171) կըսէ , քէ այս նամակը դրկուած է
սուլտանին Ամիրալլէ անունով մէկ մտերիմէն . իսկ ծանօթուքեան մէջ ալ կա-
ւելցնէ , քէ այս անունը տպագրութիւններու մէջ եղած է Ալմիրալլէ , զոր կը
սրբագրէ՛ Ամիր Ալի : Ըստ իս' ասոնց բոլորն ալ վսալ են , եւ պէս է կար բալ՝
Almirayl , որ մեր մէջ կը նշանակէ պարզապէս Ամիրայ , ինչպէս բարզմանած
եմ ասլէ առաջ ուրիշ տեղ . (տե՛ս գրքիս եր. 68) :

զութեանը համար կաղաչեր եւ կը յանձնաբարէք : Յիշեալ նամակները տեսանք եւ անոնց պարունակութեանը վերահասու եղանք այնպէս ինչպէս որ թագաւորը կը յայտնէք : Վերոյիշեալ պատուիրակներն ալ իրենց ընծաներով հասան, որոնք դրկուած էին բարձրաստիճան անձեռու համար, եւ նոյն պատուիրակները ներկայացուցինք մարդասէք իշխանին : Ընծաները սիրով ընդունուեցան եւ գնահատուեցան նոյն բարեսէք անձեռու կողմէ . իսկ թագաւորին յիշեալ նամակները կարգացինք բարեսէք անձեռու առջեւ : Այս բանը պատամուեցաւ բարձր խորհրդականներու քով ալ, որոնցինք խնդրեցինք առատաձեռն չնորհը, (Աստուածած աւելցնէ անոնց պերճութիւնը), որպէս զի թագաւորին խնդիրքը կատարուի : Այս խնդիրքը լաւ կերպով ընդունուեցաւ եւ բարեսէք անձինք նոյն խնդրին վրայօք թղթակցեցան, եւ կարեւոր հրահանողներ արուեցան (Աստուած փառաւորէ Զեր Վաեմութիւնը) յիշեալ Հայոց իշխանին, թագուհիին, իրենց զաւակներուն ու իրենց բոլոր մարդերուն թողութեան համար, որպէս զի անոնք պատուիրակներուն հետ միասին զրկուին կաստիյյայի թագաւորին : Այս այսպէս անցած միջոցին՝ Զեր պատուիրակներուն միջոցով այս պատասխանազիրք կը զրկինք Զեզ, որպէս զի գիտնաք թէ ի՞նչ պատասխանած է [սուլտանը] իմ ըրած զիմումիս : Այս ամենը լսեց [սուլտանը] եւ օգնեց բարեսէք անձեռուն, աւելցնելով իր սէրն եւ հաստատելով իր բարեկամութիւնը. որով իր թագաւորութիւնը պատուուեցաւ . եւ այս բանն իր պալատականներուն ու իր ժողովրդին մէջ տարածուեցաւ :

Շարունակեցէք ուրեմն ինչպէս որ սկսած էք Զեր սէրը Զեր բարեսէք պետութիւններուն հետ, եւ հետեւեցէք այս աղնիւ սովորութեան ու անթերի կանոնին . շարունակեցէք այս աեսակ նամակներ զրել եւ խնդրանքներ ընել, որպէս զի կատարուին : Եւ Աստուած աւելի յայտնութեամբ առաջնորդէ Զեզ կեանքին մէջ՝ Զեր արժանիքին ու վայելչութեան համեմատ : Բարձրեալն Աստուած թող այսպէս կամենայ :

Ի քսաններորդ օրն Ռաջաբ պարզ ամսոյ, ի թուին Մաւրիսանացւոց եօթհարիւր ութսունչորս տարւոյն (1) :

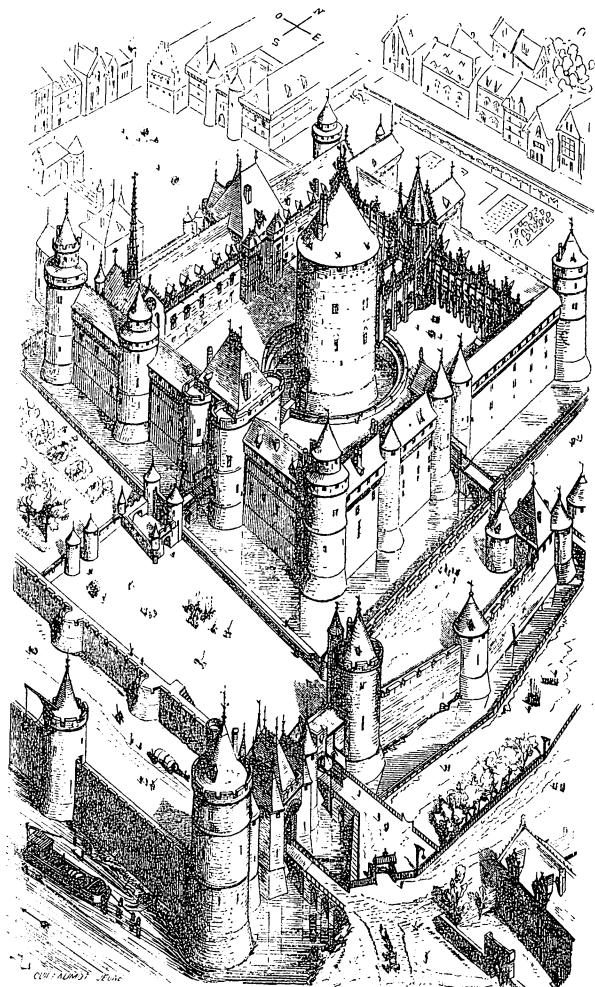
Արքայական թափօրը՝ նախակինէն աւելի մէծ չքով ու հանգէսով մասնիշադարձական թագախող :

(1) Այսինքն՝ 28 սեպտ. 1382, լուս նոյն Ժամանակագրութեամ :

Յաջորդ օրը (մայիս 17) ս. Երրորդութեան տօնն էր : Լեւոնի կնքա-

հայրութեամբ կատար-
ուեցաւ Յովհաննէսի
պատկաղութեան հան-
դէսը մեծ խրախճանու-
թիւններով :

Հարսանեկան
հանդէսներէ վերջ եր-
կութագաւորները Բա-
դախողէ մեկնեցան եւ
միասին գացին մինչեւ
Լէոնքաղաքը, ուր Հա-
յոց թագաւորն առ-
ժամեայ հրաժեշտ առ-
նելով իր թագակից բա-
րեկամէն՝ Գալիսիայի
ս. Յակոբի վանքն ուխ-
տի գնաց: Ետքէն Լէոնի
մէջ կրկին միանալով
իրարու հետ՝ Վալլագո-
լիդի վրայով անցան եւ
բռնեցին ճամբան Սեղո-
վիայի, ուր Յովհաննէս
Ա. ժողովի հրաւիրած էր
Կաստիյյայի թագաւո-
րութեան եկեղեցական
եւ աշխարհական բար-
ձըր աստիճանաւորներն
ու բոլոր իշխանները :

Լուվրի Պալատը

Le Palais du Louvre.

Օգոստոսի 14-ին հասնելով Սեղովիա՝ մի քանի օրէն գումարուեցաւ
ժողովը, ուր Լեւոն խօսք առնելով պատմեց ժողովականներու, թէ ինք
ի՞նչպէս «ի սէր քրիստոնէութեան» Հայաստան անցաւ եւ ձեռք առաւ
Հայոց թագաւորութեան ղեկն՝ հրամանով Ուրբանոս պապին, որ խոստա-
ցաւ օգնել իրեն, բայց բա՛ն մըն ալ չկրցաւ ընել. նկարագրեց նաեւ, թէ
ի՞նչպէս կորսնցուց իր թագաւորութիւնն եւ գերի տարուեցաւ կահիրէ,

ուր եօթը տարի տառապելէ ետքն իր սիրելի եղբայրակցին(1) Կաստիյյայի թագաւորին շնորհիւ ազատուեցաւ : Վերջը խօսքն ուղղելով Յովիաննէսի՝ հետեւեալ աղաչանքն ըրաւ . « Յոյժ սիրեցեալ տէր եւ եղբայրակցից . Որովհ հետեւ Աստուած Զեր միջոցով հաճեցաւ փրկել զիս բանտէ , ուսկից բոլորովին մերկ կացութեան մէջ դուրս ելած եմ , խոնարհաբար կը խնդրեմ Զեզմէ — որ բոլոր աշխարհի ծանօթ էք Զեր զօրութիւնովն ու առաստաձեռնութիւնով — որպէս զի հաճիք օգնել եւ նեցուկ ըլլալ ինձ իմ զիրքս պահպանելու եւ թագաւորութիւնս վերականգնելու . իսկ ես եւ իմիններս՝ մինչեւ մեր վերջին չունչն երախտապարտ պիտի մնանք թէ՛ Զեզ եւ թէ Զերիններուն (2) : » Այս խօսքերէն Յովիաննէսի գութը շարժեցաւ եւ յայտարարեց , որ Հայոց թագաւորին կը նուիրէ Մազրիդ , Վիլարէալ ու Անգուխար քաղաքները , որպէս զի Լեւոն անոնց եկամուտներովը — որոնք տարեկան 150,000(3) մարաբտինեան (maravédis) դահեկան կը բերէին — իր գիրքին համաձայն ճոխութիւնով՝ իբրեւ թագաւոր Հայոց եւ իբրեւ տանուտէր(4) այդ երեք քաղաքներու՝ ապրի մինչեւ իր կեանքին վերջը :

(1) Ֆրանսիերն բառն է՝ cousin, զոր Դարդելի հայ բարզմանիչը վխալ կերպով « հօրենքօրորդի » բարզմանած է ամէն տեղ ալ : Բայց ո՞չ Կաստիյյայի ո՞չ Ֆրանսայի եւ ո՞չ Անգլիայի բազաւորներն արենակցական խնամութիւն ունեցած են Լեւոնի հետ , այլ Ֆրանսական բազաւորներու ավլորութեան համեմատ բազակց մը cousin՝ այդինքն եղբայրակցից կամ մտերիմ անուանած է Լեւոն : Մինչեւ հիմա ալ Ֆրանսական զաւառներու մէջ cousin կամ cousin կը սեն իրարու , ի համ մտերմութեամ :

(2) Դարդել , եր . 192-193 : Վերը չակերտներու մէջ դրուած « ի սէր քիստնեւրեան » բառերը կը մատնեն քէ Լեւոն կեղծաւորութիւն կըներ ժողովականներու առջեւ . վասն զի մենք զիտենք որ Լեւոն մեմնալութիւններու՝ ձեռք անցու Հայոց բազաւորութիւնը , ինչպէս տեսան եր . 40-41 :

(3) 100,000 կը դնէ Դարդել . ես կը կարծեմ քէ սպանիացի պատմիչներու եւ Դարդելի միջեւ հակասութիւն մը կայ . վասն զի Սպանիացիք միաբերան կը նովիաննես Ա տարեկան 150,000 մարաբտի բուակ կուտար Լեւոնի , առանց յիշատակելու վերի երեք խաղաքներու տարեկան եկամուտը . Դարդել ալ Յովիաննէսի յատկացուցած տարեկան բուակն չի լիեւ . ուրեմն՝ կենքարեմ , որ Յովիաննէսի տուած տարեկան բուակն ուրիշ բան չէր , այլ նոյն երեք խաղաքներու եկամուտը՝ տարեկան 150,000 մարաբտինեան դահեկան :

(4) Սպանիական պատմիչներէ ոմանք , ինչպէս Gil Gonzalez Dauila (*Teatro de las grandesas de la villa de Madrid*, եր . 152) եւ ուրիշ անանուն

Առողջմէց գուրս նուիրեց նաեւ շատ մը դորշա ոսկեղբամ, ոսկեղէն զարդեր, արծաթեղէն ամաններ, մետաքսէ եւ ոսկեթել զիպակներ. Լեւոնի արամաւ զրութեան առակ զրաւ նաեւ վեց յուկանաւ ու վեց նաւ, իրենց բոլոր կազմաներով, որպէս զի զործածէ զանոնք երբ փափազի երթալ ձեռք բերել իր թագաւորութիւնը. իսկ Ֆրանսա երթալու համար ալ իբրեւ ճամբու ծախք վճարեց 15,000 ֆլորին:

Յովհաննէս Ա. երբ Մազրիդի Քաղաքային Վարչութեան դրկած եւ իր կողմէ ստորագրուած ու հնքուած չնորհաթղթովն (privilegio) հաստատեց նոյն քաղաքին Լեւոնի արուած ըլլալը, շատ յուղուեցան քաղաքացիները, իրենց թագաւորին կողմէ «օտարականի մը» եղած այս անսպասելի առատաձեռնութիւնովկը՝ քաղաքին առանձնաշնորհումները վասնդուած նկատելով⁽¹⁾. վասն զի հին ժամանակներէ ի վեր Մազրիդ քաղաքը կը վայելէր մասնաւոր լայն առանձնաշնորհումներ ու ներքին ազատ օրէնքներ, որոնց բարձումը կրնար գանաղան խոռվութիւններու աեղի տալ թերեւս: Արդ, Մազրիդի եւ շրջակայ վայրելու երեւելիները 1383 թ. հոկտեմբերի 2-ին ժողով գումարելով՝ իրենց սիրելի թագաւորին բացարձակ կամքին հնագանգելու եւ այս կերպով անոր աւելի՛ հաճելի ըլլալու համար թէեւ որոշեցին Հայոց թագաւորին հպատակիլ եւ պաշտօնապէս յայտնել իրենց

Տեսրակ մը (Apuntes para la historia de D. Léon Lusignan V; exrey de Armenia y primero de este nombre de Madrid, ԵԱ. Եր. 5), կրսեն քէ Աւոն վեր լիւուած երև բաղաներու «քազաւոր» անսամուած է: Բայց ուրիշներ՝ չնայելով որ պատօնական առհազրութիւն մը մէջ (ՏԵ՛Ս Եր. 95) Լեւոնի «արքայական իշխանութիւն» տրուած ըլլալն արձանագրութիւն մէջ (ՏԵ՛Ս Եր. 95) Լեւոնի «արքայական իշխանութիւն» տրուած ըլլալն արձանագրութիւն է, կը հակառակին այս ներադրութեան, պիտիլով որ Յովհաննէս Ա. Լեւոնի «Մազրիդի քազաւոր» տրուած չէ տրուած, այլ «Տաճաւէկ» կրչած է. (Geronimo de Quintana, Historia de la antiguedad, nobleza y grandeza de Madrid, թղ. 317 թ): Լեւոնի հրավարտակին մէջ ալ պիտի տեսնենք, որ Հայաստանի քազաւորն ինքինին «Տաճաւէկ Մազրիդի» կը կոչէ:

(1) José Amador y Juan de Dios, Historia de la villa y corte de Madrid, հ. Ա., Եր. 401: Գրիս նեղինակները ցաւ կը յայտնին, որ Յովհաննէս Ա-ի կողմէ տրուած լիւեալ տնօրինագրութիւնը չէ գտնուած դիու: Քառասուն եւ աւելի տարիներ յետոյ ես ալ հարկ եղած դիմումներն ըրի եւ փնտուի տուի զայն, բայց ի զուր: — Պէտք է աւելցնել, որ Մազրիդ տակալին մայրաքաղաք եղած չէր այն ժամանակ, եւ միայն Փիլիպպոս Բ-ի օրով, 1561-ին, մայրաքաղաքի վերածուեցաւ:

հաւատաբութիւնը (1) , բայց խնդրագրով մըն ալ զիմեցին Յովհաննէս Ա-ի , որպէս զի չըլլայ թէ իր նախկին իրաւունքներէն ու առանձնաշնորհումներէն ո՛ եւ է կերպով տուժէ քաղաքը , նոր եւ իրենց համար անծանօթ վեհապետի մը իշխանութեան յանձնուելուն հետեւանքով :

Յովհաննէս թագաւորը շուտով հանդարտեցուց Մաղրիդի բնակիչներուն սիրաց , նոյն ամսի 12-ին իր պալատին մէջ դումարած աւագաժողովին հաւանութեան ենթարկեալ հետեւեալ ասլահովադիր-պատասխանն յանձնելով անոնց պատգամաւորներուն .

Պատասխան Յովհաննէսի Ա. առ Ժաղափացիս Մադրիդի(2)

Յանուն Աստուծոյ , Հօր , եւ Արքույ , եւ Հոգւոյն Արքոյ , որք են երեք անձինք եւ մի ճշմարիտ Աստուծոյ , որ յաւիտեանս կեայ եւ թագաւորէ . եւ յանուն մօր նորա՝ Սրբուհի Մարիամու , ամեներջանիկ փառաւորեալ կուսի , թագուհւոյ միմիթարութեան , որ Մեր ավագուհին ու բարեխօսն է մեր բոլոր գործոց մէջ նոյնպէս եւ ի պատիւ եւ ի սպասամենայն սրբոց երկնային թագաւորութեան :

Եւ որովհետեւ թագաւորներու արուած է մեծամեծ չնորհներ ընել , ո՛ւր որ գտնուի իրենց չնորհ ըրած վայրը , վասն զի գիտեն թէ այս կերպով աւելի սիրելի կը գանահն , մանաւանդ երբ իրենց ճորաերուն ու երկիրներուն ընեն եւ հաստատեն չնորհներ ու նպաստաներ , որպէս զի անոնք աւելի պատիւ ստանան , եւ այդ երկիրներու բնակիչները գոհ մնան , եւ միշտ բարի յիշատակ թողուն աշխարհիս վրայ . ուսափի ասիկա նկատի առնելով՝ ներկայ չնորհաթղթով կը փափագինք , որ ամէն անոնք որ հիմա կենդանի են եւ ամէն անոնք որ պիտի ապրին ասկէ ետք՝ զիտանան , թէ Մենք՝ տէր Յովհաննէս , չնորհիւն Աստուծոյ , թագաւոր կաստիցայի , Լէսնի , Տոլէդոյի , Գալիսիայի , Աէլիյայի , Կորդովայի , Մուրսիայի , Խաչնի , Ալգարվէի , Ալջէզիրայի , տանուտէր Լարայի ու Վիզկայայի ու Մոլինայի , թագաւորելով իմ կնոջս՝ տիկին Բէտարիկ թագուհիի ու իմ զաւկիս՝ կաստիցայի ու Լէսնի թագաւորութիւններու համար առաջին գահաժառանդ արքայազուն տէր Ենրիկի , կը փափագինք որ նոյնութեամբ պահուին Մաղրիդ քաղաքի առանձ-

(1) Այս որոշումը նոյնութեամբ արձանագրուած է ատենագրութեան մը մէջ , զոր ՏԵ՛Ս Երես 93 :

(2) Բնագիրը ՏԵ՛Ս զրժիս վերջը՝ Document XI.

նաշնորհումները, աղասութիւններն ու ապահարկը, որոնք նախորդ թագաւորներէ մինչեւ Մեզ հասած են եւ Մենք ալ հաստատած ենք, որպէս զի նոյն Մագրիդ քաղաքն՝ իր բնակիչներով միասին՝ աւելի հարստանայ եւ աւելի պատիւ ստանայ:

Նկատելով որ յիշեալ Մագրիդ քաղաքի գործերը վարող ու անօրինող վարչութիւնը, թաղապետները, քաղաքապահները, ասպետները, սեպուհներն ու աղնուականները մեզ խնդրազիր մը զրկեցին ձեռամբ իրենց փոխանորդներուն՝ մեր ճորտ Մագրիցի Դիէզո Ֆէրրանգէզի, Լագոցի Ալվար Ֆէլրանգէզի, Թոնդալո Բերմուզէզի ու Յովհան Ռոդրիգէզի, եւ այդ խնդրագրով յայտնեցին — թէ Մենք յիշեալ Մագրիդ քաղաքն իր սահմաններով Հայոց թագաւորին տուեր ենք, թէ ասիկա վեստակար է քաղաքին եւ հակառակ՝ Մեր նախորդ թագաւորներէ ու Մեզմէ արուած առանձնաշնորհումներու, եւ որովհետեւ յիշեալ քաղաքը մեր արքայական գահին պատկանած է միշտ՝ իր չնորհ խնդրեցին, որ անոր ունեցած առանձնաշնորհումներն ու ապահարկը պահենք անփոփոխ, եւ թէ ինչպէս միշտ՝ ասկէ ետք ալ նոյն քաղաքը պատկանի մեր արքայական դահին:

Այս բանին հաւանութիւն կուտանք եւ վերը յիշուած խնդրագրին կը պատասխանենք, որ Մենք նոյն քաղաքն ա'յն պատճառով Հայոց թագաւորին տուինք, որովհետեւ անիկա Մեզ՝ մեր թաղաւորութեան զիմեց եւ մեզմէ օգնութիւն խնդրեց, ինչու որ անիկա իր թագաւորութիւնը կորմնցուց կաթողիկէ սուրբ հաւատքը պաշտպանելով . այդ քաղաքը մեղ պատկանած արուարձաններովը, բոլոր եկամուաններովը, առուրքելովը ու իրաւունքներովը տուինք անոր՝ իր կեանքի մնացած մասն անցընելու համար, բայց Մեր նպաստակն ու փափաքն էր եւ է, որ երբ Հայոց թագաւորին՝ յիշեալ քաղաքին ու արուարձաններուն վրայ ունեցած իշխանութիւնն իր մահով վերջանայ, անմիջապէս եւ ընդ միշտ նոյն քաղաքն իր արուարձաններով միասին մեր թագաւորական գահին մնայ եւ պատկանի: Արդ՝ Մեր ու իմ գահաժառանդ երեց գաւկիմ՝ արքայազն տէր Ենրիկի կողմէ, նոյնպէս եւ մեր ապագայ սեհնդի կողմէ կը խոստանանք եւ կերպնունք մեր թագաւորական ուխտին վրայ՝ ո'չ յիշեալ քաղաքը, ո'չ իր արուարձաններն եւ ո'չ անոր մէկ մասը ձեռքէ չնահել երբեք եւ չտալ ուրիշ մէկի մը, ո'վ ալ ըլլայ այն անձը, ուղէ՛ մեր երկրացի կամ օտարական. այլ անիկա միշտ պատկանի մեր թագաւորական գահին, ինչպէս որ ասանկ լաւագոյն եւ աւելի կատարեալ եղած է միշտ, եւ ինչպէս որ այս մասին յիշեալ Վարչութեան ձեռք դանուած դաշնադրերն ու չնորհաթղթերը

կը պարունակեն։ Կը հրամայենք նաեւ յիշեալ արքայազնին ու Մեր եւ իրեն յաջորդներուն, որ ե՛րբ եւ ի՛նչ կերպով ուզէ թող ըլլայ՝ Մեր երգումին ու խոստումին եւ ո՛չ իսկ ասոր մէկ մասին հակառակ ո՛ եւ է հրաման չտան Մագրիդի Վարչութեան։ Իսկ եթէ՝ կամ Մեր, կամ յիշեալ արքայազնի եւ կամ մեր ապագայ սերնդի կողմէ ասոր ամբողջութեան կամ մէկ մասին հակառակ դաշնագրեր ու շնորհաթղթեր տրուին կամ թէ հրամայուին արտուիլ, Մագրիդի Վարչութեան եւ աղնըւականներուն կը հրամայենք, որ անոնց չհպատակին եւ չգործադրեն զանոնք, եւ թէ այս պատճառով ո՛ եւ է քաղաքային կամ եղեռնական պատժի չենթարկուին, որովհետեւ՝ այս պարագային իրենց կրելիք բոլոր պատիժները վերցուցինք ջնջեցինք։ Ուստի՝ յիշեալ Մագրիդ քաղաքի Վարչութեան, թաղապեաներու, ասպեաներու, սեպուններու, աղնուականներու, նոյնպէս եւ ուրիշ բոլոր թաղապեաներու, երգուեալներու, զատաւորներու, արդարութեան ու ծովային պաշտօնեաններու, քաղաքապահներու եւ ուրիշ ամէն կարգի պաշտօնատարներու՝ բոլոր քաղաքաց, գիւղօրէից ու աեղեաց որք են այժմ եւ ապագային ալ պիտի լինին մեր իշխանութեան տակ՝ [կը հրամայենք], որ երբ մեր ներկայ շնորհաթուղթը կամ թէ դիւանապետէն ստորագրուած ասոր մէկ օրինակը տեսնեն՝ Մագրիդի Քաղաքային Վարչութիւնը հովանաւորեն ու պաշտպանեն մեր իրենց շնորհած այս իրաւոնքով, եւ թոյլ չտան որ ուրիշ ո՛ եւ է մէկն ասոր ամբողջութեան կամ թէ մէկ մասին հակառակ վարուի ե՛րբ եւ ի՛նչ կերպով ուզէ թող ըլլայ։ իսկ այն անձը կամ անոնք որ այս բանն ընեն՝ մեր բարկութեան պիտի ենթարկուին ու իբր տուգանք՝ հաղար դորբա ոսկեղրամ պիտի վճարեն մեզ, Մագրիդի յիշեալ Վարչութեան եւ աղնուականներուն։ եւ ո՛վ որ այն անձին կողմնակցութիւն ընէ՝ պատճառած բոլոր վեսաններու եւ կորուստներու կրկինը պիտի վճարէ։ Արդ, ասոր համար կը հրամայենք տալ այս ոլորուն շնորհաթուղթը, որուն վրայ կնքուած ու կախուած է մեր կապարեայ կնիքը։

Այս շնորհաթուղթը պատճառատուեցաւ Սեգովիայի մէջ Մեր հրամանով գումարուած Խորհրդարանում, յերկոտասաններորդ օրն Հոկտեմբերի, ի թուրին հաղար չորսհարիւր քսանմէկ։

Եւ թագաւորը կը հաստատէ շնորհաթուղթը։

Թագաւորագունին մէր Ֆերիկ, որդի Գերազին՝ Գերեշանիկ եւ Բարձրապատիւ իշխան մէր Յովհաննիկ քագաւորի, առաջին զահամառանի Կասփյայի ու Լեոնի քագաւորութեանց, կը հաստատէ։

Թագաւորագունին մէր Գերենինյո, որդի Թագաւորին, կը հաստատէ։

- Տէր Սլուսոն , եղբայր քազառորին , կրտս Ռւրվէնիայի , կը հաստատ :**
- Տէր Թաորիկիլ , եղբայր քազառորին , դուքս Ռէնաւէնիէի , կը հաստատ :**
- Տէր Շնիփիլ , եղբայր քազառորին , կը հաստատ :**
- Թազառորազունն տէր Ցովիան , ուղի Պորտուգալի քազառորին , կը հաստատ :**
- Թազառորազունն տէր Գոնիա , ուղի Պորտուգալի քազառորին , կը հաստատ :**
- ❖ **Տէր Ցովիան , արքային կողմանու Սանիտարոյի , աւագ զիանադպիր եւ աւագ սաներէց արքայի , նոյնպէս եւ աւագ նօսար Ալմի քազառորեան , կը հաստատ :**
- ❖ **Տէր Փետրոն , արքային կողմանու Տովեդոյի , գերազան Սպանիացւոց , կը հաստատ :**
- ❖ **Տէր Ֆենալորն , արքային կողմանու Մէլիյյայի , կը հաստատ :**
- Տէր Գոնալոր , եպիսկոպոս Բուրգոսի , կը հաստատ :**
- Տէր Ցովիան , եպիսկոպոս Պոլէնիայի , կը հաստատ :**
- Տէր Ցովիան , եպիսկոպոս Պոլտուորշայի , կը հաստատ :**
- Տէր Պետրոն , եպիսկոպոս Օսմայի , կը հաստատ :**
- Տէր Ինիկոն , եպիսկոպոս Սեղովիայի , կը հաստատ :**
- Տէր Լուգէ , եպիսկոպոս Միզիւէնայի , կը հաստատ :**
- Տէր Նիկոլայոն , եպիսկոպոս Կուէնկայի , կը հաստատ :**
- Տէր Ցովիան , եպիսկոպոս Կորդովայի , կը հաստատ :**
- Տէր Նիկոլայոն , եպիսկոպոս Խուէնի , կը հաստատ :**
- Տէր Գոնալոր , եպիսկոպոս Էսպինի , կը հաստատ :**
- Տէր Պետրոն Ֆենանունիկ Վէլասկոցի , աւագ սենիեապիս , կը հաստատ :**
- Տէր Գիեգա Խոմեկ Մանիքիլէ , կոռավարչապէս Խասիյյայի , կը հաստատ :**
- Տէր Սլուսոն , ուղի քազառորազն տէր Փետրոնի , մատիկ Վիլէնայի , կը հաստատ :**
- Տէր Ցովիան Սանչէկ Մանուել , կոռավարչապէս Մուրօխայի Թազառորեան , կը հաստատ :**
- Տէր Պետրոն Խուէնիկ Խարացի , կրտս Մայուրայի , կը հաստատ :**
- Տէր Գոնտոն , կրտս Մէջինասէլիի , կը հաստատ :**
- Տէր Ցովիան Թաորիկոն Խաստանիկացի , կը հաստատ :**
- Տէր Ցովիան Թաորիկոն Վիլալորոսցի , կը հաստատ :**
- Տէր Ցովիան Թամիրէկ Մուէլլանոցի , տանուելք Խամերացւոց , կը հաստատ :**
- Տէր Շելտոն Պետրացի , կը հաստատ :**
- Տէր Սանչո Ֆենանունիկ Տովարցի , աւագ քիլնասպին արքայի , կը հաստատ :**
- Տէր Ալմախ , տանուելք Վիլալորանոյի , կը հաստատ :**
- Տէր Խուէնի Խուէնիկ Գասան , կը հաստատ :**
- Տէր Խուէնի Սլուտէկ Գասան , կը հաստատ :**

Լեոն Ե (ըստ «Մասեաց Աղաւեհ»ի)
Léon V (d'après «La Colombe du Massis»)

Տէր Գիեզո , Եպիսկոպոս Աւլյայի , կը հաստատ :
Տէր Պետրոս , Եպիսկոպոս Պլազենիայի , կը հաստատ :
Տէր Սրելան , Եպիսկոպոս Լենի , կը հաստատ :
Տէր Գոնզալո , Եպիսկոպոս Օվիեդոյի , կը հաստատ :
Տէր Ալբան , Եպիսկոպոս Աստուրզայի , կը հաստատ :
Տէր Ալւարո , Եպիսկոպոս Զամորայի , կը հաստատ :
Տէր Եղբայր Յովիան , Եպիսկոպոս Մարտինիայի , կը հաստատ :
Տէր Ալֆոնս , Եպիսկոպոս Միգրադ-Մոռիենոյի , կը հաստատ :
Տէր Ալբան , Եպիսկոպոս Կույայի , կը հաստատ :
Տէր Ֆերնանդո , Եպիսկոպոս Բադախոնի , կը հաստատ :
Տէր Ֆրանչիսկո , Եպիսկոպոս Մոնդրենիենոյի , կը հաստատ :
Տէր Յովիան , Եպիսկոպոս Տույյի , կը հաստատ :
Տէր Գոնսալո , Եպիսկոպոս Օւենեյի , կը հաստատ :
Տէր Պետրոս , Եպիսկոպոս Լուգոյի , կը հաստատ :
**Տէր Պետրոս Ֆերնանդէկ , Կովագուխ [մալանուանեալ] , մեծ մազիսրու
Սանիազոյի ասպետական պատուանօնին , կը հաստատ :**
**Տէր Գիեզո Մարտինէկ , մեծ մազիսրոս Մըլկանտառայի պատուանօնին ,
կը հաստատ :**
Տէր Պետրոս Մարմիէնս , կառավարչապետ Գալիսիայի , կը հաստատ :
**Տէր Պետրոս , հօնդրօրողի քաջաւորին , կոմս Տրատամարայի , անու-
տէր Լեմոսի եւ Սարժայի կը հաստատ :**
Տէր Յովիան Գուզմանիցի , կոմս Նիերայի , կը հաստատ :
Տէր Ալւար Պերէկ Գուզմանիցի , կը հաստատ :
Տէր Ռամիրո Նունիէկ Գուզմանիցի , կը հաստատ :
Տէր Գոնսալո Նունիէկ Գուզմանիցի , կը հաստատ :
Տէր Պետրոս , կոմս Միբայէնոյի , կը հաստատ :
Տէր Ալբան Տելէկ Պիրոս , կը հաստատ :
Տէր Գոնսալո Ֆերնանդէկ , անուտէր Ազիլարի , կը հաստատ :
**Տէր Պետրոս Նունիէկ , մեծ մազիսրոս Կալատրավայի ասպետական պա-
տուանօնին , կը հաստատ :**
**Տէր Եղբայր Պետրոս Գիազ Խուխացի , վաճառայր Սուրբ Յովիսինու
վանիին , կը հաստատ :**
**Տէր Պետրոս Սուարէկ Կինենիւսիցի , կառավարչապետ Հեռեւայի , Լենի
եւ Աստուրիասի , կը հաստատ :**
Ալւարուս , օրինաց վարդապետ , կը հաստատ :
**Յովիան Նունիէկ Վիլյու Սանցի , արզարութեան աւագ պատօնեայ բա-
զաւորական տան , կը հաստատ :**

Մուրսիայի քաջաւորութեան կառավարչապետը(1), կը հաստատէ :

Տէր Ֆեւմանդո Սանչէզ Տովարցի, աւագ ծովալալ, կը հաստատէ :

Տէր Գիէզո Ֆումէզ Պաչէկո, աւագ նօսար Կատիյյայի, կը հաստատէ :

Տէր Պիերո Սուարէզ Գուզմանցի, աւագ նօսար Ս.նորալուսիայի, կը հաստատէ :

Տէր Պիերո Սուարէզ Տովերոցի, աւագ նօսար Տովերոյի քաջաւորութեան, կը հաստատէ :

Եւ ես՝ Դիէգո Ֆէրրանդէզ, ասիկա գրել տուի թագաւորական հրամանով՝ յիշեալ տէր Յովհաննէս թագաւորի գահակալութեան հինգերորդ տարին :

Գիէզո Ֆեւմանդէզ.

Սուարուս, օրինաց վարդապետ:

Մաղրիզի պատգամաւորներն այս անգամ ուրախ սրտով դիմեցին Լեւոնի, որ Սեգովիայի ո. Փրանկիսկոս վանքին մէջ իրեն համար յատկացուած պալատը կը բնակէր : Հոկտեմբերի 19-ին էր երր պատգամաւորները ներկայացան իրենց նոր պետին : — Մաղրիզի դիւնարանին մէջ պահուած ձեռագիր մը, որ այս պատգամաւորութեան Լեւոնին ներկայանալուն ատենագրութիւնը կը պարունակէ(2), մանրամասն կերպով կը նկարագրէ, թէ որո՞նք, ինչպէ՞ս եւ ի՞նչ պաշտօնական թղթով ներկայացան Հայոց թագաւորին :

Ահա այն ատենագրութեան թարգմանութիւնը(3) .

Ի թուին 1421 հոկտեմբերի 19-ին, երկուշաբթի օրը, Սեգովիա քաղաքին մէջ, Հայոց թագաւորը՝ գերազնիւ եւ մեծազօր տէր Լեւոնի ո. Փրանկիսկոսի վանքին պալատը կը գտնուէր, եւ ի ներկայութեան նոյն տէր Լեւոնի թագաւորին ու իմ՝ Գոնզալո Մարտինէզի,

(1) Ինչպէս կերեւի՝ երկրորդ անգամ սուրագրած է հոս Տէր Յովհան Սանչէզ Մանուէլ, առանց անունը դնելու :

(2) Ձեռագրին թիւն՝ 2a, 385—18 :

(3) Բնագիրը և՛ս գրիս վերջը՝ *Document XII* : — Աւելորդ չըլլայ քեւես յիշել, որ այս վաւերագրերու մէջ դրաւած 1421 թուականն սպանիական թուականն է, եւ կակսի Քրիստոփ 39 թուեն . արդ՝ սպանիական թուականն 38 տարի աւելի բլուրով մեր սովորական թուեն, 1421 թուականն ալ կը համապատասխանէ Քրիստոփ 1383 թուին : Այս թուականը Յովհաննէս Ա-ի օրով, նիւտ 1383-ին, վերցաւ Սպանիայէ եւ Քրիստոփ թուեն թուականը գործածութեան մտաւ :

քարտուղար տէր Յովհաննէսի՝ մեր վեհափառ թագաւորին կաստիյայի եւ պետական նօտար անոր պալատին եւ բոլոր երկրին մէջ, եւ վարը յիշուած վկաներուն առջեւ — ներկայացան՝ Ապարիսիո Սանչէզ, վերատեսուչ (alcalde) արքայական պալատի, Մադրիդի Դիէգո Ֆէրնանդէզ, ճորտ յիշեալ վեհափառ թագաւորին, եւ կաստրոյի Դիեգո Ֆէրնանդէզ, քարտուղար յիշեալ վեհափառ թագաւորին, բնակիչք Մադրիդի եւ փոխանորդք նոյն քաղաքին, ինչպէս որ հաստատեցին իրենց ինքնութիւնը յայտնող պաշտօնագրով մը, — թղթի վրայ գրուած եւ ստորագրուած նօտարէ, — զոր ներկայացուցին յիշեալ տէր Լեւոն թագաւորին, եւ որուն պարունակութիւնը հետեւեալն է.

« Ամէն անոնք որ այս թուղթը պիտի ահսնեն՝ գիտնան, որ մենք « Մադրիդի Քաղաքային Վարչութեան անդամներս՝ մեր սովորութեան « համեմատ քաղաքիս Սուրբ Փրկիչ եկեղեցի զանգակին հրաւէրովը « ժողով գումարելով Յովհան Սանչէզ ու Յովհան Ռոդրիգէզ թաղա- « պետներու եւ քաղաքապահ (alguazil) Ժիլ Ֆէրրանդէզ-ի ներկայու- « թեամբ, նոյնպէս եւ Դիէգո Սլֆոնսո, Պերո Գոնզալէզ, Ժիլ Գարսիա, « Գոնզալո Բերմուդէզ ու Պերո Ալֆոնսո՝ ասպետներու, սեպուհներու « եւ ազնուականներու մասնակցութեամբ, — որոնք յիշեալ Վարչու- « թեանս հետ գործ ունին, — մեր վեհափառ թագաւորի ճորտ Մադրիդի « Դիէգո Ֆէրրանդէզ-ի, Լագոցի Սլվար Ֆէրրանդէզ-ի, մեր վեհափառ « թագաւորի զաւկին՝ արքայազն (infante) տէր Ֆէրրանդո-ի սեղանա- « պետ Ալֆոնսո Գարսիա-ի, վեհափառ թագաւորի քարտուղար Կաս- « տրոցի Դիէգո Վէրրանդէզ-ի ու նոյն վեհափառ թագաւորի պալատին « վերատեսուչ Ապարիսիո Սանչէզ-ի՝ մեր մերձաւորներուն՝ — կաս- « կած չունենալով անոնց կարողութեան վրայ — կատարեալ իշխա- « նութիւն կուտանք եւ փոխանորդ կը կարգենք զանոնք, հաւանելով որ « անոնք մեր անունով հպատակութիւն ուխտեն ու հաւատարմութիւն « յայտնեն Հայոց թագաւորին՝ Մադրիդ քաղաքիս կողմէ, նկատելով « որ յիշեալ վեհափառ թագաւորն (Յովհաննէս Ա) այս քաղաքն ընծա- « յեց Հայոց վեհափառ թագաւորին, մեր վրայէն վերցնելով քաղաքիս « կողմէ մեր վեհափառ թագաւորին ու իր առաջին գահաժառանդ գաւ- « կին՝ արքայազն տէր Ենրիկի՝ մեր յայտնած հպատակութիւնը. եւ « այս հպատակութեան ուխտար յայտնելու համար ի՞նչ որ կրնանք ընել « մենք՝ ներկայ անդամներս, եւ ի՞նչ որ թէ՛ ընդհանուր եւ թէ մաս- « նակի կերպով կատարեն եւ հաւանին մեր փոխանորդները, անոնց « բոլոր ըրածներուն համամիտ ենք եւ երբեք չենք հակառակիր. հակա-

« ուակ պարագային՝ պէտք է որ տուժենք մեր ստացուածքը :
 « Դրուած է ի Մագրիդ, երկրորդ օրն Հոկտեմբերի, ի թուին
 « հազար չորսհարիւր քսանմէկ :

« Հրաւիրուած վկաներ որոնք ներկայ էին. — Սաեփան Ֆէրրան-
 « ղեղ, Ալֆոնսո Սանչէզ, Ֆրանսէսկո Ֆէրրանդէղ եւ Պետրոս Գոն-
 « ղալէզ, նօտարք Մագրիդի :

« Եւ ես՝ Նիկողոս Գարսիա, նօտար մեր վեհափառ թագաւո-
 « րին, յիշեալ վկաներու հետ ներկայ գտնուեցայ, այս թուղթը գրեցի
 « եւ վաւերացնելու համար այստեղ իմ ստորագրութիւնս դրի : »

Այս փոխանորդագրիս զօրութեամբ յիշեալ Ապարիսիո Սանչէզ ու Դիէգո
 Ֆէրրանդէզ՝ Մագրիդի Քաղաքային Վարչութեան անունով իրենց տա-
 նուտէր (sennor) կը ճանչնան յիշեալ տէր Լեւոն թագաւորը, եւ անոր
 հնազանդելով՝ իր գրութիւններն ու հրամանները կը կատարին . վասն
 զի մեր վեհափառ թագաւորը տէր Յովհաննէս՝ Մագրիդ քաղաքն իր
 արուարձաններով, իր եկամուտներով, իր իրաւունքներով եւ իր ար-
 քայական իշխանութիւնով (sennorio Real) ընծայած է յիշեալ տէր
 Լեւոնի՝ Հայոց թագաւորին՝ մինչեւ իր կեանքին վերջը, եւ [տէր Յով-
 հաննէս] իր անունով ստորագրուած ու իր կապարեայ կնիքով կնիքուած
 եւ իր ոլորուն չնորհաթղթով՝ վերոյիշեալ քաղաքին Վարչութեան ու
 նոյն քաղաքին եւ բոլոր արուարձաններու բնակիչներուն ա՛յսպէս ալ
 կը պատուիրէ : Ասկէ զատ՝ Ապարիսիո Սանչէզ եւ Դիէգո Ֆէրրանդէզ
 յիշեալ Վարչութեան անունով յայտարարեցին, որ տէր Յովհաննէս
 վեհափառ թագաւորին կողմէ չնորհաթղթով եղած պատուէրին համա-
 ձայն՝ տէր Լեւոնը կընդունին եւ ընդունեցին իբրեւ տանուաէր Մագ-
 րիդ քաղաքին ու արուարձաններուն: Եւ տէր Լեւոն թագաւորին ներ-
 կայութեան՝ հպատակութիւն ուխտեցին ու հաւատարմութիւն յայտնե-
 ցին, ինչպէս կընէին եւ պարտաւոր են ընել իրենց վեհապետին. նոյն-
 պէս եւ պարտաւոր են մէկ կամ երկու կամ երեք անգամ հիւրընկալել
 Մագրիդ քաղաքին մէջ, ամէն անգամ որ հոն այցելէ ան՝ թէ՛ յիշեր
 եւ թէ ցորեկ ժամանակ, քիչ կամ շատ հետեւորդներով, պատերազմի
 եւ կամ խաղաղութեան ժամանակ, յիշեալ տէր Յովհաննէս թագաւո-
 րին բարեկամութեան՝ եւ կամ սիրուն համար . պարտաւոր են նաեւ
 հնազանդիլ իր գրութիւններուն եւ հրահանգներուն՝ իբր իրենց վեհա-
 պետին, ինչպէս որ պարտաւոր պիտի ըլլային ընել եթէ գտնուէին յիշ-
 եալ տէր Յովհաննէս վեհափառ թագաւորին եւ կամ իր զաւկին՝ առա-
 ջին գահաժառանգ արքայազուն տէր Ենրիկի իշխանութեան տակ : Իսկ

եթէ այսպէս չընեն եւ չգործադրեն՝ թէ՛ Մադրիդի յիշեալ Վարչութիւնը, թէ՛ դրացնութիւնն ու բնակիչները՝ իրենց տէրն սպանելով ամրոցներու մէջ ապաստանող զաւաճաններ ու ոճրագործներ նկատուին:

Եւ յիշեալ վեհափառ թագաւորը տէր Լեւոն անձամբ ընդունեց՝ Մադրիդի փոխանորդներուն իրենց Վարչութեան անունով մատուցած հպատակութեան ուխտն ու հաւատարմութիւնը, այնպէս՝ ինչպէս որ յիշուեցաւ վերը :

Արդ՝ այս ամէնն որ տեղի ունեցաւ, ես՝ վերոյիշեալ քարտուղարս եւ նօտարս՝ վկայեցի յիշեալ Ապարիսիո Սանչէզի ու Դիէզո Ֆէրանդէզի, Մադրիդ քաղաքի փոխանորդներուն :

Վկաներ. — Արիաս Դիազ Կիյազա եւ Յովհան Գոնզալէզ, բնակիչք Վիլարէալի, եւ Լէոնցի Ալֆոնսո Ֆէրրանդէզ, քարտուղար թագաւորին :

Սակայն այս ատենագրութիւնը պակաս մը ձգած է, պակաս մը որում մասին հետաքրքրութիւն չահեկան է մեզ համար. — Կերեւի թէ նոյն օրը Մադրիդի պատգամաւորներն ազերագրով մըն ալ Լեւոնէն խնդրած են, որ իրենց նոր տէրը քաղաքին ինքնավարութեան եւ առանձնաշնորհումներուն մէջ ո՛ եւ է փոփոխութիւն չմտցնէ ու հարկեր չաւելցնէ : Ասիկա կը հաստատուի միեւնոյն օրը գրուած եւ Լեւոնի իսկական ստորագրութիւնն ու կնիքը կրող հրովարտակով մը, որ պահուած է նոյնպէս Մադրիդի դիւանարանին մէջ, հետեւեալ թուով՝ 2a, 305—60 : Լեւոնի կողմէ Մադրիդի ներու անունով չնորհուած այս հրովարտակը, որ բամբակեայ թղթի վրայ գրուած է եւ ստորագրուած՝ թագաւորներու յատուկ կարմիր թանաքով ու կնիքուած՝ կարմիր գոճի վրայ, ապահովագիր մըն է, որով Լեւոն կը հաստատէ Մադրիդ քաղաքին հինէն ի վեր վայելած բոլոր անձնաշնորհումներն եւ կը խոստանայ նոյնութեամբ պահել քաղաքին ինքնավարութիւնը :

Ահաւասիկ այն ապահովագիրը .

Հրովարտակ Լեւոնի Ե առ ժաղավացիս Մադրիդի⁽¹⁾

Տէր Լեւոն, օնորիիւն Աստուծոյ, բազաւոր Հայաստանի, եւ տանուտէր Մադրիդի, Վիլարէալի եւ Անդրէսարի, ուու Վարչութիւն եւ քաղաքենս, աղնուականս, տապես եւ սեպուս ու մեր յիշեալ Մադ-

(1) Բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document XIII.

ովդ բաղամին Աւաշուրեան գործերը կը վարէ ու կը տօրինէմ, ողջոյն եւ օնոր :

Գլուցեւ որ ձեր փոխանուղթեառուն՝ Թիկոն Յեղանդէզի, նոր մեր եղբայրակից բազաւորին, Ալեսուն Գարսիայի, (միւս) Թիկոն Յեղանդէզի եւ Ապարախիս Սանչէզի միջոցով ձեր դրկուծ աղերագրեար տառանի՛ : Այն բանին որ ձեր փոխանուղթեառու միջոցով իր օնոր կը խնդրէմ մեզմէ՛ պահել եւ հաստատել ձեր բոլոր օրենքները, պատարբութիւնները, առանձնաւուրեառնեմները, ապահարկը, ազատուրիւնը, բարի կարգերը, սովորութիւններն ու երգաւարակները, որոնք Կատախյալի բազաւոր մեր եղբայրակից եւ Յովիանինի կողմէ եւ անոր նախայիններէն վայերս է՛ մինչեւ հիմա, կը պատասխանինի՛ քէ ձեր աղերագրին մէջ բոլոր յիշուածները պահել հանելի է մեզ, պայմանով ու ասիլս հակառակի այն օնորեառուն եւ չնուազեցնէ զանոնի, զորս յիշեալ բազաւոր՝ մեր եղբայրակիցը եւ Յովիանինի մեզ բոլոր Մարդի բաղամով, անոր պատասխանով ու զիստուսներով : Դոյնակս եւ ձեր միւս խնդրածներուն, — այն է՛ մեր եղբայրակից եւ Յովիանինի բազաւորին յիշեալ բաղամին եւ առուարձաններուն մէջ իրեն պատկանած եկամուտներէն, տարեկէն ու իրաւումներէն զորս հաւեր, տուրքե, փոխաւուրիւններ եւ կամ ուրիշ տեսակ պահանջներ չդնի ո՛չ յիշեալ բաղամին եւ ոչ անոր պատկանած հողերուն վրայ, — կը պատասխանինի՛ քէ հանելի է մեզ եւ հաւասուրիւն կուտանի (Տուր) հարկ չդնի ո՛չ յիշեալ բաղամին եւ ոչ անոր պատկանած հողերուն վրայ, բաց ի այն հասարակ հարկերէն որ մեզ պարզիւուած են մեր եղբայրակից եւ Յովիանինի բազաւորին կողմէ մեզ տրուած օնորարդրով: Դոյնակս նաև իր օնոր կը խնդրէմ մեզմէ, որ (իրենց պատօնինի մէջ) հաստատենի մեր յիշեալ բաղամին բոլոր պատօնատարներն ու Աւաշուրեան գործերը վարող ու տօրինող անձները, ինչպէս՝ բաղապետները, բազաւորներն ու հօսարները, որոնք մեր եղբայրակից եւ Յովիանինի բազաւորին կողմէ պատօնապատճ են եւ մինչեւ հիմս այլ պատօնի վրայ կը զժմուի՛ անոր կարգերուն, առանձնաւուրեառներուն ու սովորութիւններուն պահպանման համար: Առոր այ այսպէս կը պատասխանինի՛, քէ ձեր մինչեւ հիմս ունեցած բաղապետներն ու բաղամապահը — ի՞նչ կերպով ու ունեցած եւ ձեր նաբառակին համար գործածեցի՛ զանոնի մինչեւ հիմս — (մնան) եւ քէ ձեր առանձնաւուրեառները, կարգերն ու սովորութիւնները պահուին այնպէս ինչպէս մինչեւ հիմս պահուած են եւ Ենիկ բազաւորին — որոնց Անսուած բազուրին օնորեկ — եւ մեր

Եղբայրակից տէր Յովհաննէս քազաւորին կողմէ . գալով անոնց որ զործ ունին Վաշուորեան մէջ , հանիլի է մեզ հաստատել եւ կը հաստատենի տէր Ենիկի քազաւորին ու մեր Եղբայրակից տէր Յովհաննէս քազաւորին անոնց տուած պատօնները . երբ այդ պատօններէ մին կամ թէ շատեր քազուր մնան , կրնանի՛ Մինք անոնց տէղ ուրիշ մը կամ ուրիշներ դնել այն կերպով ինչ կերպով որ բրին յիշեալ տէր Ենիկի քազաւորն ու մեր Եղբայրակից տէր Յովհաննէս քազաւորը . խակ նօսարներու պատօններուն համար՝ կը փափազինք , որ անոնք որ պատօնի վրայ ևն այսօր՝ նոյնուրեամբ շարունակեն , ինչպէս որ վարած են եւ կը վարեն հիմա , եւ այսպէս ող վարեն ապազային , իւրաքանչիւրք վճարելով Մինք իր սովորական տուրքը՝ ինչպէս որ կը վճարեր ինքն ժամանակներէ մինչեւ այսօր : Պարձեալ գալով այն բանին՝ որ իր օնորի կը խնդրէմ մեզմէ մեր զօրախումբը չբնակեցնել յիշեալ բաղաքին տապետներուն , սեպուհներուն , սիկիններուն եւ օրիորդներուն տուներուն մէջ , կը պատասխաննեմ՝ թէ հանիլի է մեզ ա՛ն ալ պահել ձեր ուզած կերպով :

Սարդ , մեր քազաւորական ուխտին վրայ կերդնունի եւ կը խոստաննի՛ մեր ներկայ հրովարտակին մէջ գրուած ձեւով պահել , պահպանել եւ կատարել վերն յիշուած բոլոր բանները . կը խոստաննի նաև՝ ե՛ր եւ ի՛նչ կերպով ուզէ ըլլայ՝ ասոր ո՛չ մէկ մասին եւ ո՛չ ամբողջուրեան հակառակ չվարովի ո՛չ Մինք , ոչ ալ Մեր կողմէ ուրիշ անձ մը : Խակ երէ մեր այս հրովարտակին մէջ պարունակուած բոլոր բաններուն կամ թէ անոնցմէ մէկ մասին հակառակ հրովարտակներ եւ կամ վիճուններ տալ հրամայննի՛ (այսու) կը հրամայնի՛ որ անոնց չինազանդին եւ չզործարեն զանոնի . եւ մեր ներկայ հրովարտակով կը վերցնենի կը ջնշենի՛ այս պատճառով իւնեց Ենիկայ ըլլալի՛ բաղաքային կամ Եղբանական պատիժն եւ կամ պատիմները : Ուստի՝ վերը գրուածներուն համար կը հրամայննի՛ տալ մեր ներկայ հրովարտակը , մեր անունով սուրագրուած ու կնիւուած մեր կնիւով :

Տուեալ ի բաղաքին Մեզովիսա , տասիններող օրն հոկտեմբերի , հազար չորսարիւր խանմեկի բուին :

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՎԱՐՈՐ Ե. ԻՇԽԱՆԴ,

Կ Ն Ի Ք

* * *

Որոշ կերպով չի գիտացուիր, թէ Լեւոն ի՞նչ կեանք վարեց Մադրիդի, Վիլարէալի եւ Անդուխարի տանուտիրութեան ժամանակ . միայն սա չափ գիտենք, որ Լեւոն նիւթական յիշատակ մը ձգեց Մադրիդի մէջ՝ նորոգել տալով Արքայական Պալատին աշտարակները, որոնք իրենց հնութեան պատճառով վնասուած էին (1) :

Կերեւի թէ Լեւոնի համար մեծ կարեւորութիւն չունէր օտար երկրի մը մէջ « տանուտէր » ըլլալը : Եւ շատ բնական կը գտնիմ, որ Հայոց թագաւորն իր թագը չփոխէր Մադրիդի, Վիլարէալի եւ Անդուխարի տանուտիրութեան հետ : Ուստի՝ զարմանալու չէ երբ տեսնենք որ Լեւոն, արքայական մականի տեղ՝ դարձեալ իր թափառականի ցուազը ձեռք կառնէ եւ դմնէ դուռ կը պարտի, իր կորուսած փառքն ու պետութիւնը վերստին ձեռք բերելու համար : Եւ իրօք՝ 1384 թ. փետրվ. ամսի վերջին օրը, երբ հազիւ չորս ամիս անցած էր իր Մադրիդի եւնի տանուտէր կոչուելէն ի վեր, Լեւոն կը հեռանայ Կաստիյայէ, կը դիմէ Նավարրայի Կարոլոս Բ թագաւորին (1349—1387), որ մինչեւ Պերալտա կը դիմաւորէ եւ մեծամեծ պատիւներով կընդունի գայն(2) :

Նավարրայի թագաւորն ա՛յնքան զգածուեցաւ Լեւոնի պատմածներէն, որ անմիջապէս հրամայեց տալ Հայոց թագաւորին՝ հարիւր գօրական ու հարիւր աղեղնաւոր, հանդերձ իրենց թոշակներով, որպէս զի Լեւոն կարենայ Հայաստան երթալ եւ փրկել իր երկիրն անհաւասաներու ձեռքէն : Իսկ Լեւոնի նուիրեց ոսկեզօծ արծաթէ գեղաքանդակ նաւ մը, մէջը գնելով 2000 արագոնեան ֆլորին :

(1) G. de Quintana, *Historia de la antiguedad ... de Madrid*, թլ. 317 թ : Այսպէս կրսէ նաև Gil Gonzalez Dauila, *Teatro de las grandesas de la villa de Madrid*, եր. 156 : Սակայն ուրիշ պատմիչներ կրսեն, թէ Մադրիդի Արքայական Պալատն արդէն կործանած էր այն պատերազմներու երեսէն զորս մղած էր Տրանսամարէի կոմս Ենրիկ (Ենրիկ' Ենրիկ, բագաւոր Կաստիյայի, 1368—1379) իր անհարազա Եղբօր՝ Կաստիյայի Պետրոս բագաւորին (1350—1369) դէմ . իսկ նորոգած են զայն Ենրիկ Գ (1390—1406) եւ Գերմանիայի կայուր ու Սպանիայի բագաւոր (1516—1558) Կարոլոս Ե : Հիմա այդ հին պալատէն հետք մը անգամ չէ նացած . 1734-ին պատահած հրդէն մը բոլորովին լափած ոչնչացուցած է զայն :

(2) Հայ Դարդելի, եր. 195 . իսկ ուրիշ պատմիչ մը (Jose Yanguas y Miranda, *Diccionario de ... Navarra*, հի. Գ, եր. 181) կրսէ թէ Լեւոն 1383 տարւոյ մէջ, նոյեմբ. 21-ի ետք այցելած է Կարոլոս Բ-ին :

Այս մասին ա՛յսպէս կըսէ Նավարրայի յիշեալ բառագիրը՝ Jose Yanguas, մի եւ նոյն գրքին մէջ, մի եւ նոյն տեղ, անշուշտ քաղելով հին վաւերազրեթէ, ինչպէս կը զնէ անոնց թիւն ալ՝ Գղուց 47, թիւ 24 և 25. — « Նոյն տարին (1383) Լեւոն Լուսինեան, որ ինքինքը Հայոց թագաւոր կանուանէր, այցելեց տէր Կարոլոս Բ-ին, որ անոր ընծայեց արծաթէ փոքրիկ նաւ մը, մէջը 2000 Արագոնի ֆլորինով : Տէր Կարոլոս կըսէր, թէ « Մեր սիրելի եղբայրակիցը Լեւոն, թագաւոր Հայոց(1), որ մեր երկիրը « գալով այցելեց մեղ, եւ որուն ընծայեցինք 2000 ֆլորին Արագոնի, մեր « ոսկեզօծ արծաթէ սիրուն նաւերէն մէկին մէջ զնելով . . . : Տասնհինդ « ֆլորին ալ տուինք յիշեալ թագաւորին աճպարարին (yuglare), նոյնպէս եւ « քսան ֆլորին՝ նոյն թագաւորին հրեշտակին (heraut) : » Տէր Կարոլոս ընծայեց նաեւ Լեւոնի՝ 13 լիտր շաքար, 8 լիտր կաղին, 1 լիտր վարդեղուր, կէս լիտր կոճապղպեղ, մէկ ունկի մշկընկուզի ներքին կեղեւ (macis), կէս լիտր անիսոն, եւ կէս լիտր ալ շաքարեղին : »

Նավարրային անցաւ Բէառն, Ֆուայի իշխանութեան պետ Գաստոն Գ Կոմախն (1343—1391), որ Ֆէբիւս անունով ալ ծանօթ է պատմութեան մէջ: Կոմախն կողմէ մեծամեծ պատիւներ ու պարգեւներ ընծայուեցան Լեւոնի. նոյնպէս եւ հարիւր զօրական ու հարիւր աղեղնաւոր՝ իր թագաւորութեան փրկութեան համար, վճարուելով նաեւ անոնց ամսական թոշակները: Բէառնին ալ ելլելով գարձեալ մտաւ Արագոն, որուն թագաւորը՝ Պետրոս Դ խոստացած էր օգնել նաւերով ու զինուորներով, որպէս զի Լեւոն կարենայ վերստին ձեռք ձգել իր թագաւորութիւնը: բայց Պետրոսի եւ արքունի

(1) Jose Yanguas ուրիշ վառերագրէ մը (Գղուց 137, թիւ 35) առնելով ծանօթութիւն մը կը դնէ նոս եւ կրսէ, քէ Նավարրայի Յովիաննես Բ բագաւորի ժամանակ (1425—1479) Հայոց քագաւորն իր մէկ եղօր նիս նորէն այցելած է Նավարրա, եւ քագունին՝ բամբիշ Բլանկա՝ Լեւոնի եղօր ու անոր կնօջ կարել տուած զգեստներուն արժեկը վիճակ է. « En tiempo del rey Don Juan 2º vino otra vez à Navarra el rey de Hermenia con un hermano: la reina Donna Blanca mando pagar el coste de coser las ropas del hermano del rey de Hermenia y de su muger. » Լեւոնի եղօրայր շատոնց մեռած էր. իսկ իր մահը 1393-ին պատահած ըլլալով՝ անկարելի է որ 1425-79 տարիներու ընթացքին մէջ կրկին այցելած ըլլայ Նավարրա. ուսի՞ Բլանկա քագունին իր բարեստութեան երեսն խաչագողի մը զոհ դարձած ըլլալու է դժբախտաբար, ինչպէս մեր դարսն ալ պակաս չեղան խեղն Լեւոնի անունը շահագործողներ, մինչեւ իսկ անուանելով ինքինքնին « Լեւոն է » . . .

ատենակալներու միջեւ գոյութիւն ունեցած գժառութեան պատճառով՝ թագաւորը չկրցաւ անմիջապէս կատարել իր խոսառումը, այլ միայն թագաւորազուն իշխանը՝ Յովհաննէս (Խոքէն՝ Յովհաննէս Ս., թագաւոր Արագոնի, 1387—1395) իր հօր խոսառումը կատարելու համար յայտարարեց Լեւոնի՝ վեց ամսէն յանձնել հինգ դիմուած ցոկանաւ :

Լեւոն այսքանով չէր գոհանար սակայն :

Մնացածը լրացնելու եւ մանաւանդ դրական արդիւնք մը ձեռք բերելու համար որոշեց դիմել Ֆրանսայի եւ Անգլիայի թագաւորներուն, որոնց վրայ մեծ յոյս դրած էր :

Եւ ճամբայ ելաւ :

ԺԴ

Լեւոնի ի Պարիս

Իոն Պարիս չհասած՝ Լեւոն անգամ մըն ալ Ավինեռն այցելեց, ուր հասած պիտի ըլլայ 1384 թ. յունիսի 1-ին. վասն զի նոյն տարւան մայիսի 28-ին, Հոգեգալստի նախընթաց օրը, Լեւոնի երկրորդ անգամ Մոնպելիէ մանելն եւ յաջորդ առառ անկէ մեկնիլն արձանագրուած է Վերոյիշեալ *Petit Thalamus-ի մէջ*, եր. 409, այս բառերով . « Item (1384), la vigilia de Pantacosta que era a XXVIII de mai, tornnet a Montpellier lo sobre dich señor rey d'Erminia tornan d'Arago e d'Espanha, e parti lendeman anan sen en Fransa vers nostre señor lo rey. »

Ամիս մը վերջ, այսինքն յունիսի 30-ին, խուռն բազմութեան առաջնորդութեամբ եւ հանդիսաւոր արարողութիւններով Պարիս մտած է Հայոց թագաւորը, իր ոսկեճամուկ զգեստն հագած, արքայական թագն ի գլուխ եւ մական ի ձեռին, բարեւելով զինք ողջունող հետաքրքիր ժողովուրդը :

Ֆրանսայի Կարոլոս Զ թագաւորը՝ (1380*—1422) շրջապատռուած դքսերէ ու կոմսերէ, իշխաններէ, պարոններէ ու ասպետներէ, կարդինալներէ ու եպիսկոպոններէ եւ յ« այլոց բազմաց աւագաց, որ հեծեալ եւ որ հետեւակ, եւ անթիւ բազմութեամբ ժողովրդեանն » , Հայոց գահազուրկ թագաւորն արքայավայել պատիւներով ընդունելու համար քաղաքէն դուրս ելլելով՝ ընդառաջ զացած էր Լեւոնի, որ Կարոլոս Զ-ի համար Կաստիյյայի թագաւորէն յանձնարարական թղթեր բերած էր(1): Հետաքրիներու բազմութիւնն անո՞ր համար խոնուած էր, վասն զի կը զարմանար թէ ինչպէ՛ս կըլլայ որ իրենց թագաւորն ուրիշ հասարակ թագաւոր մը զիմաւորելու համար այստեսակ բարձր պատիւներ կընծայէ . « զի որպէս վկայեն ամենեքին, ո՞չ որ ի թագաւորաց անտի Գաղղիոյ ել երբէք ընդ առաջ թագաւորի միոյ սոսկականի, այլ միայն ընդ առաջ կայսեր, »(2) — անշուշտ Գերմանիոյ կայսեր :

Այսպիսի պատիւներով առաջնորդուեցաւ Լեւոն Լուվրի արքայական պալատը(3), իբրեւ հիւր Կարոլոս Զ-ի :

Ժամանակակից պատմիչները միաբերան կը վկայեն, թէ Կարոլոս Զ ի պատիւ Լեւոնի տուած առաջին հայկերոյթի միջոցին, — որուն կը մասնակցէին Ֆրանսայի երեւելիները, ինչպէս թագաւորին եղբայրը՝ Տուրէնի դուքսը, հօրեղբայրները՝ Բուրգոնի եւ Բերրիի դքսերը, մօրեղբայրը՝ Բուրբոնի դուքսը, նոյնպէս եւ ողալատական բարձր պաշտոնէութիւնը, — խնդրեց Լեւոնի պատմիլ իր ենթարկուած աղէտները. եւ երբ մօաէն ալ տեղեկացաւ անոր քաշած տառապանքներուն ու ցոյց տուած կորովին՝ սաստիկ զգածուելով՝ զրամական մեծաքանակ նուէրներէ զատ տարեկան դումար մը յատկացուց Լեւոնի, ամմէ ամիս կանոնաւոր կերպով վճարելու խոստումով, որպէս զի Հայոց թագաւորն իր դիրքին վայել ճոխութիւնով ու պատիւով ապրի Ֆրանսայի մէջ : Սէն-Դընիի վերոյիշեալ անանուն կրօնաւորն իր Ժամանակաղիրին մէջ (հս. Ա, եր. 327) այս առիթով հետեւեալ խօսքերը կը գնէ Կարուլոսի բերանը. « Ի նպաստ Զեղ նախապատրաստուած ըլլալով Զեր փառաւոր

* Այս բուականը (1380) Կարոլոսի գահակալութեան բուականն է . իսկ գրիս սկիզբները (եր. 8) լիւուածը՝ (1368) ծննդեան բուականը :

(1) *Chronique du Religieux de Saint-Denys*, բարգլ. Բելլագիի, հս. Ա, եր. 325 :

(2) Դարդել, եր. 196 :

(3) Գրիս մէջ դրուած պատմերը (եր. 84) կը ներկայացնէ Լուվրի այն ժամանակուան տեսարանը, որ Եֆեն բոլորովին փոխուած եւ ընդարձակուած է . իսկ հիմա վերածուած է Հնութեանց Թանգարանի :

Կառլ Զ, քաջարն Ֆրանսացի
Charles VI, roi de France.

համբաւէն ու Զեր փայլուն գործունէութեան լուրէն , վճռեցինք յօժարաւ փոյթ ընդունիլ ու պատուել Զեղ : Որոշեցինք նաև որ ասկէ ետք մեր արքայական գանձէն ընդունիք տարեկան թոշակ մը , որով կարենաք Զեր աստիճանին արժանի գիրք մը գրաւել :

Կարողոսի կողմէ Լեւոնի արուած զրամական նուէլներու վերաբերեալ հրամանագրերն եւ Լեւոնի կողմէ ստացուած զումարներն յայսնող անդորրագրերը պահուած են Պարիսի Ազգ . Մատենադարանին մէջ : Ոչ միայն հետաքրքրութեան համար՝ այլ եւ իբրեւ կարեւոր վաւերագիր կարժէ որ անսնցմէ մէկ մէկ օրինակ գնեմ այստեղ :

Հրամանագիր Կարողոսի Զ(1)

Կարողոս , չնորհիւն Աստուծոյ , թագաւոր Ֆրանսայի . Պատերազմական գործի սահմանուած նպաստներու վրայ մեր սիրելի եւ հաւատարիմ պաշտօնակալ խորհրդականներուն՝ ողջոյն եւ ուրի կը համայենք ձեզ , որ յիշեալ նպաստներու ընդհանուր հարկահաւաք Bertaut à la Dent-ի միջոցով մեր յոյժ պատուական եւ յոյժ սիրելի եղբայրակցին՝ Հայոց թագաւորին՝ տաք եւ յանձնէք հազար ֆրանկ(2) , զոր ներկայ հրամանագրովս անոր տուինք եւ կուտանք իբր առանձին չնորհ : Այս հրամանագիրն իրեն վերաբերեալ անգորրագրով միացնէք : Կուզենք , որ յիշեալ գումարն առանց առարկութեան արուի եւ վճարուի նոյն Bertaut-ի՝ Պարիսի մէջ մեր հաշուասենեկի հաւատարիմ եւ սիրելի անձերու կողմէ , չնայելով ասկէ առաջ մեր յիշեալ եղբայրակցին ըրած մեր ուրիշ պարզեւներուն , որոնց մասին ո՛ եւ է բան յայտնուած ու խօսուած համարելու չէ ներկայ թղթիս մէջ : Եւ կը հրամայենք , կը պատուիրենք ու կարգիլենք որ ոչ ոք հակառակ վարուի ասոր : Տուեալ ի Պարիս , 20-րդ օրն յուլիսի , չնորհաց թուլին հազար երեքնարիւր ութսունչորս , եւ մեր թագաւորութեան չորրորդ տարին :

Թագաւորին կողմէ , վկայութեամբ Բերրիի եւ Բուրգոնեի տիար դքսերուն ,

Ժ. ԴՐ ՄՈՆՏԷԱԿԻՒՏՈ

(1) Բնագիրը ՏԵ՛Ս գրիս վերջը՝ Document XIV.

(2) Հիմակուան դրամով՝ 20,000 ֆր. , այն ժամանակուան մէկ ֆրանկն հաւասար ըլլալով հիմակուան խան ֆրանկին :

Լեռնի անդորրագիրն հազար մր.ի վոխտէն(1)

Մենք՝ Լեւոն, օնորիիւն Աստուծոյ, բազաւոր Հայոց, կը յայտարարենք, որ պատերազմական գործի սահմանուած նպաստներու ընդհանուր հարկահատակ Bertaut à la Dent-է սացանի հազար ժամանակու ոսկի, զոր պերեառու բազաւորը խնդրի մը համար տուալ մեզ, ինչպէս աւելի պարզ կերպով կը տեսնուի յիշեալ պերեառու բազաւորին կողմէ: այս մասին տրուած գրութեան, որ գրուած է ներկայ յուղիս ամսի 20-րդ օրը: Յիշեալ հազար ժամանակու ոսկին ուստ զոհ ենք եւ ամբողջապէս սացած: խոկ վերոյիշեալ պերեառու բազաւորը, յիշեալ Բերտոն ու միւս բոլոր անձերն ազատ կը կացուցանենք պարտէ: Տուեալ ի Պարխս, կիմեալ մեր կիմով, 22-րդ օրն յուղիսի, հազար երեխարիւր ուրասունչորս քուփն:

Ֆրուասսար կըսէ թէ Կարոլոսի կողմէ Լեւոնի յատկացուած տարեկան թոշակին քանակութիւնն էր 6000 ֆրանկ ոսկի(2), որ հիմակուան ընթացիկ գրամով կընէ 120,000 ֆրանկ: Ասկէ զատ՝ ֆրանսայի թագաւորը Հայոց թագաւորն ամբուներով իր Լուվրի պալատին մէջ հիւրընկալելէ ետք, յաջորդ տարին, 1385, Լեւոնի եւ անոր հետեւորդներուն արամազրութեան տակ դրած է Սէն'ա-Ռևինի պալատը(3), որուն կահաւորման եւ զանազան պէտքերուն համար բացէն վճարած է Լեւոնի՝ 5,000 (= հիմակուան 100,000) ֆրանկ(4):

Ֆրուասսարի ըստածը կը հաստատուի ոչ միայն Կարոլոսի կողմէ տրուած հրամանազրերով, այլ եւ Լեւոնի կողմէ զանձուած ու փոխարէնը արուած տամական անդրբագրերով, որոնք նախորդներու նման պահուած են Պարիսի Ազգ: Մատենադարանին մէջ: Ահա անոնցմէ նմոյշ մը(5).

Ամսական անդորրագիր Լեռնի(6)

Մենք՝ Լեւոն, օնորիիւն Աստուծոյ, բազաւոր Հայոց, կը յայտարարենք,

(1) Բնագիրը տեսակ վերջը՝ *Document XV.*

(2) *Les Chroniques de Jean Froissard*, գիրք 9, գլ. իջ. եւ իջ. :

(3) Սէն'ա-Ռևինի պալատի մասին տեսակ վրիս եր. 7:

(4) Ֆրուասսար, Անդ:

(5) Ռևիս օրինակներ տեսակ վրիս մէջ գլ. Ժջ. :

(6) Բնագիրը տեսակ նմանահանուած առանձին թերքին վրայ, թիւ 70, եւ վրիս վերջը՝ *Document XVI.*

որ պատեմագման գործի սահմանուած նպաստեցու բնդիանուր հարկահաւաք Յովիան Շանտարիխմէ ստացանք վերջին նոյեմբեր ամսի համար հինգիամբուր ժրանիկ ու ամսի ամսի ստանալ իրմէ, որչափ ժամանակ որ համոյ բռի իրեն, սկսելով վերջին Ամենայն Մրցոց տօնի օրէն, իմշակս կը տեսնուի մեր յիշեալ եղբայրակցին և պետառուք քազառորին կողմէ այս մասին տրուած հրամանագրէն, որ գրուած է Պարիսի մէջ, 1384 դեկտեմբեր 7-ին։ Դոյն ամսուան համար տրուած վերյիշեալ հինգիամբուր ժրանիկ ու գումարէն գոն ենի և ամբողջուրեամբ ստացած խակ յիշեալ բնդիանուր հարկահաւաքն ու միւս բռուր ամձնեն ուսուց անդրուագիր տալ պէտք էր պարտէ ազատ կը կացուցանենի։ Ի վիայուրիսն առո՞ ներկայ անդրուագրին վրայ մեր կնիքը զնել տուին։ Տունալ ի Պարիս, Պ-րդ օրն դեկտեմբերի, օնորիաց բռին հազար երեխաւիւր ուրասունչոր։

Պազաւորին կողմէ՝

Հ. ՖՐԱՆՇԻՍԿՈՒ

(Կ Ն Ի Ք)

ՍԷՆ-ՌԵԽՆի պալատին մէջ Լեւոնի բնակութիւն հստատելն ու կառուլոս Զ-ի կողմէ Հայոց թագաւորին հանդէալ ցոյց արուած առաստաձեռնութիւնը՝ մինչեւ իսկ մեր Ժամանակակից պատմիչներու նախանձը գրգռած են։ Ինչպէս Սէն-Ռեխնի պալատին պատմիչը՝ Լ. Պանիք, Լեւոնի Պարիս գալը շատ կը տեսնէ եւ անոր համար եղած ծախսերը՝ Գանձատան վեաս կը համարէ(1)։ Խոստովանելով հանդերձ՝ թէ Լեւոն Եւրոպայի մէջ արքունեաց գոներն ափ առած զրամ կը հաւաքէր եւ, ինչպէս պիտի տեմնենք, առանց խղճի խայթ ունենալու՝ իր հաճոյքներուն կը ծախսէր զանոնք, սակայն պէտք է նաեւ յայտարարել որ Լեւոնի Պարիս գալն իր օգուտներն ունեցած է Ֆրանսայի համար։ որովհետեւ Լեւոն ոչ թէ միայն իր զիրքին արժանի պատիւներով կը հիւրասիրուէր Ֆրանսայի թագաւորէն, այլ նաեւ՝ իբրեւ խորհրդական՝ կը մասնակցէր արքունի ժողովներու եւ պաշտօնական հանդէմներու։ Այս ժողովներէ մէկին մէջ էր որ Լեւոն ճառ մը խօսելով հաշտութիւն կը քարոզէր Ֆրանսայի եւ Անգլիայի միջեւ, յօժարութիւն յայտնելով սասանձնելու միջնորդի դերը՝ անվերջ ու արիւնահեղ պատերազմը գաղրեցնելու նպատակով։

Ֆրանսայի եւ Անգլիայի միջեւ 1384 թ. յունվար 26-ին կնքուած նոր զինագագարի պայմանաժամը լրանալու մօտ էր։ Մտքերն սկսած էին զրացել պատերազմով։ 1385-ի գարնան Կարոլոս Զ-ի պալատին մէջ ժողով

(1) L. Pannier, *La Noble-Maison de Saint-Ouen.* Եր. 158-9։

գումարուած էր, մասնակցութեամբ բոլոր մեծամեծներու եւ բարձրաստիճան անձերու, խորհրդակցելու համար իրենց բոնելիք զիրքեն վրայ ։ Ներկայ էին Ֆրանսայի եւ Հայոց թագաւորները, Կարողոսի եղբայրը՝ Լուդովիկոս, հօրեղբայրներն ու մօրեղբայրը: Խշաններու կարծիքն էր այլ եւս չխօսիլ խաղաղութեան ու զինադադարի վրայ, այլ վրէժ լուծել Անգլիացիներէ: « Բայց որովհետեւ հակառակ կարծիք ունեցողները քիչ էին, աղաջեցին Հայոց թագաւորին որ ինքն առաջարիկ իրենց պատճառաբանութիւնները, որպէս զի լաւ եւս ունկնդրութիւն գտնէին(1): » Լեռոն մինչեւ այն ժամանակ չէր մասնակցած վիճաբանութիւններու, որովհետեւ — ինչպէս Սէն-Դընիի վերոյիշեալ կրօնաւորը կըսէ(2) — ֆրանսերէնը դժուարութիւնով կը խօսէր եւ լատիներէն ալ քիչ գիտէր(3) . բայց վերջապէս բացաւ բերանն եւ հետեւեալ ճառն արտասանեց :

« Թէպէտ եւ ես ձեր կարծիքէն չեմ, մեծապայծառ դքսեր եւ իշխաններ, բայց այսու չեմ կրնար չի գովել անոր վեհանձութիւնը, եւ թագաւորն ինձ պիտի ներէ, եթէ կը համարձակիմ ըսելու իրեն՝ թէ այդ խորհուրդը զոր իրեն կուտաք, իրեն համար չահաւէտ, եւ ձեզ՝ փառաւոր նշանակ մ'է այն աղնիւ բարկութեան, որ զձեզ կը վառէ՝ առ ձեզ եղած անիշտառութեանց վրէժը ինսդրելու : Իրաւացի է, չունիմ ըսելիք մի . բայց այս միայն կը փափաքիմ, Տեարք, որ աղոնք նուազ արագութեամբ գործուին, որպէս զի կըկին օգտաւէտ ըլլան, նախ քան զպատերազմ՝ անոնց ըրած անիշտառութիւնը ցուցընելով : Եթէ ճշմարիտ է, որ այնչափ անգամ դրժեր

(1) Le Laboureur. *Hist. de Charles VI.* գիրք 2, գլ. Ա : Այս գործը Սէն-Դընիի կրօնաւորէն գրուած լիենալ ժամանակագիրքին մեկ նին բարգմանութիւնն է, որուն մէջ Հայոց մասին գտնուած կտրները դրկած եմ Բագմալիափին, որ 1897-ի փետր.-մարտ Յաւելուածով բարզմանած եւ հրաւակած է :

(2) *Chronique du Religieux de Saint-Denys*, հի. Ա, եր. 421 :

(3) Անհաւատալի բուի իերեւս, որ Լեռոն Ֆրանսանայ տոհմէ սեռած եւ Ֆրանսացի կնոջ մը հետ ամուսնացած ըլլալով հանդերձ չկարենալ խօսիլ Ֆրանսերէն . միւս կողմէ ալ պէտք է զիտնալ քէ մայրը վրացի եր եւ Ֆրանսերէնի անձանօք, հետեւաբար մայրենի լեզուն՝ ինչպէս նաև արքունիքի մէջ գործածուածը՝ հայերէնն եր . իսկ Ֆրանսերէնն ու լատիներէնն իրեւ պատօնական լեզուներ լնդրունաւծ էին արտաքին յարաբերութիւններու համար, ինչպէս Անգլիի եւ Եղեսչայի Ֆռանկ իշխանութիւններն ալ հայերէնի մշակման զարկ տուած էին ժամանակին, իրենց արտաքին պէտերուն համար :

են դաշտաց ուխտին , որուն վրայ բնաւ չեմ տարակուսիր , փափաքելի էր ինձ մեղմով ազգել իրեմնց այդ բանը , եւ այս բանագնացութիւնս՝ մեծ ծանրութիւն մի կուտայ մեր զինուց արդարութեան : Կը տեղեկանամ ձեր պատմութիւններէն , թէ ձեր բոլոր թագաւոր նախնիք՝ միշտ պահած են այս գովելի սովորութիւնը . եւ որպէս զի փարատեմ ամէն կասկած խօսքերուս անկեղծութեանը վրայ , ես այդ պաշտօնը ամենայն յօժարութեամբ յանձն կ'առնում . եւ թէպէտ չունիմ Անգլիացւոց հետ ո՛չ ընտանութիւն եւ ո՛չ բարեկամութիւն , թերեւս աւելի կարող պիտի ըլլամ հաւանեցընել զանոնք՝ քան թէ ձեր ազգէն ուրիշ ո եւ իցէ մէկը , այն անողոքելի ատելութեան համար՝ զոր ունին անոնք Գաղղիոյ դէմ(1) :

Լեւոնի առաջարկն ուրախութեամբ ընդունուեցաւ , եւ Հայոց թագաւորը պատրաստուեցաւ Լոնդոն երթալ :

Բայց այն ժամանակուան երթեւեկութիւնը հիմակուանին նման զիւրին չէր . մանաւանդ պատերազմը բոլորովին խափանած էր ամէն ճամբայ , եւ անգլիական հողին վրայ ոտք կոխելու համար մասնաւոր արտօնութիւն ձեռք բերելու էր : Արդ՝ Լեւոն իր հետեւորդներով Լոնդոն երթալու եւ թագաւորին հետ առանձին տեսակցութիւն մը ունենալու նպատակն հաղորդեց Անգլիայի թագաւոր Հոփքարդ (Richard) Բ-ին (1377—1399) , որ սիրով ընդունեց Լեւոնի առաջարկը , եւ հարկ եղած ապահովագրերը պատրաստել տալով իսկոյն զրկեց Հայոց թագաւորին :

Անգլիական կառավարութեան բոլոր պաշտօնական գրութիւնները պարունակող բազմահատոր հրատարակութեան մը մէջ(2) , — որ տեսակ մը « Գիրք թզմոց » է , — 24 հոկտ. 1385 թուականին գրուած հետեւեալ երկու ապահովագրերը կը գտնուին , մին Լեւոնի անունով տրուած , իսկ միւսը՝ Լեւոնի տաճարապետ Յովհաննէս դը Ռուսպի .

Ապահովագիր Տուեալ յանուն Լեւոնի(3)

ԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՄՈՐԷՆ ԵՎ ԽԱՐԱՔԱՆՀԻՒՐ ԾՈՎԱԿԱՆԵՐՈՒՆ, ԵՒՆ., ՈՂՋՈՅՆ:
Դիտցած ըլլաք որ՝

(1) Տե՛ս Բազմավիպի 1897 թ. մարտի Յաւելուածը : Հմմ. Սէն-Դլնիի կրօնաւորին ժամանակագիրը , հիմ. Ա. , եր. 421 :

(2) T. Rymer, *Foedera, conventiones et litterae* Եւն., տպ. 1739—1745-ի , հիմ. Գ, մասն Գ, եր. 186 :

(3) Բնագիրը տե՛ս գրիս վերջը՝ *Document XVII.*

Երբ Մեծափառ իշխանն Լեւոն Հայոց Թագաւորը մեր Անզիական
Տէրութեան երկիրն հասնելու ըլլայ,

Մենք՝ որպէս զի նոյն Թագաւորն ըստ իւր բաղձանաց հանդիսա
եւ ապահով գալուստ եւ վերադարձ վայելէ՝ կ'ընդունինք այս մեր
ապահովութեան գրովն եւ մեր հովանաւորութեան ու պաշտպահու-
թեան ներքեւ կ'առնունք եւ կը գնենք նոյն իսկ Թագաւորն իւր հպա-
տակներովը, մարդիկներովը, սպասաւորներովն ու ծառաներով, —
ո՛ եւ իցէ աստիճանի ըլլան անոնք, — եւ քառասուն ձիերով ու ասոնց
ամէն կերպ կազմածներով, մեր Անզիական Տէրութեան հողին վրայ՝
մեր իշխանութեամբն ու զօրութեամբ, թէ՛ ցամաքի եւ թէ ծովու
վրայ, երբ ինքն հոս գայ ու կենայ եւ ասկից ազատօրէն իւր տեղը
վերադառնայ.

Ասոր համար ալ ձեզի եւ ձեզմէ իւրաքանչիւրին կը հրամայենք
ու կը պատուիրենք,

Որ Հայոց յիշեալ Թագաւորին եւ կամ իւր հպատակացը, մար-
դիկներուն, սպասաւորներուն ու ծառաներուն, — ո՛ եւ է աստիճանի
ալ վերաբերին, — մեր նախասացեալ Տէրութեան մէջ, եւն . . .

Որոց ի հաւասար, եւն: Կէս տարի պիտի զօրէ :

Վկայ է Արքայն, առ Ռեւստինստրի, 'ի 24 Հոկտեմբերի:

'Ի ձեռն նորին իսկ Արքայի եւ Ժողովոյն:

Ապահովագիր տուեալ յանուն Յովհաննէսի դը Ռուապ(1)

Ա.Ր.Ք.Ա.Յ.Ն. համօրէն եւ իւրաքանչիւր ծովակալներուն, եւն., Ռոջոյն:
Ուզելով առանձին հոգ եւ խնամ տանիլ Յովհաննէս դը Ռուապի՝
Մեծափառ իշխանին Լեւոն Հայոց Թագաւորի Տաճարապետին ապահո-
վութեանը, (ինքն որ Անզիիոյ Տէրութեան երկիրը պիտի գայ մեր
թոյլտութեամբը՝ նոյն իսկ յիշեալ Թագաւորին գործոց տեսչութեանն
համար),

Կ'ընդունինք այն Յովհաննէսն՝ ընկերակացութեամբ հինգ մարդ-
կանց ու վեց ձիոց, չորս աղեղնաւորաց ու քսանըչորս մօրուանի հպա-
տակաց, եւ իրեն ուրիշ ո՛ եւ իցէ զինուորական կազմածներովը՝ մեր
Անզիական Տէրութեան մէջ, մեր իշխանութեամբն ու զօրութեամբ,
թէ՛ ցամաքի եւ թէ ծովու վրայ, երբ հոս գայ ու մնայ եւ ասկից իւր

(1) Բնագիրը ՏԵ՛Ս ԿՐԴԻ ՎԵՐՋԸ՝ Document XVIII.

Lərən b-h կիւրամը
Buste de Léon V.
(Musée de Versailles.)

տեղը վերադառնայ ազատօրէն։ ուստի այս ապահովագրովս առանձինն մեր հովանաւորութեան ու պաշտպանութեան ներքեւ կ'առնունք եւ կը գննեք զինքն .

Ասոր համար ալ ձեզի եւ ձեզմէ իւրաքանչիւրին կը հրամայենք ու կը պատուիրենք որ , եւն. . .

Որոց 'ի հաւատս , եւն։ Կէս տարւան համար պիտի գօրէ :

Վկայ է Արքայն , առ Ռւեսմինստրի , 'ի 24 Հոկտեմբերի :

'Ի ձեռն իսկ Արքայի եւ ժողովոյն։

Զարմանալի է որ Լեւոն , կարծես խնջոյքի կերթայ , կուզէ որ Լուգոնի մէջ խմելիք գինին ալ հետը տանի , չզրկուելու համար ֆրանսական ազնիւ գինիներէն . . . եւ ասոր համար ալ մասնաւոր հրաման կամ արտօնութիւն առնել հարկ եղեր է , ինչպէս կը տեսնուի վերոյիշեալ « թղթոց գրքին » մէջ տպուած հետեւեալ պաշտօնագրէն(1) .

Արտօնագիր գիմնոյ՝ յանուն տաճարապետին Լեւոնի(2)

Ա.Ր.Բ.Ա.ՅՆ՝ համօրէն եւ իւրաքանչիւր ծովականերուն , եւն. , Ողջոյն :
Գիտցած ըլլաք որ՝

Յովհաննես Տր Ռուապ՝ Մեծափառ Իշխանին Լեւոն Հայոց Արքային Տաճարապետը՝ միտք ունենալով մեր թոյլառութեամբը Ֆրանսայի գինին մուծանելու հարիւր յիսուն մար , նոյն իսկ 'ի գործածութիւն Հայոց Թագաւորին՝ որ մեր Անգլիայ Տէրութեան երկիրը պիտի գայ իւր ծառաներուն ու քովլ եղած ուրիշ մարդկանց միջոցաւ ,

Մենք ,

Որպէս զի նոյն Յովհաննէսն եւ կամ իւր յիշեալ սպասաւորներն եւ ուրիշ մարդիկ չըլլայ թէ մեր լիզիոններուն (lige) ումանց կողմանէ ըստ իմիք վնաս մը կրեն վերոյառացեալ իրաց նկատմամբ ,

Ուզելով 'ի մասինս մասնաւոր հոգ եւ խնամ տանիլ անոնց ապահովութեանը ,

Մեր այս ապահովագրովն առանձինն մեր պաշտպանութեան եւ հովանաւորութեան ներքեւ կ'առնունք նոյն այն Յովհաննէսն եւ իւր ծառաներն եւ ուրիշ մարդիկները՝ նախասացեալ գինիով ու նաւերով եւ ամաններով որոնք գինին կը պարունակեն , մեր Անգլիական Տէրու-

(1) Rymer, Foedera, հ. Պ. , մասն Պ. , Եր. 187 :

(2) Բնագիրը ՏԵ՛Ս գրքիս վերջը՝ Document XIX.

թեան մէջ՝ մեր իշխանութեամբն ու զօրութեամբ, թէ՛ ցամաքի եւ թէ ծովու վրայ, երբ յիշեալ պատճառին համար հոս գան ու մնան եւ ասկից իրենց երկիրը վերադառնան .

Ուստի . . . : Որոց 'ի հաւատս, եւն: Պիտի զօրէ գիրս մինչեւ մերձակայ Զատկի տօնը :

Վկայ է Արքայն, առ Ուեսմինստրի, 'ի 28 Հոկտեմբերի :

'Ի ձեռն Հրամանագրի՝ Մասնաւոր Կենով.

ՃԵ

ԼԵՒՈՆ Ի ԼՈՒՂՈՆ

Երջապէս Լեւոն 1385-ի վերջերն իր հետեւորդներով, ձիերով ու զինիի պաշտոով Բուլոյն հասաւ եւ անկէ ալ Դովր :

Անդիմական եղերքին վրայ Լեւոնի կապաէին արդէն՝ Հոփքարդ Բ-ի հօրեղբայրները՝ Եորքի ու Լանկաստրի դքսերը, որոնք եօթն օր հիւրենկալցին ու պատուամիրեցին Հայոց թագաւորը (1) :

Դովրէն ճամբայ ելաւ դէպի Լոնդոն :

Անմիջապէս Հոփքարդին հաղորդուեցաւ Լեւոնի դէպի Լոնդոն յառաջանալը :

Անդիմայի թագաւորը նկատելով որ իրեն համար « արտաքոյ կարգի պատիւ մըն էր ընդունիլ այսքան մնձ իշխան մը », եւ նկատելով որ այս փառքը չէ վայելած իր նախնիքներէն ո՛չ մէկը, — որովհետեւ գիտէր եւ իմացած էր Լեւոնի համբաւն ու քաջադործութիւնները, — որոշեց մեծա-

(1) Դիւլօրիկ (Rec. Cr., Եր. 728) իրաւունք ունի չնառատալու Վրուասարի պատմածներուն այլ հետեւելու Սկա-Դլնիի կրօնաւորին Ժամանակիրժին, որ այս մասին իմ ալ առաջնորդս եղած է :

գոյն պատիւներով ընդունիլ զայն։ Ուստի Լեւոնը դիմաւորելու համար դրկեց իր պալատին գլխաւոր պաշտօնատարներն եւ ուրիշ բազմաթիւ անձնաւորութիւններ։ իսկ երբ Լեւոն մօտեցաւ, Հոփքարդ՝ իր շուրջն ունենալով ձիաւորներու բազմութիւն մը՝ անձամբ դիմաւորեց Հայոց թագաւորն եւ մեծ քաղցրութիւնով ողունեց ու խաղաղութեան համբոյր տալով՝ զինք տեսնելուն համար զգացած սիրանսքն յայտնեց։ Յետոյ արքայական պալատ առաջնորդելով՝ հանդէմներ սարքեց ու պատիւներ ընծայեց Լեւոնի, եւ չքեղ պալատ մը՝ անոր տրամադրութեան տակ դրաւ (1)։

Հանդիսական օրերն անցնելէ ետք՝ Անգլիայի թագաւորն իր բոլոր բարձր պաշտօնէութիւնն ու խորհրդականներն Ուեստմինստրի պալատն հրաւիրած էր, Հայոց թագաւորին առաջարկը պաշտօնապէս լսելու համար։ Ժողովին նախագահը Լեւոնէ խնդրեց պարզել իր տեսութիւնը։ Արդ՝ Լեւոն հետեւեալ յուղիչ ատենաբանութիւնն ըրաւ։

« Ոչ եթէ շողոքորթութիւնն՝ այլ մանաւանդ թէ եղբայրական եւ ճշմարիտ սէրն է որ կը հարկադրէ զիս ըսելու ձեզ, թէ արեւելեան ժողովուրդք՝ մինչեւ հիմա՝ հիացած են ձեր զօրութեան եւ մեծութեան վրայ։ Եւ զիրենք ուրիշ բան չարգելուր՝ զձեզ դրուատեօք պանծացընելէ, բայց եթէ այն անհաշտ ատելութիւնն՝ զոր ունին երկու մեծագոյն թագաւորութիւնք աշխարհի։ Աւա՛զ, իմ թշուառութիւնս խիստ անսովոր է, եւ բախտն անդադար կը թշնամանէ զիս, եւ կը ստիպէ զիս յանդիմանել զձեզ՝ թէ այս անգութ պառակտումն է որ պատճառ եղաւ իմ կործանմանս՝ անհաւատից եւ Յիսուսի թշնամեաց անարգել յաղթական եղող զէնքերէն, եւ թէ նոյն ինքն կը ձգէ զիս այս ողբալի վիճակիս մէջ, ըսելու՝ թէ թագաւորեցի ես ալ, եւ ահաւասիկ այն մեծ թագաւորս՝ խեղճ աքսորական մը դարձած՝ կ'ապրիմ հեծելու համար բախտին անուոց ճնշման տակ։ այն բախտին՝ որ պսակը՝ զարդ մը կը համարի իմ յուղարկաւորութեան հանդիսիս, եւ թագն՝ իբրեւ պատանք մը ի մահ դատապարտեալ յանցաւորաց։ Ո՛վ հզօր իշխանք, եթէ հատուցած ըլլայիք Աստուծոյ այն ծառայութիւնը՝ զոր իրեն կը պարտին ձեր զէնքերը, եւ առ որ շատ անգամ յորդուեցաք, արեւելքի տառապեալ քրիստոնեայք՝ — զոր նա գնեց իւրարեամբ՝ — այնչափ չէին հառաչեր սրոյ եւ մուրողութեան ճնշման տակ, այն աշխարհաց քաղաքները՝ որ երբեմն այնչափ ջերմեռանդ էին քրիստոսական հաւատոյ, եւ զիխաւորապէս Բեթղեհէմ փոքրիկ Յիսուսին ծննդավայրը, եւ աստուածայինն Սիոն՝ զոր նա այնչափ պայծառացուց եւ նշանաւոր ըրաւ իւր հրաշքներով, չէին հեծեր այսօր Թրքաց, Արաքաց եւ Պարսից անտանելի լծոյն ներքեւ։ Բայց զուք կ'արհամարհէք այս փառաւոր

(1) *Chronique du Religieux de Saint-Denys*, ms. U., br. 421-423 :

եւ փրկաւէտ առիթները՝ աշխարհակալութիւններ ընելու եւ պատերազմելու բարբարոսաց դէմ, որպէս զի միտք ձեր զէնքերը քրիստոնէութեան ծոցը : Վաթուուն տարի է որ շարունակ կը գողնան, կը կողոպտեն, հիմնայատակ կ'ընեն, կ'այրեն եւ քաղաքներ կը կործաննեն երկու կողմանէ ալ . աւարի կ'առնուն զաշտական երկիրներ, անմեղ գիւղացին կը կեղեքուի թագաւորաց կոփւներուն համար, եւ անվերջ պատերազմաց կը մասնուի : Եւ այս ամէն բանէն ի՞նչ իրական արդիւնք յառաջ եկաւ, բայց եթէ ահաւոր արիւնհեղութիւն : Ես կ'աղաչեմ ձեղ, ըսէք ինձ, երկու կողմէն ո՞րն աւելի շահաւոր ելաւ : Եթէ տրուէին այդ կարծեցեալ շահերը այնպիսի անձանց՝ որք կարենան ճշգութեամբ համեմատել շահը վեասուց հետ, ոչ ոք ձեղմէ պիտի ուրախանայ իւր յաղթութեանց վրայ, այլ պիտի սախզուի խոստովանիլ թէ անոնք իրեն շատ սուղի նստած են . գուք իսկ պիտի խոստովանիք, թէ զանոնք շահած էք ի ձեր թշուառութիւն, թէ այն ամէն պատուզք քիչ մը ժամանակ տեւեր են, եւ այնչափ առած տեղերէն հաղիւ ձեզի մէկ հատ միայն կը մնայ՝ ի փոխարէն այնչափ նեղութեանց եւ թափուած արեան : Գաղղիացիք թերեւս պիտի կարենան պարծիլ ուրիշ զարմանախօք . բայց խօսքս համառօտելու եւ ձեր շահերուն հակառակ վիճաբանութեանց մէջ չի մտնելու համար, վասն զի աւելի օգտակար է ըսել զճշմարիսն քան շողոմնել թագաւորաց կիրքերը՝ որ շատ իսկ ներողամիտ են, կը համարձակիմ ըսելու ձեղ, պերճափա՛յլ իշխանդ, թէ փառասիրութիւնն է որ զձեղ կը զրդէ ի պատերազմ՝ տիբելու համար Գաղղիոյ : Բայց եթէ հին թագաւորք ամէն ժամանակ համատաներ են անոր ժառանգութիւնը իրենց ցեղին մէջ, եւ եթէ ինքնակալաց զօրութիւնը մամնաւորապէս իրենց հպատակաց սիրոյն եւ հնագնանգութեան մէջ կը կայսնայ, կարծեմ թէ այն թագը անխախտելի է բոլոր ձեր յարձակմանց դէմ, եւ ձեզ լաւ խորհուրդ մը կու տամ գաղթեցլնելու արեան հեղեղը, եւ դոհանալու ձեր օրինաւոր իշխանութեամբ : Ուստի ձեր բոլոր այդ պահանջներն ստուգիւ սերմանք են եղեռնաւոր ատելութեան մը, եւ հազար պատերազմունք անօգուտք տպագյին, կամ աւելի ճիշդն ըսել՝ արգելք են ծրագրի մը՝ որ կընար ձեղ փառամատոյց եւ օգտաւէտ ըլլալ, եթէ գարձընէիք զէնքերնիդ՝ երկու կողմանէ ալ՝ յահարկութիւն թշնամեաց եւաչին : Դուք պիտի յաղթէիք անշուշտ այս մեր փրկութեան սուրբ նշանին տակ, եւ պիտի խորտակէիք յայնկոյս ծովուն մնացած թշուառ քրիստոնէից լուծը եւ շղթաները, որ ձեղի ձեռք կը կարկառեն, եւ կը յուսան իրենց ազատութիւնը ձեր միաբան օգնութենէն՝ որուն կը սպասեն օրէ օր (1) :

(1) Տե՛ս Բազմավիշի 1897 թ. մարտի Յաւելուածք : Հմիմ. Սէն-Դընիի կրօնաւորին ժամանակիրք, հմ. Ա. Եր. 423—427 :

Անգլիայի թագաւորն երբեք չվշտացաւ Լեւոնի խիստ բայց արդարացի դիտողութիւններէն . ուստի՝ հետեւեալ կարճ պատասխանը տուաւ .

« Ես սիրով կ'ընդունիմ խաղաղութեան գաշինքը , եթէ զայն բերէք ինձ այն պայմաններով՝ զորս զբաւ հանգուցեալ թագաւորն՝ իմ բարձրապատիւ տէրս եւ հայրա : Գաղղիոյ թագաւորութիւնը իրեն կը պատկանէր մօրը իրաւամբ , եւ նա յանձն առաւ թողույ իւր պահանջը՝ միայն թէ արուին իրեն Դիւլյէննի (1) եւ նորմանդիոյ դրասութիւնները : Ես ալ հօրս գաղափարին վրայ եմ , որ եթէ կատարուի , պատրաստ եմ կնքելու խաղաղութեան գաշինքը , եւ հաստատելու Գաղղիոյ թագին հետ անվերջ դաշնակցութիւն մը(2): »

Բայց որպէս զի Լեւոնի առաջարկն հմուտ պաշտօնեաներու կողմէ քննութեան առնուի եւ անմիջապէս զործի ձեռնարկուի , իր 1386 յունի 22-ի հրովարտակով վեց հոգիէ բաղկացած Քննիչ Յանձնախումբ մը կազմեց , և « Մեր Եղայրակից Հայոց Թագաւորին կողմէ Մեզի եղած սրադապին աղաջանաց եւ խնդրանաց համեմատա » , ինչպէս կըսէ նոյն հրովարտակը (3) , սկզբունքով հաշտութիւնն ընդունեց : Կը մնար պայմաններու մասին խորհիլ :

Դժբախտաբար ամէն կողմէ փափագուած հաշտութիւնը տեղի չունեցաւ , որովհետեւ , ինչպէս համարձակ կերպով յայտաբալած էր Լեւոն , « Փատասիրութիւնն » — աւելցնենք նաև՝ երկրակալական աղահութիւնը — արգելք էր այսպիսի վսեմ նպաստակի մը իրազործման . մարդիկ կը նախընտրէն իրար ուտել քան թէ իրարու ձեռք սեղմել :

Անգլիացի ժամանակադիր մը՝ Հոլինչէդ՝ այսպէս կը խօսի Լեւոնի Լոնդոն երթալուն և վորձած հաշտութեան մասին . « Այս տարի Հոկտեմբ թագաւորը և Ծնունդը կը տօնէր Էլթամի մէջ , ուր իրեն եկաւ Հայաստանի թագաւորը՝ Լեւոն , որուն երկիրն ու թագաւորութիւնը Թուրքերէն նուանուելու վասնդին մէջ ըլլալով՝ ան քրիստոնէութեան այս արեւմըտեան երկիրներն եկած էր քրիստոնեայ իշխաններէն օգնութիւն ու նպաստ ինդրելու համար : Թագաւորը պատուով ընդունեց զայն եւ անոր խընդիրքի մասին խորհուրդ ընելէ ետքը՝ մեծագումար զբամ եւ ուրիշ ճոխ նուէրներ առւաւ անոր , հանդերձ — ինչպէս կը զբեն ոմանք — իրեն ցկեանս վճարելի հաղարտուկեայ տարեթոշակով մը : Ան հոս երկու ամիս

(1) Բազմավեապ տպած է՝ Գույան :

(2) Անդ , նոյն երես :

(3) Այս հրովարտակին մէջ Հայոց մասին ուրիշ քան չըլլալուն՝ անոր քարզմանութիւնը զանց կընեմ . բայց իբրև Լեւոնի հետ կապ ունեցող վաւերագիր՝ բնագիրը կը դնեմ գրքիս վերջը , զոր Տե՛ս Document XX.

Ապահովագիր վասն պատգահաւորաց Լեւոնի (1)

ԹԱԳԱԼԻՈՐՆ իւր Արքունի Հրովարտակով, որ պիտի զօրէ մինչեւ յմիրձակայ տօն Սրբութեան երանուհւոյ Կուսին (—Տեառնընդառաջ), կ'առնու առաջիկայ Սպահովլագրովս իւր առանձին հովանուաւորութեան եւ պաշտպանութեան ներքեւ զՓրանկիսկոս Միր՝ Սենեկալ Մեծափառ իշխան Հայոց Արքայի, եւ զՅովիանենես Միր՝ Սենեկապետ նոյն թագաւորին, որոնք արդէն Գաղիոյ Կողմերը կը գտնուին, հինգ ձիաւորներով՝ ի միասին իրենց ընկերակցութեան համար, Սնգլիական Տէրութեան մէջ՝ իւր իշխանութեամբն ու զօրութեամբ, երբ իրենք հոս գանու միան, եւ ասկից նորին Գաղիոյ երկիրը վերադառնան. եւ միանգամայն իրենց ամեն ինչքերն ու կազմածները:

Վկայ է Արքայն, առ Դղելին Ուինդսորի, ի 27 Սեպտեմբերի:
Ի ձեռն նորին Արքայի;

Լեւոնի կրկին անգամ Լոնդոն երթալուն ապացոյցը կը գտնուի յիշեալ Բայմերի մէջ (Foedera, հա. Գ, մասն Գ, եր. 38), որ յանուն Լեւոնի տրուած 1392 դեկտ. 11 թուակիր հետեւեալ ապահովագիրը կը հրատարակէ(2).

Երկրորդ ապահովագիր տուեալ Լեւոնի (3)

ԹԱԳԱԼԻՈՐՆ իւր Արքունի Հրովարտակով, որ մէկ տարի պիտի զօրէ. ըստ հաւանութեան իւր Ժողովոյն, այս ապահովութեան թըզթովլս կ'առնու իւր առանձին պաշտպանութեան եւ հովանուորութեան ներքեւ իրեն սիրելի Եղբայրակից Լեւոն Հայոց Թագաւորն՝

(1) Բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document XXIV.

(2) Այս վաւերագրով Լեւոնի Երկրորդ անգամ Լոնդոն երթալն հաստատելեց՝ միանգամ ընդ միւս կը ներենուի Հողինեկի նետեւեալ բարբանջանեն ալ. «Ամ Տեառն 1386, յամի բազաւորութեան (Հոլիֆարդի)՝ 10.—Նոյն ատենները Հայաստանի բազաւորը խնդրեց որ իրեն ապահով ուղեւորաքիւն մը շնորհուի վերսին այս Երկիրը (Անգլիա) գալու եւ բազաւորին նետ Անգլիայի եւ Ֆրանսայի բազաւորութիւններու միջեւ իրազործելի խաղաղութեան մը մասին խօսելու. բայց կասկածուելով որ իր միտքն ոչ քէ բարի վախճանն եր, այլ բազաւորին շնորհալի ձեռքերեն մեծ նուերներ սահալով անձնապես օգտուիլ, իր խնդիրը չշնորհուեցաւ:» (Holinshed, *Chronicles of England*, հա. Բ, եր. 453):

(3) Բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document XXV.

ընկերակցութեամբ վաթսուն մարդկանց ու ձիաւորներու, անոնց ամեւնուն ինչքերով լև ու կաղմածներով և հանդերձ, երբ ինքն Անդլիոյ Տէրութեան Երկիրը գայ, եւ պարսպաւոր քաղաքներէ կամ ուրիշ անդերէ անցնի, հոս միայ եւ ասկից օտար աշխարհի կողմերն երթայ՝ որչափ որ նոյն Թագաւորին հաճոյ երեւնայ.

Պայմանաւ միայն՝ որ միշտ նոյն Թագաւորն եւ իրեն մարդկը ցուցընեն վերոյիշեալ Ապահովագրոյն Արքունի Հրովարտակը նոյն Արքունական պարսպաւոր քաղաքաց պահապաններուն, երբ ներս մտնեն. ուստի ոչ ոք յիշեալ մարդիկներէն նենգաւոր եւ մատնիչ համարուի, ո՛չ ալ սոյն Թագաւորութեան Երկրէն գուրս հանուի, եւ ոչ ուրիշ մէկ մը Թագաւորին թշնամիներէն սեպուի:

Վկայ է Արքայն, առ Ռւեստինստրի, 'ի 11 'Դեկտեմբերի:
'Ի ձեռն Համաօսագրի՝ Մասնաւոր Կենով:

ՃԶ

ԼԵՒԵՆԻ ՎԵՐԱՊԱՐԱՆԻ Խ ՊԱՐԽԱ

Պատերազմին վերջ մը տրուելու եւ երկու ազգերու միջեւ խաղաղութեան հաստատման համար իր Կատարած միջնորդութեան անդեկազիրը փութով ներկայացուց Լեւոն Կարոլոսի, Դուլիի վրայէն Կալէ եւ անկէ ալ Էլլիւզ անցնելով (1386 մայիս 15—20):

Խաղաղութեան պայմաններու քննութեան համար նոր ժողով մը նշանակուած էր Լելինդէնի մէջ, որ կը գտնուի Կալէի եւ Բուլոյնի միջեւ: Անզիայի թագաւորն անձամբ ներկայ պիտի գտնուէր ժողովին եւ Ֆրանսայի թագաւորին հետ «բերան ի բերան» պիտի խօսէր. բայց իր խոստումը չկատարեց, այլ իրեն տեղ Լանգասաների եւ Գլուխսաների գքսերը դրկեց: Ֆրանսայի թագաւորն ալ իր կողմէ Բերրիի եւ Բուրգոնի գքսերը դրկեց, ընկերակցութեամբ Հայոց թագաւորին: «Հայաստանի թագաւորը շատ կը ցանկար որ Ֆրանսայի եւ Անդլիոյի միջեւ խաղաղութիւն հաստատուէր, յուսալով որ պիտի կրնար շուտով թագաւորներէն օդնութիւն մը ձեռք բերել իր աէրութիւնը վերահաստատելու համար: Բայց վերջապէս գքսերն ու անոնց ընկերացող ուրիշ խորհրդականներն իրենց դաշնագրու-

թեան յօդուածներն ուշի ուշով վերծանելէ և քննելէ յետոյ՝ անոնց ո՞չ
մէկն ընդունեցին, ո՞չ ալ կնքեցին (1) : »

Հոհարդ Բ, թագաւոր Անգլիայի
Richard II, roi d'Angleterre.

Այս անյաջողութենէ ետք Լեւոն քաշուեցաւ իր Սէնտ-Ռունի պա-
լասը, ուր խաղաղ կերպով ապրեցաւ մինչեւ որ վերջնականապէս փոխա-

(1) Հոլինձեղի յիշեալ զիրքը, հս. Բ, եր. 480 : Հոլինձեղ այս ժողովին գումարումը կը դնէ « յամի Տեառն 1893 », փոխանակ՝ 1386-ի : Հմմս. Սէն-Դընիի կրօնաւորին ժամանակագիրքը, հս. Ա, եր. 427-9 :

դրուեցաւ Պարիս , Տուրնէլի պալատը (1) : Այստեղ փոխազրուելուն պատճառն այն էր , որ Կարոլոս Զ հեռացած ըլլալով Լուվրի պալատէն եւ բնակութիւն հաստատած Ա. Պօղոսի պալատը (2) , որ Տուրնէլի դէմը կը գտնուէր , միշտ պէտք ունէր Լեւոնի բարի խորհուրդներուն . ուստի՝ փափակեցաւ որ Հայոց թագաւորն իրեն մօտ ըլլայ եւ մասնակցի արքունի ժողովներու , ինչպէս կըսէ Միլեն (3) : Ասոր իրը ապացոյց կրնամ յիշել նաեւ , որ Լեւոն անբաժան հետեւած է Կարոլոսի , ուր որ գացած է Ֆրանսայի թագաւորը , նոյն իսկ հանդէսներու եւ խրախճանութիւններու մէջ (4) : Այս հանդէսներու ժամանակ Լեւոն ընդհանրապէս պատուի առաջին տեղը գրաւած է . ինչպէս՝ 1389-ին Սէն-Դընիի մէջ ի պատիւ սիկիլիական հեծելազօրին տրուած հանդէսի մը ժամանակ Կարոլոսի աջ կողմը նստած է Միկիլիայի թագուհին , Բուրգոյնի եւ Տուրէնի դքսերը , ու յետոյ՝ Հայոց թագաւորը (5) : Իսկ նոյն տարին երբ Կարոլոսի կինը՝ Isabeau de Bavière՝ հանդիսաւոր արարողութիւններով Ֆրանսայի թագուհի կը պսակուէր եւ մեծաշուք սեղանի մը չուրջ բազմած էին բոլոր բարձրաստիճան հրաւիրեալներ , Լեւոն կը նստէր թագուհին քով : Ուրիշ անգամ մըն ալ , 1391-ին , Կարոլոսի յաղթական կերպով Ամրէն մտած օրը՝ Հայոց թագաւորը կը քալէր Ֆրանսայի թագաւորին քովէն , յետոյ կուգային թագաւորին հօրեղբայրներն ու այլ ազգականները (6) :

Ասոնցմէ դուրս տեղեկութիւն չունինք , թէ Հայոց թագաւորն ուրիշ ի՞նչ գործ տեսած է Ֆրանսայի մէջ , եւ ի՞նչ կեանք վարած (7) , միայն գիտենք թէ Անգլիայի թագաւորէն ընդունած գոհարեղէններն ու զարդերը գողցնել տուած է Պարիսի մէջ (8) , եւ Կաստիյայի Յովհաննէս թագաւո-

(1) Պալատիս մասին Տե՛ս զրքիս Եր. 6 , իսկ պատկեր՝ Եր. 23 :

(2) Պալատիս եւ համանուն եկեղեցիի մասին Տե՛ս զրքիս Եր. 4 :

(3) « Le roi d'Arménie fut admis dans le conseil, où il donna quelquefois de bons avis. » (A. - L. Millin, *Antiquités nationales*, հս. Ա, Եր. 125) :

(4) Տե՛ս Ֆրուասար , զիրք Գ , զլ. ԻԶ :

(5) *Chronique du Religieux de Saint-Denys*, հս. Ա, Եր. 591.

(6) *Chronique du Religieux de Saint-Denys*, հս. Ա, Եր. 737 :

(7) Ուրիշ Տեղ (զլ. ԻԳ) Լեւոնի զաւակներու մասին խօսած ատիքը պիտի ներկայանայ մի ժամի տողով բնելիու , երե ներելի է , Հայոց վերջին բաւորին ներքին կեանքը , ամբողջացնելու համար այս կենազրութիւնը :

(8) N. Jorga, *Philippe de Mézières*, Եր. 464 :

ըին մեռնելովը (1390)՝ իր յաջորդն — Ենրիկ Դ — 13 ապրիլ 1391 թուակիր հրովարտակով ետ առած է Լեւոնէ Մագրիդի տանուտիրութիւնը . իսկ միւս կողմէ կանոնաւոր կերպով գանձած է Կարոլոս Զ-է իրեն յատկացուած ամսականները , ինչպէս կը տեսնուի հետևեալ վաւերագրերէն , որոնց իսկականները պահուած են Պարիսի Ազգ . Մատենադարանին մէջ (1) :

Անսական այլ անդորրագիր Լեւոնի (2)

[Լեւոն], օնուիիւն Սատուծոյ , քազաւոր Հայոց : Ս.մէն անոնք որ ներկայ գրութիւնս պիտի տեսնեն՝ զիտանի , որ պատերազմական զործի սահմանուած [նորատաներու] ընդհանուր հարկահաւաք Յակրբ Հեմոնէ սասցանք հիմգիարիւր ժրանկ ուկի , զոր պերեաւուք [քազաւորը մեզ] պատուիրեց ամէն ամիս ստանալ իրմէ , մէկ տարւան համար , սկսելով վերջին յունուարի առաջին օրէն մինչեւ յառաջիկայ զեկտեմբերի վերջին օրը , ինչպէս կը տեսնուի յիշեալ պերեաւուք քազաւորին կողմէ այս մասին տրուած հրամանագրէն , որ գրուած է Մատենի մէջ , 1389 մարտ 3-ին : Յիշեալ հիմգիարիւր ժրանկ ուկինք ուս զոհ ենի և ամբողջութեամբ սասցած . իսկ վերոյիշեալ պերեաւուք քազաւորը , յիշեալ ընդհանուր հարկահաւաքն ու միւս բոլոր անձերն որոնց անդորրագիր տալ պէտք էր՝ պարտէ ազատ կը կացուցանենք : Ի վկայութիւն առաջ՝ ներկայ անդորրագրին վրայ մեր անձնական կնիքը զնել տուինք : Տուեալ ի Պարիս , 23-րդ օրն մարտի , օնուիաց բուփն 1389 :

* * *

Այլ հրահանագիր Կարոլոսի Զ (3)

Կարոլոս , չնորհիւն Աստուծոյ , թագաւոր Ֆրանսայի . Պատերազմական գործի սահմանուած նպաստներու վրայ մեր սիրելի եւ հաւատարիմ պաշտօնակալ խորհրդականներուն՝ ողջոյն եւ սէր : Կը հրամայենք եւ կը պատուիրենք ձեզ , որ յիշեալ նպաստներու ընդհանուր հարկահաւաք Յակոբ Հեմոնի միջոցով մեր յոյժ պատուական եւ

(1) Ոմանք կը կարծեն թէ Լեւոն կրկին անգամ Սպանիա գացած բլլայ : Սխալ է ասիկա եւ՝ ո՛չ մէկ վաւերագրով հատատուած :

(2) Բնագիրը Տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document XXVI.

(3) Բնագիրը Տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document XXVII.

յոյժ սիրելի եղբայրակցին՝ Հայոց թագաւորին՝ — եւ կամ իր հաստատ հրամանին — առաք եւ յանձնէք ամսէ ամիս հինգհարիւր ֆրանկ ոսկի, ամբողջ տարի մը, որ այս տարւան համար կընէ վեցհարիւր ֆրանկ, սկսելով վերջին յունուարի առաջին օրէն մինչեւ յառաջիկայդեկտեմբերի վերջին օրը։ Այս գումարն ստանալ այն ձեւակերպութիւնով որ իրեն պատուիրեցինք անցած տարի, եւ ներկայ գրութիւնս միացնել մեր յիշեալ եղբայրակցին անդորրագրին հետ։ Ամէն ինչ որ պարզեւուած եւ յայտարարուած է՝ անոր պիտի տրուի։ Կուզենք որ առանց ո՛ եւ է առարկութեան տրուի եւ վճարուի, եւ յիշեալ ընդհանուր հարկահաւաքին հասոյթէն զեղջուի [նոյն գումարը՝] Պարիսի մէջ մեր հաշուասենեկի հաւատարիմ եւ սիրելի անձերու կողմէ, առանց միտ զնելու ասոր հակասող հրովարտակներու, հրամաններու եւ արգելքներու։ Տուշեալ ի Պարիս, 4-րդ օրն յունիսի, չորրոց թուին 1390, եւ մեր թագաւորութեան տասներորդ տարին։

Թագաւորին կողմէ՝ իր ժողովին մէջ՝
ՄՈՆՏԱԳԻԻ

* * *

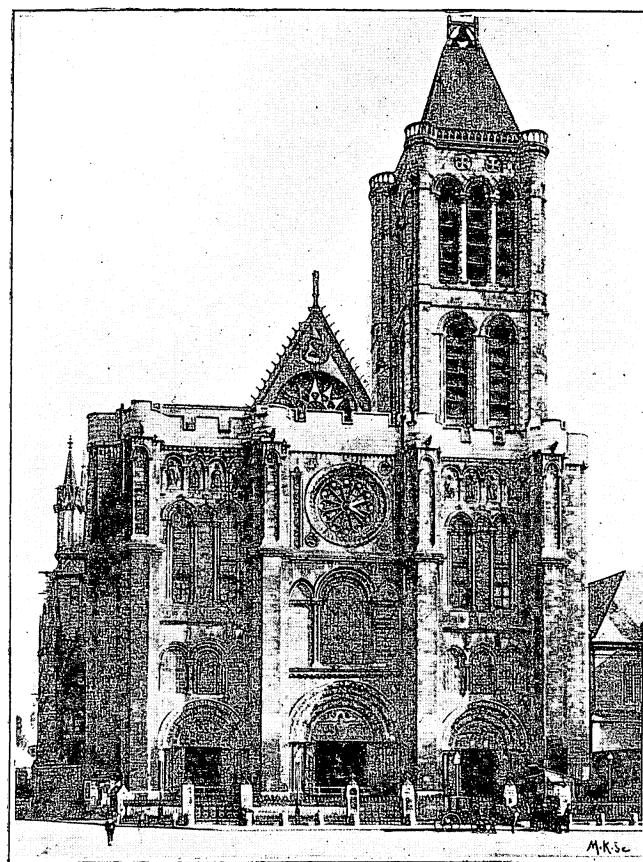
Երկամսեայ անդորրագիր Լեռնի (1)

Լեռն, օնորիւն Սատուծոյ, քազաւոր Հայոց : Ամէն ամսնիք որ ներկայ գրութիւնս պիտի տեսնեն՝ գիտեան, որ պատերազմնական նպատճերու բնորհանուր հարկահաւաք Յակոբ Հեմոնէ ստացան վերջին փետրուար ու մաս ամիսներու համար հազար ժրանիկ ոսկի, այն պատճառով որ պերեաւուիք քազաւորը պատուիւեց մեզ ամէն ամիս հինգհարիւր ժրանիկ ստանալ իրմէ, ամբողջ տարի մը, սկսելով վերջին յունուարի առաջի օրէն մինչեւ յառաջիկայդ դեկտեմբերի վերջին օրը, ինչպէս կը տեսնուի յիշեալ պերեաւուիք քազաւորին կողմէ։ այս մասին տրուած հրամանագրէն, որ գրուած է Պարիսի մէջ, 1390 յունիս 4-ին։ Յիշեալ հազար ժրանիկ ոսկին շատ զոհ ենք եւ ամբողջուրեամբ ստացած։ խոկ վերոյիշեալ պերեաւուիք քազաւորը, յիշեալ հարկահաւաքն ու միւս բոլոր անձերն որոնց անդորրագիր տալ պէտք էք՝ պարտէ ազատ կը կացուցանենք։ Խ վկայութիւն ասու՛ ներկայ անդորրագրին վրայ մեր անձնական կնիքը դնել տուինք։ Տուշեալ ի Պարիս, 14-րդ օրն յունիսի, օնորիաց քուին հազար երեխարիւր իննուն։

ԿԱՐԵՒ,

* * *

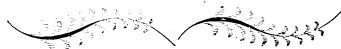
(1) Բնագիրը ՏԵ՛Ս գրքին վերջը՝ *Document XXVIII.*

Սեւանի վանական համալիր
L'Abbaye de Saint-Denis.

Հայոց թագաւորը՝ դէմքն ու ոտքերը բաց եւ սպիտակ վերարկու մը հագած պառկած է սպիտակափառ անկողնի մը մէջ . իսկ գլխուն քով զրուած է իր ոսկեղէն թագը : Դագաղին ընկերացող մոմակալներուն թիւը՝ չորսէն աւելի չէ եղած , միշտ սպիտակ զգեստներ հագած . նոյնպէս սպիտակ հագած են նաև գագաղաբարձ տասներկու աղքանները , ինչպէս Լեռն վափագ յայտնած էր իր կտակին մէջ , զոր պիտի տեսնենք վարը :

Ժամանակակից պատմիչ մը՝ Juvénal des Ursins իր Hist. de Charles VI գործին մէջ (ամ Տն. 1393) կը վկայէ , թէ Հայոց թագաւորն իր կենդանութեանը բարի համբաւ մը կը վայելէր եւ պարկեշտ կեանք մը կանցունէր , ապրելով իբրեւ ուղղափառ : Իր վայելու չխօսակցութիւններուն ու վարած պարկեշտ կեանքին համար շատ սիրելի եղած էր ամենուն , տինպէս որ՝ իր թաղման օրը դագաղին կը հետեւ էին իշխաններ եւ ահագին բազմութիւն մը ժողովրդեան :

Ճ

Լեռնի կտակը

 ին ժամանակ սովորութիւն էր , որ բարեպաշտ մարդոց կողմէ ի նալաստ եկեղեցիներու , վանքերու եւ ուրիշ հաստատութիւններու կատարուած բոլոր նուէրներն արձանագրուեին օգտուող շնութիւններու պատերուն վրայ , ինչպէս կը աեսնուի Հայաստանի բազմաթիւ եկեղեցիներուն վրայ . օրինակի համար՝ Անիի մէջ Առաքելոց եկեղեցին ամենահին արձանագրութիւնը կը սէ . « ՆԶ (= 1031) . թու . Շնորհիւն « Աստուծոյ ես Աքողամբ որդի Վահրամա իշխանաց իշխանի ետու զկառ « նուտի արտն ի սուրբ Առաքեալքս վասն եղբաւը իմո Գրիգորոյ առող « ջութեան եւ կենացն յերկարութեան » : Արդ՝ ասիկա այն ժամանակուան կտակն էր : Բասծու աւելի որոշ կերպով կը հաստատուի ուրիշ ընդարձակ արձանագրութիւնով մը , որ յիշեալ իշխանաց իշխան Վահրամի կողմէ գրուած է Մարմաշէնի Ա . Ստեփաննոսի եկեղեցին հարաւային պատին վրայ , այսպէս . — « Շնորհիւն Այ ես Վահրամ իշխանաց իշխան եւ « անթիպատ պատրիկ որդի Գրիգորի իշխանի Հայոց Մեծաց ի ցեղէ Պահապատ կաւունի եւ ի զարմից սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի որ յաղագ

« ի Քս յուսոյն հիմնադրեցի զսուրբ եւ զտիեզերական ուխտս Մար-
« մաշէն սկսեալ ի Նէլ (= 988) թուականին Հայոց յաւուրա Սմբատայ
« որդւոյ Աշոտոյ Հայոց թագաւորի մինչեւ ի ժամանակս Յովանիսի որդ-
« ւոյ Գագկայ Հայոց շահանշահի առն իմաստնոյ շինողի եւ խաղաղարարի
« եւ ի թուականս Հայոց Նէլ (= 1029) եւ կատարեցաք մեծ ջանիւ եւ
« բազում ծախիւք ես եւ մայր իմ Շուշիկ Հայոց տիկնաց տիկին եւ եղ-
« բարք իմ Վասակ իշխանաց իշխան որ նահատակեցաւ ի թուրքաց պատե-
« բազմի եւ Աբլղարիի Հայոց մարզպան եւ մանուկն Համզէ որք էաք ամե-
« նայն տամբ եւ տոհմիւ հաւատարիմ տերանց մերոց եւ նահատակեալ
« ի լերա տանս Հայոց աշխատութեամբ եւ արդեամբ մեր եւ որդւոց մե-
« րոց եւ գանձուց առատութեամբ եւ ամենայն հնարիւք ինսդրէաք զիսա-
« զաղութն աշխարհիս եւ զհասաւատութն եկեղեցեաց շինեցաք եւ այլ
« բազում եկեղեցիս եւ վանորայս բայց զտեղի հանգստեանս մերոյ առա-
« ւել պատուով մեծացուցաք եւ լիացուցաք ամենայն գոյիւք լերամբք եւ
« գաշտաւք աւանդեցաք ի սա գեղս եւ ագարակս գանձագինս զբագլարանի
« գեղ եւ զիւր ագարակն զՊողիսն եւ զՊորտանգն զԱրագէճ եւ զԱզատա
« զԱսմանէն եւ զեզնկայն : ի յԱւշականի այգիք եւ Դ ջաղաց . եւ Բ ջա-
« զաց ի Դողս ի յԱշտարակի այգի ի Կարրոյ գաշտի այգի . ի Սերկեւէի
« այգի ի Վժան այգի ի Մընի այգիք ի յԱնի աներ եւ կղպականի եւ զար-
« գարեցաք զսա ամենայն կազմութք ի լիշտատակ յաւիտենից մեղ եւ որդ-
« ւոց մերոց եւ կարգեցաք ի ձեռն սր հաւր Երեմիաի եւ որ զկնի յաջոր-
« գեցաւ Սոսթենէս նորին որդիացեալ . եւ փոխարէն հատուցման ընկալեալ
« մեր ի ժառանգաւորաց սր ուխտիս տարին Զ քառասունք անխափան
« մինչեւ ի գալուստն Քի արդ եթե ոք ի մերոց կամ յաւտարաց աւագ որ
« զմեր զտուրս ի սր ուխտէս պակասեցանէ կամ հայր որ զմեր ժամս
« խափանէ ինքն որոշեալ լիցի ի Քէ եւ զատող նորա սատանայ լիցի եւ
« մի տեսցէ նա զիառս Այ իսկ որք հաստատուն պահեն զաւանդս մեր
« աւրհնեալ եղիցին » :

Լեւոնի կտակն այսպէս չէ , եւ թերեւս միակն է իր անսակին մէջ .
վասն զի Հայոց վերջին թագաւորն Եւրոպայի մէջ ապրելով՝ իր կտակն ալ
եւրոպական եղանակով պատրաստած է , այսինքն՝ նախ անձամբ ներկայա-
ցած է երկու նօտարներու եւ գրել տուած իր վերջին կամքը . ետքը՝ նոյն
նօտարներու միջոցով զիմած է Պարիսի դատաւորապետութեան (prévôté)
եւ վաւերացնել տուած իր կտակը :

Չեմ կարծեր որ ուրիշ հայ թագաւոր մը այսպիսի կտակ մը աւան-
դած ըլլայ մեզ :

Լեւոնի կտակն երկու օրինակ գրուած ու վաւերացուած է՝ 1892 թ.

յուլիսի 20-ին հանդիպող շաբաթ օրը : Կտակակատար կարգուած են՝ 1) համբաւաւոր Ֆիլիպ դը Մէզիէր, կիարոսի Պետրոս Ա. թագաւորին նախկին դիւանապետը, որ քաշուած առանձնացած էր Կեղեստինեանց վանքը, ուր ամփոփուեցաւ իր մարմինն ալ (*). 2) վանահայրն (1) այն Միաբանութեան որուն եկեղեցին մէջ պիտի թաղուէր իր մարմինը. եւ 3) իր երկու սենեկապետները՝ Փրանկիսկոս Միր ու Լուդովիկոս :

Կտակին երկու օրինակներն ալ կորսուած են հիմա . բայց բարեբախտաբար Կեղեստինեանց վանքին յատկացուած սիմեբու (fondations, վաֆֆ) մատենին մէջ, որ հիմա Փրանսական Ազգային Դիւանարանը կը պահուի եւ կը կրէ LL 1505 թիւը, ամբողջապէս ընդօրինակուած է բարեպաշտական ու բարեգործական նուէրներու կարգին, եր. 9—19 : Տարակոյս չկայ թէ այս կտակին իսկական մէկ օրինակը պահուած էր Լեւոնի քով, իսկ միւսը՝ իբրեւ կտակընկալ՝ Կեղեստինեանց վանքը, ինչպէս կը հաստատուի

(*) Ահաւասիկ Ֆիլիպ դը Մէզիէրի տապանագիրը, որ իր կենագրութեան ամփոփումն է. « Cy gist Monseigneur Philippe de Maizieres en Sainctois, chevallier, chancelier de Chypre, conseiller et banneret de l'hostel du Roy de France Charles, le quint de ce nom, qui trespassa de la gloire de l'hostel royal a l'humillité des Celestins, l'an de grace MCCCLXXX, et rendit son esprit a Dieu le XXIXe jour de may, l'an de grace MCCCCV.—Ledict chevallier fut fait chancelier de Chypre au temps de tres vaillant roy Pierre de Lusignan, quin roy latin de Hierusalem apres Godeffroy de Bouillon, roy de Chypre ; lequel, par sa grande prouesse et haulte entreprinse, print par bataille et a ses frais les citez d'Alexandrie en Egypte, Tripoly en Syrie, Layas en Arménie, Sathalie en Turquie et plusieurs aultres citez et chasteaux sur les ennemis de la soy de Jesus Christ; et, apres la piteuse mort du tres excellent Roy, ledict son chancelier fut appellé au service du Pape Gregoire XIe et finallement au service de son droict seigneur naturel, lettré, sage, debonnaire, catholique et bien fortuné Roy de France, Charles, le quint de son nom, desquels Pape et Roy les bonnes memoires soient presentes devant Dieu.» (E. Raunié, *Épitaphier du Vieux Paris*, hs. B, եր. 425—427.

(1) Կերեւի թէ այս վանահայրին անունն էր Fr. Guy de Ruy, որովհետեւ Պարիսի Ազգ. Դիւանարանին մէջ պահուած S 3801 թիւը կրող ձեռագիրը՝ թղ. 235 թ. Ֆիլիպ դը Մէզիէրի հետ միասին կը լիւատակ զայն, իբրեւ կտակակատար Լեւոնի :

յիշեալ Դիւանարանի Տ 3801 ձեռագրով, որ կեղեստինեանց Միաբանութեան ունեցած ինչքերուն մէկ հին ցուցակն է : Այս ցուցակին մէջ արձանագրուած կը գտնենք, թղ. 125 թ. «Վաւերական կտակ լատինացեղ բարի թաղաւորին Հայոց՝ Լեւոնի Ե Լուսինեան» :

Կտակին պարունակութիւնն է . — Լեւոնի թաղման վերաբերեալ կարգադրութիւններ եւ Պարիսի տասներկու եկեղեցիներու ու հիւանդանոցներու օգտին փոքրիկ նուէրներ . ունեցած հարատութիւնն ալ հաւասարապէս բաժնել աղքատներու, կեղեստինեանց կամ այն եկեղեցին որուն մէջ պիտի թաղուի, իր անհարազատ զաւկին եւ իր պալատական պաշտօնեաներուն :

Անուասիկ կտակին հաւատարիմ թարգմանութիւնը, զոր կատարած եմ ֆրանսական Աղդ. Դիւանարանի վերոյիշեալ օրինակին վրայէն, անձամբ քննելով ձեռագիրը (1) .

Պատճեն կտակի բարձրապատիւ եւ հզօր իշխան Լեւոնի՝ բազաւորին Հայոց

Յուլիաննէս, տանուտէր Ֆոլլիի, ասպէտ, խորիթական մեր վեհափառ Թագաւորին, եւ վերակացու Պարիսի դատաւորապետութեան . ամէն անոնց որ այս գրութիւնը պիտի տեսնեն, ողջոյն :

Կը ծանուցաննենք, թէ մեր վեհափառ Թագաւորէն Շաթլէի մէջ հաստատուած երդուեալ նօտար նիկողոս Ֆէռուի եւ Յոհվաննէս Խըրէի առջեւ անձամբ ներկայանալով յանձնարարեց հետեւեալը .

Անուազարմ եւ վսեմապատիւ իշխան Լեւոն, շնորհիւն Աստուծոյ, Թագաւոր Հայոց, մարմնովն ու մտքովն առողջ եւ, — ինչպէս որ ինք կըսէր եւ պայծառ կերպով ալ կը տեսնուէր, — շատ լաւ ու ֆշմարիտ իմացականութեան մէջ գտնուած միջոցին, նկատելով որ կարծ են մարդուս օրերը, եւ թէ մահն ամենէն ստոյգ բան մըն է, ինչպէս եւ իր ժամն ալ ամենէն անստոյգ բան մըն է, ուստի մինչդեռ իր խելքը գլուխն է. սրտանց փափագեցաւ որ իր հոգիին փրկութեանը հոգ ու դարման տանի եւ Տէր մեր Ֆիսուսի Քրիստոսի' այս անցողական կեան-

(1) Բնագիրը ՏԵ՛Ն գրքիս վերջը՝ Document XXX. Այս կտակին Ֆրանսիական օրինակն իրաւակած են Լանգուա եւ ուրիշներ, բայց բոլորն ալ վսալաւատ եւ պակասաւոր. օրինակ՝ Լանգուայի պէս գիտնական անձի մը հրաւակութեան մէջ չորս ՏԵ՛Ն տող փախած է, առանց հաշուի առնելու մոռցուած բազմաթիւ բառերն ու վիսացող պալեները . . .

քին մէջ իրեն շնորհած ինչքերը՝ Աստուծոյ փառքին ու իր հոգիին փրկութեանը համար՝ կտակով կարգադրէ ու բաժնէ։ Այս նպատակով՝ իր կտակն իր վերջին կամքին համաձայն յիշեալ նօտարներու ներկայութեան յօրին եց ու կարգադրեց յանուն Հօր, եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, իետեւեալ կերպով ու եղանակով։

Նախ. որպէս բարի քրիստոնեայ եւ Ֆշմարիտ կաթոլիկ յանձնեց եւ կը յանձնէ իր հոգին՝ երբ մարմնէն բաժնուի՝ մեր ամենողորմած Հօր՝ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ անոր մօր՝ ամենափառաւորեալ Կոյս Մարիամու, սուրբ Միքայէլ իրեշտակապետին, սուրբ Պետրոսի եւ սուրբ Պողոսի, եւ Արքայութեան բոլոր օրինեալ՝ փառաւորեալ ու սուրբ դասուն։ Ապա՝ յիշեալ կտակարարը կամեցաւ ու պատուիրեց Թաղումիլ Պարիսի Կեղեստինեանց կրօնաւորներու եկեղեցին օրինեալ հողին մէջ, այն պարագային՝ եթէ ֆրանսայի մէջ վախճանի, եւ եթէ յիշեալ կրօնաւորներն համին ընդունիլ զինքը՝ վարը յիշուած պատարագներով, որոնք պիտի կատարուին իրենց եկեղեցին մէջ։ Բայց եթէ նոյն կրօնաւորներն այս պայմաններով չուզեն ընդունիլ զինքը, այժմէն կը փափագի եւ կը պատուիրէ Թաղումիլ Պարիսի Կարտուսեան կրօնաւորներու եկեղեցին մէջ, մի եւ նոյն պայմաններով, եթէ հաճին։ իսկ եթէ անոնք ալ չընդունին՝ կը պատուիրէ Թաղումիլ Պարիսի Աւգուստինեանց կամ Կորդելեանց եկեղեցին մէջ, իր վարը յիշուած կտակակատարներուն կամքին համաձայն, ինչ կերպով որ անոնք յարմար դատեն։ Ու նաեւ կտակարարս կը փափագի եւ կը պատուիրէ որ իր դագաղին վրայ պաշտօն կատարուած օրը՝ երբ զինք կառաջնորդեն դէպի գերեզման՝ հագած ըլլայ սպիտակ հաստ վերաբերու (flossocco) մը. իր դէմքն ու ոտքերը բաց ըլլան, եւ տասներկու սպիտակազգեստ հասարակ աղքատներ թող կրեն դագաղը. նոյն արարողութեան ժամանակ պէտք է որ չորս չափ միայն գտնուի, զորս պէտք է կրեն վերիններուն նման սպիտակազգեստ չորս աղքատներ։

Դարձեալ, յիշեալ կտակարարը կը փափագի եւ կը պատուիրէ որ իր կտակակատարները, որոնց անունները պիտի յիշենք վարը, վճարեն իր բոլոր պարտքերը՝ անոնց խսկութիւնը բաւարար կերպով ստուգելէ վերջ, եւ հատուցանեն իր պատճառած վնասները։

Նոյնպէս, կը փափագի եւ կը պատուիրէ անմիջապէս վճարել Ստեփաննոսի՝ Հայոց Սիս քաղաքի Ասպետին՝ հարիւր Քրանկ, զոր կը պարտի անոր եւ կը խոստովանի պարտական ըլլալը։ Եթէ յիշեալ Ստեփաննոս վախճանած ըլլայ, նոյն հարիւր Քրանկի գումարը վճարուի Ստեփաննոսի զաւակներուն, որոնք (հիմա) Կիպրոսի մէջ կը բնակին։ իսկ (վերջն) ուր որ ըլլան։ Եթէ անոնք ալ վախճանած ըլլան, յիշեալ կտակակատարներու կարգադրութիւնով, այդ հարիւր Քրանկի ոսկին՝ Աստուծոյ սիրուն եւ իբրեւ ուղորմութիւն՝ բաշխուի աղքատներու, յիշեալ Ստեփաննոսի հոգիին համար։

Դարձեալ , իր Թաղուելիք Եկեղեցին կը Թողու իր մատրան բո լոր զարդերը , այսինքն՝ զգեստներ , սկիհներ , խաչեր , մասնատուփեր , մասունքներ եւ իր մատրան պատկանող ուրիշ բոլոր առարկաները : Այս պարագային երբ ո եւ է վէճ պատահի , իր յիշեալ կտակակատարներուն կարգադրութիւնով Թող լուծուի վէճը :

Նոյնպէս , St. Nicolas des Champs Եկեղեցին սնտուկին , ժողովրդապետին ու քահանաներուն կը Թողու չորս պարիսեան ոսկի , այն Է՝ պարիսեան քառասուն սոլյ նոյն Եկեղեցիի յիշեալ սնտուկին , եւ քառասուն սոլյ յիշեալ ժովլդապետին ու քահանաներուն , որպէս զի կտակարարին հոգիին համար աղօթեն առ Աստուած :

Նոյնպէս , Պարիսի Notre Dame Եկեղեցին կը Թողու երեք ֆրանկ ոսկի :

Նոյնպէս , Պարիսի Hotel-Dieu հիւանդանոցին կը Թողու հինգ ֆրանկ . իր դիակին վրայ հսկում մը կատարելու համար :

Նոյնպէս , Պարիսի Սէն-Դընի փողոցին մէջ գտնուած Ste.Catherine հիւանդանոցին կը Թողու չորս ֆրանկ , իրենց Եկեղեցին մէջ հսկում , ձայնաւոր պատարագ եւ հոգեհանգիստ մը կատարելու համար :

Նոյնպէս , Պարիսի Sérurierc հիւանդանոցին կը Թողու չորս ֆրանկ ոսկի , կտակարարիս դիակին վրայ հսկում մը եւ նոյն հիւանդանոցին մէջ հանդիսաւոր պատարագ կատարելու համար :

Նոյնպէս , Պարիսի St. Jacques հիւանդանոցին կը Թողու երեք ֆրանկ , իր դիակին վրայ հսկում մը կատարելու համար :

Նոյնպէս , Պարիսի Quatuor Templiers (Quatres ordres Mendians) Ուխտերէն — այսինքն՝ Կորդելեանց , Կարմեղեանց , Յակոբեանց եւ Աւգոստինեանց — իւրաքանչիւրին կը Թողու հինգ-հինգ ֆրանկ , իր դիակին վրայ հսկում մը կատարելու համար :

Նոյնպէս , Պարիսի Sts. Innocents գերեզմաննոցին Ուկերատան սընտուկին կը Թողու երեք ֆրանկ :

Նոյնպէս , Պարիսի Բիյէտմներու , ս. Խաչի , Սպիտակ Կրկնոցաւորներու եւ Դպրոցականաց Հովտի ս. Կատարինէի (St. Catherine du val des Escoliers) կրօնաւորներէն իւրաքանչիւր Ուխտին կը Թողու երեք-երեք ֆրանկ ոսկի , յիշեալ կտակարարին դիակին վրայ հսկում մը կատարելու համար :

Նոյնպէս , Պարիսին դուրս բնակող կարգուսեան կրօնաւորներուն կը Թողու հինգ ֆրանկ , իրենց Եկեղեցին մէջ հսկում , հանդիսաւոր պատարագ եւ հոգեհանգիստ մը կատարելու համար :

Դարձեալ , նոյն կտակարարը կը փափագի եւ կը պատուիրէ , որ իր բոլոր շարժական եւ անշարժ ստացուածքն որ ունի եւ պիտի ունենայ մեռած օրը՝ ծովէն ասդին ո՞ր տեղն ալ ըլլայ՝ չորս հաւասար մասերու բաժնուին , իր կտակակատարներուն կամքին եւ կարգադրութեան

իամածայն : Այս շարժական եւ անշարժ ստացուածքին առաջին մասը կարելի եղածին չափ շահաւէտ գնով մը ծախուի կամ տրուի իր յիշեալ կտակակատարներուն կողմէ : Այս առաջին մասին վաճառումէն գոյացած գումարը տրուի եւ բաշխուի աղքատներու , Աստուծոյ սիրուն՝ ողորմութեան համար , նոյնպէս եւ կտակարարիս հոգիին համար թիւ եւ ձայնաւոր պատարագներ ընել տալու , եւ ներկայ կտակագրին մէջ ծանուցուած հրիտակները կատարելու համար : Երկրորդ մասին գալով , կտակարարը կը փափագի եւ կը պատուիրէ որ յիշեալ կտակակատարներու կողմէ ծախուի , եւ այդ վաճառումէն գոյացած եւ մնացած դրամով տարեկան եւ մշտնչենական եկամուտ մը գնուի եւ տրուի ու սահմանուի այն եկեղեցիին որուն մէջ պիտի թաղուի մարմինը , եթէ յարմար դատեն իր կտակակատարները . իսկ եթէ այսպէս յարմար չդատուի , այս երկրորդ մասը — ինչ գումարի որ բարձրանայ եւ ինչ վիճակի մէջ որ ըլլայ — անդարձ կերպով տրուի եւ յատկացուի այն եկեղեցիին որուն մէջ պիտի թաղուի կտակարարիս մարմինը , պայմանով որ նոյն եկեղեցիին կրօնաւորները , վանահայրն ու վանքն ինչ որ ըլլան այն ատեն՝ եւ կամ ինչ որ պիտի ըլլան ապագային՝ պէտք են յանձնառու ըլլալ ամէն օր եւ միշտ ըսել տալ ու կատարել տալ մէկ կամ երկու պատարագ եւ կամ աւելի՝ իրենց եկեղեցիին խորաններէն ոմանց առջեւ . եւ ասիկա ընելու համար՝ յիշեալ կրօնաւորները , վանահայրն ու վանքը պիտի պարտաւորին պատուիրել եւ յանձնարարել յիշեալ եկեղեցիին կրօնաւորներէն մի քանիին՝ կտակարարիս , իրեն հօրը , մօրն ու կնոջը , զաւակներուն ու բոլոր ազգականներուն եւ բարերարներուն հոգիին համար կատարել : Այս երկրորդ բաժնի մասին՝ ըլլայ՝ եկամուտ եւ կամ ուրիշ կերպ , ինչ գնով եւ արժէքով որ ըլլայ , յիշեալ կտակակատարներն այս կրօնաւորներուն հետ կարող են բանկցիլ ու համաձայնիլ՝ յիշատակուած պատարագները կամ պատարագն իրենց եկեղեցիին մէջ մատուցանել տալու համար , ինչ ծեռվ որ կամենան կտակակատարները եւ ինչպէս որ յարմար դատեն , յիշեալ երկրորդ մասին քանակութեան նայելով , եւ իր կտակակատարներուն կարգադրութեան համաձայն :

Նոյնպէս , կտակարարս կը փափագի եւ կը պատուիրէ որ իր շարժական եւ անշարժ ստացուածքին երրորդ մասը տրուի եւ յանձնուի Գուիտոնին՝ իր խորթ եւ ապօքէն զաւկին : Այս երրորդ մասն անոր կը թողու , որպէս զի նա թէ՛ ուսում սորվի եւ թէ իր պիտոյքը հոգայ : Այս երրորդ մասը պէտք է մնայ իր կտակակատարներուն ծեռքն եւ անոնց տրամադրութեան տակ , որոնք պարտաւոր են պահել զայն մինչեւ որ յիշեալ Գուիտոն քսան տարեկան ըլլայ : Գուիտոնը պիտի կառավարեն նոյն կտակակատարները , մինչեւ անոր քսան տարեկանի համնիլը : Գուիտոն քսան տարեկան եղածին պէս , կտակարարս կը փափագի եւ

կը պատուիրէ որ իր կտակակատարները տան եւ յանձնեն անոր այս երրորդ բաժնէն մնացած մասը : Իսկ եթէ պատահի որ յիշեալ Գուլիտոն քսան տարեկան չեղած զրկուի կեանքէն, կտակարարս կը փափագի եւ կը պատուիրէ որ իր կտակակատարներն այս երրորդ մասէն մնացած գումարը տան եւ յանձնեն իբր ողորմութիւն աղքատներու, Աստուծոյ սիրուն, կտակարարիս եւ յիշեալ Գուլիտոնի հոգիին համար, նոյն կտակակատարներուն կարգադրութեամբը :

Նոյնպէս, կտակարարս կը փափագի եւ կը պատուիրէ, որ չորրորդ եւ վերջին բաժննը՝ իր կտակակատարներուն կողմէ կամ անկէ եւ կամ անոնցմէ որ պիտի միջամտեն կտակիս գործադրութեանը՝ տրուի եւ բաժնուի իր բոլոր ծառաներուն որոնք կը ծառայեն այժմ եւ պիտի ծառայեն իր վախճանելու ժամանակ, ո՞ւրտեղ որ ըլլան, իրենց ըրած եւ ընելիք վաստակին եւ արժանիքին համեմատ՝ իւրաքանչիւրին մաս մը հանելով: Եւ ասիկա՛ իրենց վիճակին, իրենց աշխատած ժամանակի տեւողութեան եւ իրենց բարոք ծառայութեան համեմատ տրուի: Ամէն բան յիշեալ կտակակատարներու կարգադրութեան համաձայն կատարուի: Արդ՝ բոլոր վերոյիշեանքերը նոյնութեամբ ընելու, հաստատելու, կատարելու, ուզուածին պէս գործադրել տալու եւ վերջացնելու համար՝ ինչպէս վերն ըսուած է՝ յիշեալ կտակարար Լեւոն Թագաւորը վերոյիշեալ նօտարներու առջեւ հաստատեց, անուանեց, որոշեց եւ ընտրեց իր կտակակատարներն եւ ինչքերու վերակացուները (ոչ commissaires), որ են՝ պարոն Ֆիլիպ Մէզիէրը, ասպետ եւ դիւանապետ Կիպրոսի, յիշեալ կտակարարին Պարիսի մէջ Թաղուելիք Եկեղեցիին վանահայրն եւ կամ զործական որ կտակարարիս Լուդովիկոս ու Փրանկիսկոս սենեկապետներուն հետ կտակակատար պիտի ըլլայ: Այս բոլոր կտակակատարներուն՝ միասին կամ անոնցմէ երկուքին եւ կամ միայն մէկին — երբ միւսները իրաժարին խաւոնուիլ — յիշեալ կտակարարը տուաւ եւ կուտայ ներկայիւս լիազօրութիւն, իշխանութիւն եւ մասնաւոր յանձնարարութիւն՝ իրեն այս կտակը հաստատելու, կատարելու եւ գործադրել տալու համար ուզուածին պէս եւ կտակագրին եղանակին ու բովանդակութեան համաձայն. եւ իր բոլոր կտակակատարներուն եւ ինչքերու վերակացուներուն — միասին կամ անոնցմէ երկուքին եւ կամ՝ վերոյիշեալ պարագային՝ միայն մէկին — հիմակուընէ փոխանցեց եւ թողուց իր շարժական եւ անշարժ ստացուածքն որ պիտի ունենայ եւ կրնայ ունենալ վախճանած օքը, ո՞ւրտեղ որ գտնուին անոնք, որպէս զի այս կտակագիրը գործադրել տան վերոյիշեալ կերպով: Կտակարարն այս կտակագրին գործադրութեանը միջնորդելու պաշտօնն ունեցող կտակակատարներէն իւրաքանչիւրին թողուց եւ շնորհեց՝ հարիւրական ֆրանկ ոսկի: Խսկ բոլոր այն շարժական եւ անշարժ ստացուածքներուն համար՝ թէ՛ մեր ու մեր յացորդներու

(Պարիսի դատաւորապետներու) եւ թէ միւս բոլոր դատարաններու՝ որոնցմէ կախում պիտի ունենան ստացուածքները՝ իրաւասութիւնը կընդունի։ Նաեւ յիշեալ կտակարարը փափագեցաւ եւ հաճեցաւ որ իր այս կտակը կա'մ կտակի, կա'մ յետկտակիի եւ կամ ինչ որ աւելի ընդունելի ըլլայ՝ ա'յն զօրութիւնն ունենայ, ետ առնելով եւ չեղեալ համարելով ներկայ կտակիս թուականէն առաջ իր ըրած միւս բոլոր կտակներն ու յետկտակիները։

Նոյնպէս, կտակարարս իր կտակակատարներէն՝ եւ կամ անկէ կամ անոնցմէ որ պիտի միջնորդէն իր կտակին գործադրութեան համար՝ կը խնդրէ եւ կաղաչէ, որ հաճին աղերսել եւ պաղատիլ իրեն համար եւ իր անունով՝ Անգլիայի վեհափառ Թագաւորին, Կաստիյայի Թագաւորին եւ Արագոնի Թագաւորին; իր տէրերուն եւ եղբայրակիցներուն, անոնց աղաջնով, — որպէս զի Աստուած իրենց հոգիին գթայ եւ ներէ, երբ իրենց մարմնէն բաժնուի, — որ գթան եւ խղճան կտակարարիս հոգիին, եւ հաճին իր վախճանած օրն իրեն պատկանող եկամուտները, ժամանակը լրացած պահանջներն եւ ամսականները դարձնել ու փոխանցել իր կտակին համաձայն, եւ բաժնել պատարագցուներու, ողորմութիւններու, բարեգործութիւններու եւ ուրիշ մարդասիրական ու գթութեան գործերու, իրենց կարգադրութեան համաձայն եւ կտակարարիս հոգիին ֆրկութեան համար։

Ասոր հաստատութեան համար մենք՝ վերոյիշեալ նօտարներուն խօսքին հետեւելով՝ յիշեալ դատաւորապետութեան կնիքը դրինք այս թղթին վրայ, որ երկու օրինակ գրուեցաւ եւ շնորհուեցաւ կտակարարիս հաւանութեամբն ու կարգադրութեամբ։

Յամին Շնորհաց 1392, շաբաթ, Յուլիսի 20-րդ օրը։

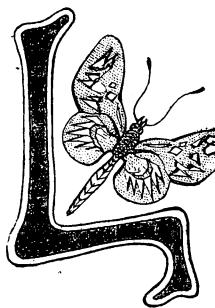
Կերեւի թէ Լեւոնի կտակին պարունակութիւնը պաշտօնապէս ծառուցանելու եւ մանրամամնաբար բացատրելու համար է, որ Փրանկիսկոս Միք տարի մը ետք Անգլիա կերթայ վեց ընկերներով, ինչպէս կը աեսնուի վերը շատ անգամ իշուած Ռայմերի հաւաքածուին 1394 ապրիլ 16 թուակիր վաւերագրէն (հա. Գ, մասն Դ, եր. 94), որ՝ նախորդներու նման՝ Անգլիայի մէջ ազատ կերպով շրջելու համար տրուած արտօնագիր մըն է(1):

(1) Աւելորդ կը սեպեմ ասոր բարգմանուքիւնը դնել, քանի որ միւս համանման արտօնագրերէ մեծ տարբերութիւն մը չունի. բայց բնագիրը կը դնեմ գրիս վերջը, զոր ՏԵ՛Ս Document XXXI.

ԺԹ

Լեւոնի ժիրիմն եւ անոր աւուփլը

Եւոնի մարմինը կեղեսախնեանց վանքը փոխադրուելէ ետքը՝ նոյն հանդիսաւորութիւնով ամֆոփուեցաւ վանքին Ս. Աստուածնի եկեղեցին բեմին որմախորչերէն մէկին մէջ, աւագ խորանին ձափակողմը, ուր սովորութիւնն է կարդալ Աւետարաննը : Այս որմախորչին ձակատը ներկով գրուեցաւ .

Ci gist lyon. roy darmenie. priez dieu pour luy.

այսինքն՝ « Աստ հանգչի Լեւոն, թագաւոր Հայաստանի Ազօթեցէք առ Խառուած վասն նորա(1):» Բայց Ժ.Բ.-րդ գարուն այս գրութիւնը ջնջելով՝ տեղը դրին հ. Ստեփանսս Կառնօի խմբագրած հետեւեալ լատիներէն արձանագըրութիւնը, մարմարիոնէ տախտակի մը վրայ քանդակուած(2) ինչպէս կը տիւնուի գրքիս ոկիզբը դրուած գունաւոր պատկերին մէջ, Լեւոնի արձանին վերեւ.

Leo Lvsignane ? Armenorv ? rex novis :
sim ? ab Otomanis solio detribatvs
et a Carolo. VI. Franc. rege beni :
gnissime except ? ipsi ? svptib ? hoc
in loco regaliter sepvt? fvit. an. D. 1393

այսինքն՝

« Լեւոն Լուսինեան, վերջին թագաւոր Հայոց,
Օսմանցիներէ գանձնիկց եղած
Եւ Կարոլոս Զ Ֆրանսացւոց թագաւորէն
Բարեսէր մարդասիրութեամբ հիւ րընկալուած,
Նորին ծախիւք արքայօրէն թաղուեցաւ աս, յամի Տեսոն 1393 »:

Իսկ բուն տապանաքարին վրայի արձանագրութիւնն է, կափարչին եղերը շրջանակի գրուած, հետեւեալը . — ey gist tres noble et | excelllet prince.

(1) Du Cange, *Les Familles d'Outre-mer*, եր. 153 :

(2) Piganiol de la Force, *Description historique de la ville de Paris*, հս. Դ, եր. 189 :

lyon de lizingne quit roy lati du royaume darmenie qui redi lame a dieu a paris le. xxix^e. jour de nouebre lan de grace. m. ccc. ^{XX}_{III.} et xiii. pries | pour lui. Ասոր թարգմանութիւնն է . « Աստ հանգչի մեծատոհմ եւ մեծա-պայծառ իշխան Լեւոն Լուսինեան հինգերորդ , լատին արքայ Հայոց թա-գաւորութեան , որ աւանդեաց զհոգին առ Աստուած , ի Պարիս , ի 29-րդ աւուր նոյեմբերի , յամի շնորհաց 1393 : Աղօթեցէք վասն նորա :

Այս արձանագրութիւնը շատ անգամներ հրատաւակուած է զանազան թերթերու եւ գրքերու մէջ , բայց ո'չ մէկը — առանց բացառութեան — ուղիղ ընթերցում մը տուած է : Առաջին անգամ ե'ս եղած եմ ճիշտ եւ անսխալ կերպով հրատարակողը (1) , տեղւոյն վրայ անձամբ քննելով տա-պանագիրն եւ խուզարկութիւններ ընելով այդ մասին , ինչպէս պիտի յի-շեմ յաջորդ գլխուն մէջ : Հրապարակի վրայ չը չաբերութեան հանուած եւ գրքերու մէջ տպուած է Լեւոնի անունով դամբանի մը պատկերը , վրան հետեւեալ հայերէն (!) արձանագրութիւնով . « Հոս (Փարիզ կեղեսափինեանց եկեղեցւոյն մէջ Eglise de St Denis) կհանգչի գերազնիւ իշխան Լեւոն Լուսինեան վերջին թագաւոր | հայոց տէրութեան որ աւանդեց զհոգին տսառնոյ ի փարիզ | հազար երեք հարիւր իննսուն երեք նոյեմբերի քսան-երկորդ օրը » : Տարակոյս չկայ թէ այս արձանագրութիւնը կեղծ է . առաջին եւ վերջին տողերուն մէջ գտնուած հակասական բառերն ու խո-շոր սիալները բաւական են հաստատելու կեղծիքը . թո'ղ թէ Լեւոնի շիր-մին վրայ հայերէն տա՛ռ մ'իսկ չէ զրուած :

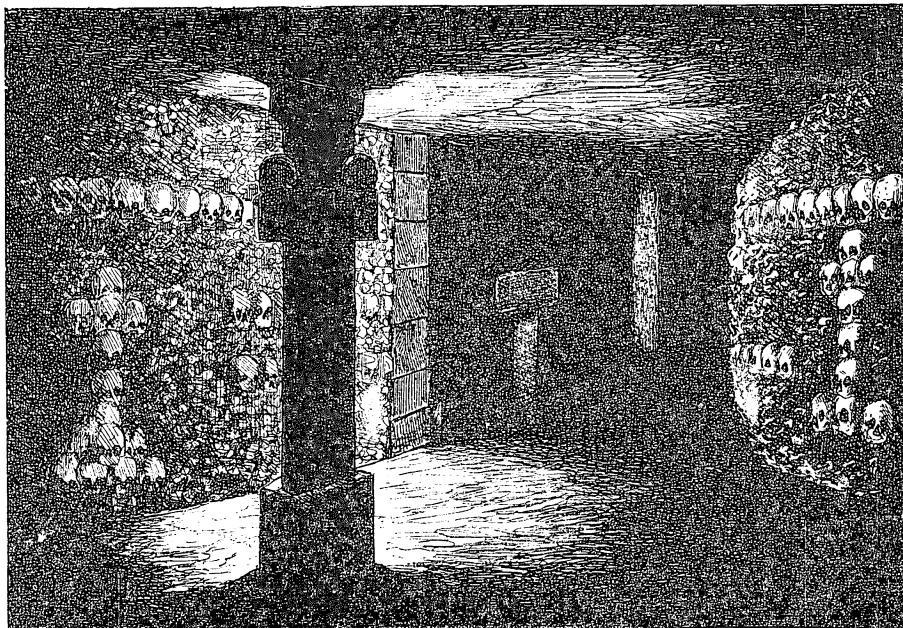
Գրքիս սկիզբը գրուած գունաւոր պատկերը կը ներկայացնէ Լեւոնի հին ժամանակուան զամբարանը , որ բարեբախտաբար Ժ. Պարուն սկիզբ-ները նկարուած եւ պահուած է հաւաքածուի մը մէջ (2) , որմէ օրինակելով հրատարակած է A. Lenoir իր Statistique monumentale de Paris մեծա-դիր երկասիրութեան պատկերներու երկրորդ հատորով , կեղեսափինեանց նուիրած բաժնին մէջ , տխտ. ԺԴ:

Ինչպէս կը տեսնուի , Լեւոնի սպիտակ մարմարինէ շինուած արձանը պառկած է սեւ մարմարինէ կափարչին վրայ , որուն երկայնութիւնն է

(1) Տե՛ս այս մասին Պարիսի Ասխական Ընկերութեան 11 մայիս 1906-ի նասին ներկայացուցած զեկուցումս , որ լոյս տեսած է Journal Asiatique-ի մէջ , 1906 Մայիս-Յունիս պրակով , եր. 520-524 :

(2) Տե՛ս Ֆրանսական Ազգ. Մատենադարանի պատկերներու բաժինը , Tombeaux de Gainières , Pe 11 a Réserve , թղ. 252 :

1 մետր 92 հմ., իսկ լայնութիւնը՝ 60 հմ.: Գլխուն վրայ կը կրէ արքայական թագն եւ կոնակը՝ թագաւորական ծիրանին։ Աջ ձեռքով բռնած է իր մականը, իսկ ձախով՝ զոյգ մը ձեռնոց։ Գլուխը կը հանգչի բարձի մը վրայ ոտքերուն տակ կանգնած են առիւծի երկու կորիւններ (1): Հին ժամանակ կամարին խորը կազմող պատը զարդարուած էր խայտարդէտ մարմարինով։ իսկ բուն կամարը՝ գոյնզգոյն քարերով։ Գլխուն եւ ոտքին կողմերը, նոյն-

Դեսնադամբանի — Les Catacombes.

պէս եւ զամբարանին վերեւ՝ ճակատը՝ զարդածիրի մը մէջ դրուած էին լեւոնի զինանշանները, ոսկի, արծաթ ու կապոյտ գոյներով։ Ամբողջ դամբարանն առնուած էր քարէ շինուած ճարտարապետական շէնքի մը մէջ, բոլորովին ոսկեզօծ։ Երկու կողմերէն կը բարձրանային ակօսածեւ

(1) Հեղինակ մը՝ A.-L. Millin՝ ֆրանսական Մեծ-Յեղափոխութենին առաջ նկարագրելով լեւոնի գերեզմանը՝ կըսէ, թէ լեւոնի ստերուն տակ գտնուած առիւծները՝ բանդակագործին մէկ բմանանոյին արդիւնքը չէ, այլ անոնք հայոց քաղաւորութեան գինանանները կը ներկայացնեն։ (*Antiquités nationales* եւն, հս. Ա, եր. 126, ծան. 4)

փորուած քանդակներով երկու մոյթեր, որոնց վրայ հաստատուած էին կրկին վերնախարիսխներ, եւ աւելի վերը՝ ճակատը, մէջտեղէն բաժնուած, ուր ագուցուած էր էեւոնի զինանշանները կրող վերոյիշեալ զարդածիրը։ Կամարին ճիշտ կեդրոնը՝ դրան՝ դրուած էր ոսկեզօծ պղնձէ հրեշտակի մը գլուխը։ իսկ երկու կողմք՝ նոյնպէս ոսկեզօծ պղնձէ մէկ մէկ առիւծի վլուխներ։

Բայց աւաղ որ այս ամէնը՝ ուրիշ նշանաւոր հնութիւններու բախտին արժանացան, 1789-ին պայթող ֆրանսական յեղափոխութեան զո՞ն դառնալով . . . իրաւամբ կատած ամբոխը կը յարձակէր ամէն շէնքի վրայ, կը կողոպաէր, կը կործանէր ամէն ինչ. ո՞չ եկեղեցի, ո՞չ հնութիւն, ո՞չ պատմական յիշատակարան, ո՞չ արքայական գերեզման, ոչի՞նչ կը խնայէր, այլ բոլորը կը քանդէր, կը կոտրէր բարբարոսաբար։ Եւ երբ Ազգային ժողովն իր նոյեմբ. Զ-ի նստին մէջ որոշեց եկեղեցականներու բոլոր ինչըն ու ստացուածքը գրաւել ու գնել Ազգին տրամադրութեան տակ, նորահաստատ կառավարութիւնն սկսաւ բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը մերկացնել իրենց թանկագին զարդերէն, արժէքաւոր նիւթերէն, սպասներէն ու հնութիւններէն։ Սակայն յաջորդ տարին, 1790 դեկտ. 6, Յիշատակարաններու Մասնախումբ մը կազմուեցաւ, պատմական յիշատակարաններն աւերումէ ու փացումէ փրկելու նպատակով, որուն իրագործման համար Փոքր-Աւգուստինեանց վանքը՝ նկարուած ու քանդակուած յիշատակարաններու իր պահարան ծառայեցուցին, իսկ Յիշատականց վանքն եւ ուրիշներ՝ ձեռագիր ու տպագիր հնութիւններու պահպանման։ Մասնախմբին կողմէ 4 յունվ. 1791-ին Փոքր-Աւգոստինեանց վանքին մէջ հաւաքուած ու հաւաքուելիք յիշատակարաններու պահպան կարգուեցաւ վերին աստիճանի բարեխիղն ու հնութիւններու սիրահար անձնաւորութիւն մը՝ Ազեքսանդր Լընուար(1)։ Արդ՝ բոլոր արձանները, շիրիմներու գեղաքանդակ կափարիչներն ու այս այս կարգի քարէ նշանաւոր հնութիւնները ատարուեցան այս վանքը։ մնացած ոսկի, արծաթ եւ ուրիշ թանկագին հնութիւններն ալ ծախուեցան դրամի վերածուեցան։ իսկ արուրէ ու պղընձէ հնութիւնները կրկին ձուլելով՝ թնդանօթ պատրաստեցին անոնցմէ։ Բարեքախտաբար ալ ձաններն ու զամբաններու կափարիչներն ընդհանրապէս կճեայ էին, ապա թէ ոչ՝ անո՞ք ալ արծաթեղէններու եւ կամ պղընձեղէններու դժբախտ վիճակին պիտի արժանանային . . .

Աւգոստինեանց վանքը բերուած արձաններու եւ պատմական արժէք ունեցող կափարիչներու մասին Լընուարի 1791-92 տարիներուն մէջ բռնած

(1) A. Lenoir, *Musée des monuments français*, հս. Ա, եր. 1—3.

օրագրութեան հետեւեալ տողերէն կը տեղեկանանք, որ մեր Լեւոնի գերեզմանին կափարիչն ու վրայի պառկած արձանն ալ բերուած են հոս . « 6(*) . — Կեղեստինեաններէ . Սպիտակ մարմարիոնէ պառկած արձան մը , որ կը ներկայացնէ հայկական կիլիկիայի հարստութեան վերջին թագաւորը՝ Լեւոն Լուսինեան, սեւ մարմարիոնէ տապանաքարի մը վրայ պառկած (1) »: Ուրիշ ականատես մը իր 1792-ին հրատարակած հատորով կը մաղթէ « որ չդպին այս թանկագին յիշատակարաններու, եւ մատուոը պահպանուի՝ երբ գան կործանելու եկեղեցին, որ շատ նշանաւոր բան մը չունի այլ միայն գերեզմանները Jeanne de Bourbon-ի, . . . Հայոց թագաւոր Լեւոն Լուսինեանի, վախճանած Տուրնէլի պալատին մէջ, 1393 նոյեմբ. 29-ին, եւ կը դանուի խորանին ձախակողմը . . . (2) : » Այս երկու ժամանակակից եւ ականատես անձերու իրարու հետ չհամաձայնելուն պատճառն այն կը կարծեմ, որ ետքին իր գիրքն հրապարակ չհանած՝ փոխազրութիւնը կատարուած վերջացած էր արդէն:

Փոքր-Աւգոստինեանց վանքը նախապէս գերեզմանաքարերու իրը պահարան ծառայելէ ետք՝ կանոնաւոր թանգարանի վերածուեցաւ, միշտ Լընուարի հսկողութեան տակ . բայց նոր կայսրութեան հաստատութեամբ՝ որոշուեցաւ մի քանի նշանաւոր եկեղեցիներ — մասնաւորապէս Սէն-Դընիի աբբայարանը — կրկն զարդարել Աւգոստինեանց թանգարանին մէջ պահուած արձաններով ու տապանաքարերով: Լընուար շատ հակառակեցաւ այս որոշման . բայց 1816 ապրիլ 24 թուակիր արքայական հրովարտակն հաստատելով արուած որոշումը, Լընուար ոչ միայն լոեց այլ եւ արքունի հրամանի գործադրութեան վրայ հսկեց, հակառակ իր սրտին: Եւ յիշատակարանները փոխազրուեցան Սէն-Դընիի աբբայարանը (3): Այս փոխազրութիւնն ա'յնքան անկանոն եւ ա'յնքան հապճեպով կատարուեցաւ, որ շատ հսութիւններ կոտրեցան փճացան, եւ ի'նչ որ փոխազրուեցաւ Սէն-Դընիի աբբայարանը՝

(*) Այսինքն բերուած յիշատակարաններէ վեցերորդը . Իսկ երբ Լընուար դաշնելով զանոնի իւրաքանչիւրին վրայ մասնաւոր թիւ մը դրաւ եւ բոլորին պատկերազարդ մեկ ցուցակն հրատարակեց, Վեւոնի տապանախարին համար նշանակեց՝ թիւ 65, ինչպէս կը տեսնուի վերոյիշեալ Musée des monuments français-ին մէջ :

(1) L. Courajod, A. Lenoir, son Journal եւն., հս. Ա, եր. 1:

(2) Jacquemart, Remarques historiques եւն., եր. 231:

(3) Archives du Musée des monuments français, հս. Ա, եր. 433: Տե՛ս նաև Raunié, Epitaphier du vieux Paris, հս. Ա, եր. դէ:

անոնք ալ խառն ի խուռն՝ անհոգութիւնով զրուեցան հոն (1): Դեռ աւելին կայ . փոխաղբութեան ժամանակ՝ գործին շուտ վերջ տալու համար՝ յիշատակարսներէ մէկ մասը թողուցին եւ մաս մըն ալ աճապարանքով մնոցան յիշեալ Աւգոստինեանց վանքը, որ նոյն 1816 թ. դեկտ. 18-ին տրուած ուրիշ հրովարտակով մը Գեղարուեստից Վարժարանի փոխուեցաւ(2): Թողուած կամ մոռցուած յիշատակարաններու մէջ կը գտնուէր նաեւ Լեւոնի տապանաքարը, մինչդեռ վրայի պառկած արձանը փոխաղբուած էր Սէն-Դընի : Իսկ արքիներ անցնելէ ետք՝ երբ փոխաղբուած գերեզմանները կարգի զրուեցան, խղճի կատարեալ հանդարտութեամբ՝ պակսած մասերը նորէն չինեցին, կարծելով թէ անհետ կորսուած են անոնք: Այսպէս՝ Լեւոնի արձանը պառկեցնելու համար բոլորովին նոր տապանաքար մը շինեցին, վրան զրելով սխալաշատ ուրիշ արձանագրութիւն մը, տարբեր այսօրւան տեսնուածէն (3):

(1) M. Hennin. *Les monuments de l'histoire de France*, հս. II. եր. 304: Տե՛ս նաև Guilhermy, *Monographie de l'église royale de Saint-Denis*, եր. 103 :

(2) *Archives du Musée des monuments français*, եր. 440 :

(3) Guilhermy, *Monographie de l'église royale de St.-Denis*, եր. 288:

Այս հեղինակն 1848-ին նկատելով որ Լեւոնի բուն տապանաքարը Գեղարուեստից Վարժարանը կը գտնուի, իր գրքին մեջ յոյս յայտնած է միացած տեսնել զայն արձանին հետ: Տան տարի առաջ՝ ձեռք բերած մասնաւոր արտօնութիւններով ու պատճենական հրամանագրերով՝ թէ ես անձամբ խուզարկեցի Գեղարուեստից Վարժարանի պահեստն ու Սէն-Դընի աբբայարանին ներփայարկի բոլոր տապանաքարերը, եւ թէ նոյն Գեղարուեստից Վարժարանի համարելի մատենադարանայեր՝ պ. Camille Enlart գնահատելի հոգածութիւնով մը փնտութեներ բռն ինձ համար. բայց ի զուր: Ահաւասիկ այս մասին պ. Անլարի ինձ գրած պատասխանը .

ÉCOLE NATIONALE & SPÉCIALE

Paris, le 2 juin 1898

DES
BEAUX-ARTS

BIBLIOTHÈQUE

Cher Monsieur,

Je me suis livré sur votre demande à des recherches dans les archives et collections de l'École des Beaux-Arts pour trouver quelque trace matérielle ou écrite

Այսօրւան արձանագրութիւնը գրեթէ նման ըլլալուն կէս զար առաջ Գիլհէքմիի տեսած եւ օբխակած արձանագրութեան, կը կարծեմ որ Գեղարուեստից Վարժարանի բեկորներուն մէջ եւ Սէն-Դընիի արքայարանին ներքնայարկը մեր վնասած ու չփառ տապանաքարը տարուած դրուած է արդէն իր բուն տեղը, զուրս քշելով կեղծ արձանագրութիւն կրող քարը :

de la dalle funéraire de Léon Lusignan roi d'Arménie que M. de Guilhermy vit encore en 1848 parmi les épaves du musée des Monuments français.

J'ai le regret de vous annoncer que ces recherches ont été tout-à-fait infructueuses: la prise en charge de nos collections, commencée seulement en 1878 et l'inventaire rédigé vers la même époque d'après des documents souvent plus anciens ne font pas mention de ces débris ; il n'en est pas davantage question dans la correspondance relative aux pièces du musée des Monuments français qui ont été à diverses époques cédées au musée du Louvre ou à des particuliers.

J'ai parcouru nos collections, magasins, dépôts, cours et jardins sans avoir la bonne fortune de trouver un vestige du malheureux monument qui très probablement a été considéré comme trop détérioré pour entrer soit dans la restauration des tombeaux de Saint Denis soit même dans un musée, et que quelques maçons ou terrassiers auront un jour jeté parmi des décombres dans quelque maçonnerie ou remblai d'où le hasard seul pourrait en faire sortir et reconnaître un jour les vestiges.

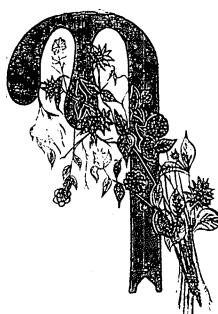
— Je crains, après les recherches que je viens de faire, que ce ne soit là le seul et très problématique espoir qui reste aux historiens de Léon de Lusignan.

Veuillez, cher Monsieur, agréer l'expression de mes sentiments sincèrement dévoués.

Le sous bibliothécaire de l'École des Beaux-Arts
C. ENLART

հ

Լեւոնի նիմակուան գերեզմանը

արիսի Մոնմարտրը թաղին մէջ բլուր մը կայ, որ կիշխէ ամբողջ քաղաքին վրայ։ Այս բլուրը կը կոչուի Մոնմարտրը(1), որմէ իր անունն առած է թաղը։ Կրիստոնէութեան առաջին դարերուն՝ Պարիսի եւ շրջակայ վայրերու կոսպաշտներն հոս կը բերէին նահատակելու համար իրենց քրիստոնեայ գոհերը։ 273 թուին կատարուած գոհերուն մէջ կը գտնուէին սուրբն Դիմոնեսիոս ու իր երկու ընկերները։ Նահատակութեան ներկայ գտնուող բարեկաչտ կին մը ժողվելով մարտիրոսներու մարմինները, տարաւ թաղեց իր սեպհական գետնին մէջ։ Եւ երբ քրիստոնէութիւնը զօւրացաւ, այնտեղ՝ նահատակներու գերեզմանին վրայ տաճար մը կանգնուեցաւ, որ ե-րդ գարուն վերջները սբբուհի Ժընվիէվի կողմէ նորոգուեցաւ։ Իսկ 626 թուին Դագորեք Ա. Ֆրանսայի թագաւորը կրկին նորոգելով զայն հիմնարկեց աբբայաբանը։ Նոր հիմնուած տանն ալ նահատակ սուրբին անունով կոչուեցաւ։ Ա. Դիմոնեսիոս կամ Աէն-Դընի, որ Պարիսի հիւսիսակողմէ՝ 5 հաղարսամետը հեռաւորութեամբ առանձին վաճառաշահ քաղաք մըն է հիմա։

Աւանդութիւնը կըսէ, թէ Դագորեք իր հիմնած աբբայաբանի հանդիպաւոր օծման համար մեծ պատրաստութիւններ տեսած էր։ Երբ որոշուած օրն հասաւ, Քրիստոս՝ հրեշտակներու ու երկնոյին սբբերու երամով շրջապատուած՝ անձամբ եկաւ օծել իրեն համար արքին թափած երեք նահատակներու եկեղեցին։ Ժողովրդային աւանդութիւնը ցոյց կուտայ նաեւ այն անկիւնն ուսկից մտաւ Քրիստոս։ Ահա այս անկիւնը դրուած է Լեռնի արդի շիրիմը(2)։ Աբբայաբանի այս բաժինը կը կոչուի՝ Ա. Երբորդութեան տաճար, ուր կը գտնուին նաեւ 1346-ին վախճանած Ալանոնի կոմս Charles de Valois-ի եւ իր կնոջ՝ Marie d'Espagne-ի (+ 1879) շիրիմները, որոնք բերուած են ուրիշ եկեղեցիէ մը։

(1) Ոմանք այս անունը կսուզաբանեն՝ *Mont de Mars* = լեռ Արեսի։ Եւ նիւթ այսեղ կը գտնուեր Արես աստուծոյ մէկ մենանը, որուն աւերակներուն վրայ շինուած է Ա. Պետրոսի բազմադաշտան եկեղեցին, որ դեռ կանգուն է։

(2) Guilhermy, *L'Abbaye de Saint-Denis et ses Tombeaux*, եր. 2 եւ 58։

Լեւոնի արձանին վրայ եւ մեր գունաւոր պատկերին մէջ որոշ կերպով կը տեսնուի, որ արքայական մականին վերի մասը կոտրած անհետացած է : Ականատես հեղինակներու նկարագրածին նայելով՝ մականին կոտրած մասը կը վերջանար չուշանի ծաղիկով մը : Զեմ կարծեր որ կը կին փոխազբութիւններու ժամանակ կոտրած ըլլայ այն . վասն զի տա ւանաքարին առաջին փոխազբութենէն քիչ առաջ՝ 1790-ին՝ հրատարակուած դրքի մը մէջ կը սուի, որ Լեւոն «աջ ձեռքը կը բռնէր այժմ կոտրած մական մը » (1) :

Զարմանալի գուգաղիպութիւն մըն է, որ Լեւոնի շիրիմն իր կեանքին նման թափառական եղած է . իսկ մարմինը՝ մնուիլէ ետքն ալ աստանդական, առանց կայուն տե՛ղ մը ունենալու, առանց հանգստարանի՛ եւ գրեթէ կորա՛ծ . . .

ԻԱ

Ո՞ւ են ուկրները

աս տարիներէ ի վեր խափանուած քարահանք մը կը գտնուի Պարիսի հարաւային ծայրը, Մոնրուժ թաղին մէջ, որուն ընդարձակութեան մասին գաղափար մը տալու համար ըսեմ, որ երբեմն կը տարածուէր մինչեւ Սէն գետ, գրաւելով ձախակողմեան ափի բոլոր թաղերը. բայց հիմա՝ վլուզումներէ յառաջ եկած աղէտներու առջեւն առնելու համար միծագոյն մասը փակուած է կառավարութեան կողմէ, եւ կը մնայ 11,000 քառակուսի մետր տարածութիւն մը, 780 մետր երկայնութեան վրայ : Խորութիւնն է՝ գետնի երեսէն 19 մետր ցած . 90 աստիճաններով սանդուխ մը շինուած է հոն իջնելու համար :

Այս քարահանքն այժմ կը կոչուի՝ Les Catacombes, այսինքն՝ Գետնադամբանք, որուն զիսաւոր մուտքն է՝ Դանֆէր-Ռոշբրո հրապարակին վրայ, թիւ 2, իսկ ելքը՝ Դարօ փողոցին մէջ : Այսպէս կոչուելուն պատ-

(1) L. Millin, *Antiquités nationales* Եւն., հս. Ա, եր. 125 :

ճառն այն է, որ 1785-ին Պարիսի եկեղեցիները շրջապատող քոլոր գերեզմաննոցները ջնջելով ոսկրներու այստեղ փոխադրութեան որոշում տրուեցաւ, եւ յաջորդ տարւան ապրիլի 7-ին սղաշտօնական բացումը տեղի ունեցաւ — իբր Գետնագամբան-Ռուկրանոց :

Որոշման գործադրութիւնն սկսաւ Պարիսի կեդրոնը թունաւորող ամենամեծ գերեզմաննոցին (Cimetière des Innocents), ուր բարձրացած է հիմա ուաելեղէնի կեդրոնական վաճառանոցը (les Halles): Յետոյ ձեռնարկուեցաւ միւս գերեզմաննոցներու մաքրութեան եւ ոսկրներու փոխադրութեան :

Գետնագամբանիս մէջ ոսկրները թէեւ դրուած են իրարու վրայ, խառն ի խուռն, անկանոն, առանց որոշ կարգի, առանց զանազանելու բարիինը չարինէն, եւ առանց նշանակելու աէրերուն անունները, բայց գոնէ իւրաքանչիւր ոսկրակոյտին վրայ մասնաւոր ցուցանակով յիշատակուած է անունն այն գերեզմաննոցին ուսկից բերուած են անոնք, նշանակելով նաև փոխադրութեան թուականը, Արդ կեղեստինեանց վանքին անունը կրող ոսկրակոյտին վրայ կը կարդանք՝ 1843, 1848 եւ 1851 թուականները . եւ որովհետեւ ուղեցոյց մը կը մէջ, թէ նոյն տարիներուն Բուլվար Հանրի Դ-ի մէջ կատարուած պեղումներու ժամանակ գտնուած բազմաթիւ ոսկրները փոխադրուած են Գետնագամբանները (1), տարակոյս չի մնար թէ Լեւոնի ոսկրներն ալ միասին բերուած դրուած են մի եւ նոյն շեղջակոյտին մէջ : Ասոր համոզուելու համար պէտք է լիշել, թէ Լեւոնի տապանաքա՞րը միայն աստանդական եղած է Յեղափոխութեան հետեւանըով, իսկ նշխարները մնացած են իր նախնական գերեզմանին մէջ, կեղեստինեանց եկեղեցին։ Ասկէ զատ՝ զիտենք թէ Բուլվար Հանրի Դ կանցնի ձիւտ կեղեստինեանց եկեղեցիին գետնին վրայէն :

Ուրիմն՝ Լեւոնի ոսկրները Սէն-Դընի հիմարուան շինծու գերեզմանին մէջ չեն, ալ Պարիսի մէջ Մոնրուժի Գետնագամբան-Ռուկրանոցը :

(1) E. Gerards, *Les Catacombes de Paris*, եր. 161 :

հՓ

Հայոց քագունիին գերեզմանը

անօթէ է մեզ թէ Լեւոն Կահիրէի մէջ մինակ չանցուց իր գերութիւնը, այլ իրեն կընկերանային կինը՝ Մարգարիտ թագուհին ու երկու աղջիկները։ Արդ՝ ի՞նչ եղան անոնք երբ Լեւոն Եւրոպա անցաւ։

Եւրոպացի ու հայ պատմիչներէ շատեր կըսեն, թէ Լեւոնի կինն ու աղջիկը (1) կը գտնուէին Երուսաղէմ երբ Հայոց թագաւորն ազատ արձակուեցաւ։

Ինչպէս չատ անդամներ յիշած եմ, այս շփոթութիւնն յառաջ եկած է զանոնք Մարիամի ու Ֆիմիի (== Փիննա) հետ շփոթելէն (2)։

Ուրիշ ժամանակակից մարդիկ եւ արժանահատաա վաւերապրեր կը վկայեն, որ Լեւոնի « կինն ու գուակները մեռան բանափ մէջ (3)։ »

Իսկ երկու իսուլացի ճամբորդներ՝ Թրէսկոբալդի եւ Գուչչի՝ աւելի մանրամասնութիւններ տալով կըսեն, թէ « Կահիրէի եւ Բաբելոնի միջիւն իրը մէկ նեռաձիգ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոս Ս. Մարտինոսի եկեղեցին (la chiesa di S. Martino), ուր թագուած է իր մարմինը, այսինքն՝ նշխարները, մետաքսէ Կերպասի մը մէջ փաթթուած . . . : Այս եւ նոյն եկեղեցիին մէջ թագուած է Հայոց թագուհին, որուն ամուսնու սուլտանին բանաարկեալն էր։ Այս եկեղեցիին մէջ հայ բրիստոնեաներու համար պաշտօն կը կատարուի (4)։ »

Խնդիր է գիտնալ, թէ ո՞ւր կը գտնուէր Ս. Մարտինոսի եկեղեցին։

Զեռքիո տակ գտնուած երկու հին հեղինակութիւններ — Արուսահլ ու Մակրիզի — որոնք եգիպտասի վանքերուն ու եկեղեցիներուն նկարա-

(1) Որովհետեւ բարսն ոլ մէկ աղջիկ միայն կընդունին։

(2) Տե՛ս զրիս մէջ Եր. 40—41, Եր. 53 ծանօթ. 2, մանաւանդ Եր. 57—58 եւ Եր. 75 ծանօթ. 1։

(3) *Petit Thalamus*, Եր. 406։

(4) L. Frescobaldi, *Viaggio*, Եր. 103։ Այս նամբորդը Լեւոնի մեռնելեն երկու տարի վերջը միայն, 1384-ին, այցելած է Կահիրէ եւ աշխալի տևած Մարգարիտի գերեզմանը։ Իսկ միւս նամբորդը՝ Գ. Գուչչի՝ Թրէսկոբալդիկ մեկ երկու տարի յետոյ այցելելավ Կահիրէ, մի եւ նոյն նկարագրութիւնը կրնի։

գրութիւնը կընեն, չեն յիշատակեր Ա. Մարտինոսի եկեղեցին։ Բայց կըր-նանը ուրիշ միջացի դիմելով որոշել անոր տեղը։ — Նախ՝ զիտենք թէ ո՛ւր կը գտնուի Կահիրէ։ ուրեմն փնտռենք հիմա Բաբելոնը, քանի որ ասոր եւ Կահիրէի միջեւ կը գտնուէր մեր փնտռած եկեղեցին։

Եղիպատոսի մէջ « Բաբելոն » անունը կը կրէր հնօրեայ բերդ մը՝ որ կը գտնուէր ետքէն « Ֆոստատ » կամ նոյն բերդին անունով « Բաբելոն » կոչուած քաղաքին մէկ ծայրը (1)։ Այս քաղաքն եղիպատական սուլտան-ներու մայրաքաղաք դարձաւ մինչեւ Կահիրէի հասատառվեան թուականը՝ 969։ Այս թուականէն սկսած ֆոստատ կոչուեցաւ նաեւ՝ Հին-Եղիպատոս։ Սրդ՝ միջնորդաբեան մատենագիրներու « Բաբելոն »ը կը համապատաս-խանէ արդի « Հին-Եղիպատոս »ին։ հետեւաբար Ա. Մարտինոսի եկեղեցին պէտք է գտնուի Հին-Եղիպատոսի եւ Կահիրէի միջեւ։ ձիշտ ոյտ երկուքին մէջտեղը՝ Կահիրէի հարաւային արեւմտեան կողմը կը գտնուի « Կոմ-Էլ-Արմէն » ըսուած վալրը, ուր է Հայոց գերեզմանացն իր Մար-Միւտ կամ Ա. Մինաս մատուառլ։ Այս մատրան քովիկը ովտի ըլլայ մեր փնտռած Ա. Մարտինոսի եկեղեցին կամ զոնէ անոր մէկ մնացորդը։ Ահա թէ ինչ կըսէ այս մասին մեր ամենուս պաշտեւի եւ խստապէս Աբբազան Մատթէոս Արք-Եպիսկոպոս իզմիրլեան, ինձ զրկոծ 16 հոկ. 1906 թ. նամակով։ — « Գալով Լեւոնի կնոջ Մարգարիտի գերեզմանի ինդրոյն։ կը փութամ « յայտնել թէ՝ Գահիրէին կէս կամ երեք քառորդ ժամ հեռու Գում կը « Արմեն (Հայոց զումարուած տեղը կամ բնակավայրը) ըսուած տեղը քով « քովի Հայոց սեպհական նեղ պարտիզով մը (արեւելքէն արեւմուտք նեղ) « զատուած Հայերն եւ Խոպիներն մէկ մէկ եկեղեցի ունին։ Հայոց եկե-ղեցին անունն է Մար Մինա (Սբ. Մինաս)։ Խոպիներուն եկեղեցիին « անունը չ'գիտեմ։ Այս երկու եկեղեցիներն ալ, որոնց հիմնարկութեան « թուականը յայտնի չէ, գետնին երեսէն հազլեւ մէկ-մէկուկէս մեթր « բարձր շինուած են։ Քառասունական թուականերուն կ. Պոլսեցի Միւ « քայէլ անուն հայ վարդապետ մը Հայոց եկեղեցին կը փլցնէ, գետնի « խորութիւնը կը լեցնէ եւ եկեղեցին հարթ գետնի վրայ վերասին կը « կառուցանէ։ Խոպիներու եկեղեցին իր նախնական վիճակին մէջ կը « մնայ ցարդ։ Յիշեալ պարտէղին հարաւային արեւմտեան անկիւնը (երկու « մեթրի չափ երկայն եւ մէկ մեթրէն քիչ մը աւելի լայն) պատով դատ-

(1) Բաբելոն կոչուած հին բերդին մնացորդները կը տևանուին դեռ Դ. Յայ-սիներու քաղին մէջ՝ Կասր-հշ-Շամի պարփակներուն ներսի կողմը։ Այս քաղը շինուած է նին Բաբելոնի աւերակներուն վրայ։

« ուսած տեղ մը (մաղաղայի նման) կար մեր Եգիպտոսի առաջնորդութեան « ժամանակ : 1888 ին վենետիկի միաբաններէն Հ. Յակոբոս Խսաւերտենց « Եգիպտոս եկաւ, մեր Առաջնորդարանի գիտութեամբ և ծախքով նոյն « մաղաղայի նման տեղը բաւական խորութեամբ պեղել տուաւ, բայց « արդինք մը ձեռք չ'կնալով բերել մեկնեցաւ : Այս է ահա իմ գիտցածը, « զոր կը հաղորդեմ Ձեզ ի գիտութիւն : » Այս պեղումներու մասին 1898 սեպտ. 27-ին հետեւեալը զրած է ինձ Հայոց Նահապետը՝ հ. Դեւոնդ Ալիշան . « Յիշեալ եկեղեցին՝ զոր նոքա ո. Մարտինոս կոչեն, մեր Հայոց « գերեզմանատան մէջ (կարծեմ) մատուռ մի եղած է . ուր իս այլ տարի « ներով առաջ խնդրելով՝ փորել տուի, բայց չդուռեցաւ մեր խնդրածը : « Թագուհւոյն հօն թագուին հաւանական կ'երեւի, բայց հօն մնա՞լն. Զէ՞ր « վայլեր Լեւոնի՝ որ փոխադրէր զմարմինը ուրիշ տեղ մի : » Այս վերջին ենթագրութիւնն հաւանական չի թուիր, նկատի առնելով Լեւոնի թափառական կեանքը, թէեւ գուցէ փափազած ըլլայ իրեն հետ փոխադրել իր սիրելիներուն նշխարները :

Յաջորդով կը տեսնենք, թէ հ՞րբ մեռաւ Հայոց վերջին իսկական թագուհին :

ԻԳ

Լեւոնի հարազատ եւ անհարազատ գաւակները

 այսոց վերջին իսկական թագուհիին երկուորեալ աղջիկ գաւակներու տէր դառնալն ըստած էի ասկէ առաջ, եր. 45 . Հիմա բացարեմ, թէ ի՞նչ հիման վրայ ուրիշներու ընդունած կարծիքին հակառակը կը պնդեմ:

Լեւոնի կեանքին ամենամօտ անձնաւորութիւնը Դարդել քահանանէ, որ իր ժամանակագրութեան մէջ բացարձակ կերպով կը յիշատակէ « զթագուհին եւ զմանկունոն » (եր. 131) եւ կամ « արքայորդին » (եր. 13.) . նոյնպէս եւ « զորդիս » (եր. 139, 142 եւ 148) եւ կամ « անձինք զաւակաց նոցա » (եր. 142) : Ասկէ զատ՝ վերը (գլ. 1Բ) տեսանք, որ Մոն-

պելիէի ժամանակազրութիւնն ալ մէկէ աւելի կընդունի՝ Լեւոնի « զաւակները » բայցասրութիւնով , ինչպէս կընդունին նաև Մարտէն ու Դիւրան , զոր տե՛ս գրքիս եր . 63 , ծանօթ . 1 : իսկ Արագոնի Պետրոս Ռթագաւորին կողմէ Եղիսպառի սուլտանին ու Բարկուկի ամիրային զրկուած թղթերէն յայտնի կերեւի , որ Լեւոնի « զաւակներուն » աղասառութիւնն ալ խնդրած է թագաւորը (1) : Նոյնը կրկնուած է նաև Կաստիլյայի Յովհաննէս Ա. թագաւորին կողմէ , ինչպէս զիաննք սուլտանի ու Բարկուկի կողմէ անոր զրկուած պատասխանազրերէն (եր . 80—83) : Թողոնք Լեւոնի կտակին մէջ յիշուած « զաւակներուն » խօսքը , որ երբեք տարակոյս չի թուզուր ասոր : Ուրեմն այս փաստերով կը հաստատուի , թէ Լեւոն երկու զաւակներու հայր էր , եւ այն՝ ըստ իս՝ երկուորեակ : Թէ ինչո՞ւ « երկուորեակ » . — վասն զի աեսանք (եր . 44) որ Մարգարիտ Սիս մասած օրը , 6 օգոստ . 1374 , ութամսեաց յդի էր , եւ ծննդաբերութիւնը աեղի ունեցաւ սեպաեմբերի սկիզբները : Արդ այս թուականքն մինչեւ զերոթեան օրը (16 ապրիլ 1375) , որ եօթն ամիս կընէ , ուրիշ զաւակ մըն ալ ունենալը շատ տարակուսական է բնական պատճառներով . հետեւաբար՝ Բարեկմուրի կողմէ 1375 ապրիլի 16-ին արուած տպահովագրին « անձինք զաւակաց նորա » եւ « վասն որդոց » խօսքերէն կարելի է ենթազրել , որ Մարգարիտարի ծնածն երկուորեակ կը համար բլաւ , Ուրիշ կերպով կարելի չէ լուծել այս ինդիքը :

Ե՞րբ միուան ասոնք :

Դարդել եր . 159 կըսէ , թէ 1377-ին իր Կահիրէ գտնուած միշոցին աեսած է « զգուսար նոցա » : Ուրեմն նոյն տարին Լեւոն ու Մարգարիտ ողջ էին իրենց մեկ աղջկով միայն . միւսը մեռած էր 1375-ի եւ 1377-ի միջեւ : Ասիկա կը հաստատուի նաև անով , որ 1380-ի հոկտեմբերին երբ Դարդել Լեւոնի փրկութեան համար Կաստիլյայի թագաւորին կը զիմէ՝ « աղիողորմ բանիւք » կը պատմէ « զնեղութիւնս բանալին եւ զվիշտս թագուհուոյն Մարգարիտայ՝ կնոջ նորա եւ զօրիորդին Մարիամու , գումար նոցա (2) : » Իսկ երկու տարի վերջը , 1382 օգոստոս , Դարդել Կահիրէ վերադարձին բոլորովին մինակ գտած է Լեւոնը . ասոր համար է որ անոնց խօսքը չըներ այլ եւս իր Ժամանակարութեան մէջ : Ուրեմն Մարգարիտա եւ Մարիամի վախճանման թուականն ալ ապահովագր կրնանք գնել 1380 հոկտեմբերի եւ 1382 օգոստոսի միջեւ :

(1) Տե՛ս գրքիս եր . 65—66 եւ եր . 69—70 :

(2) Դարդել , եր . 173 :

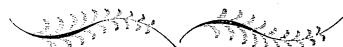
Լեւոնի անհարազատ զաւակներու մասին խօսելու համար հարկ կղգամ նախ մի քանի տող նուիրել անոր ներդին կեանքին :

Լեւոն ի բնէ եկեղեցասէր եւ մանաւանդ մոլեռանդ կաթոլիկ մը եղած է, ինչպէս տեսանք իր թագաւոր օծման օրը : Այս հանգամանքին չնորհիւ է որ ան կրցաւ Եւրոպայի վեհապեաններուն գութը շարժել եւ այս միջոցով ահազին հարստութիւն մը զիզել : Զանազան պատմիներ՝ ինչպէս Wallshingham, Evesham, Buchon եւ ուրիշներ կըսեն թէ Լեւոն Եւրոպայի մէջ աւելի՛ հարուստ եղաւ քան ինչ որ էր իր թագաւորութեան ժամանակ : Սաիկա զրպարտութիւն մը չէ : Երբ Լեւոն Պարիսի մէջ վերջնականապէս հաստատուեցաւ եւ պարիսուհիներու հետ մօտէն մատերմական յարաբերութիւններ հաստատեց, այլ եւս « մնաս բարո՛վ, Հայաստա՞ն . . . » . ալ ո՞վ պիտի մասձէր Հայաստանի մասին, քանի որ փառաւոր եւ հեշտ կեանք մը ապրելու համար ո՛չ մէկ քան կը պակսէր իրեն . պատմւ՝ կար, դրամ՝ կար, ինիկ՝ կար . հոս իր գոյնը բոլորովին գուրս տուաւ, եւ զիզուած հարստութիւնն սկսաւ վասնել աջ ու ձախ, անհաշիւ կերպով, առանց խնայողութեան ու մտածման : Երբ մէկ կողմէ պարիսուհիներու հետ կը գուարճանար, միւս կողմէ ալ իր մեղքերը քաւելու համար եկեղեցիներու նուէքներ կուտար . նոյն իսկ իր հոգիին փրկութեան համար աղօթել տալու պաշտօնով երկու կրօնաւոր վարձեց ու հաստատեց Կեղեսահինեանց վանքին մէջ, հոգալով անոնց ամէն պէտքերը(1) : — Պարիսի Ազգ. Դիւմանարանի ձեռագիրներէն S 3801, թղ. 125 թ., արձանագրելով այս վերջին ըսածո՝ կաւելցնէ, թէ նոյն երկու կրօնաւորներու սկահանման համար կալուածներ գնուեցան եւ Լեւոնի մեսնելէն հաքն Սնզլիայի Հոփքարդ թագաւորին կողմէ արուած նուէքներով անոնց ապրուստն ապահովուեցաւ : Իսկ ուրիշ ձեռագիր մը, K, 168, 14, որ պաշտօնական խումբ մը գրութիւններու բնագիրներն ու պատճէնները պարունակող հաւաքածու մըն է, կը հաստատէ թէ Ֆրանսայի թագաւորն ալ մեծկակ նուէք մը տուած է նոյն նպատակին համար : Հոն Կարոլոս կըսէ . « Մեր յոյժ սիրելի բարեկամ եւ եղբայրակից Լեւոնի՝ բարեյիշատակ հանգուցեալ Հայոց նախակին թագաւորին . . . հոգիին համար կուղենք Կեղեսահինեանց վանքի մեր սիրելի կրօնաւորներուն տալ 2000 ֆրանկ, որուն ապրելիկան [եկամուտ կամ տոկոս] 200 ոսկին գործածուի նոյն եկեղեցին մէջ մշտական երկու կրօնաւոր պահելու նպատակին :

(1) Սպացոյց որ Լեւոն Հայաստանի մասին չէր մտածեր այլ եւս, իր կտակին մէջ քա՛ռ մը չէ լսած այդ մասին, մինչդեռ իր ծառաներն եւն. չէ մոռցած յիշատակել եւ անոնց գումարներ բաշխել :

որպէս զի մեր եղբայրակցին եւ մեր հօգիխն համար ազօթեն մշտնջենապէս: » Ուրիշ տեղ մըն ալ (Տ 3801, թղ. 165) արձանազբուած կը դանենք, որ 1411 յունվ. 26-ին Կարոլոս թագաւորը Լեւոնի կատակատարներուն գումար մը վճարած է, Tournefiz-ի աւատապետական կալուածը գնելու համար, անշուշտ իր եկամուտ կեղեսափնեանց կրօնաւորներու:

Գալով պարփառւհներու, — Լեւոնի կտակին բացարձակ կերպով կը տեսնուի որ իր մահրմական յարաբերութիւններէն յառաջ եկած է, իր կատակին բառերով, «խորթ եւ ապօբէն զաւակ», մը՝ Գուիտոն, որ Ambleux-ի աշաբարակին հարխ բապետ կարգուած է, եւ մինչեւ վերջը Կարոլոս թագաւորին պաշտապանութիւնը վայելած: Իսկ կտակին գրուելէն ետք՝ Լեւոն ուրիշ զաւակի մը հետքերն ալ ունեցած է, որ վերջապէս աշխարհ եկած է եւ Ֆիլիպ անունով միշտառած՝ կամ իր մահէն շատ քիչ առաջ եւ կամ ետքը, ապա թէ ոչ՝ Լեւոն իր կտակին մէջ լուսթեամբ չէր անցներ եւ անշուշտ իր հարսանութիւնէն անո՞ր ալ բաժին մը կը հանէր: Ֆիլիպ Պարիսի Մայր-եկեղեցին մէջ կը պաշտօնավարէր իրքեւ աւագերէց Բրիլ:

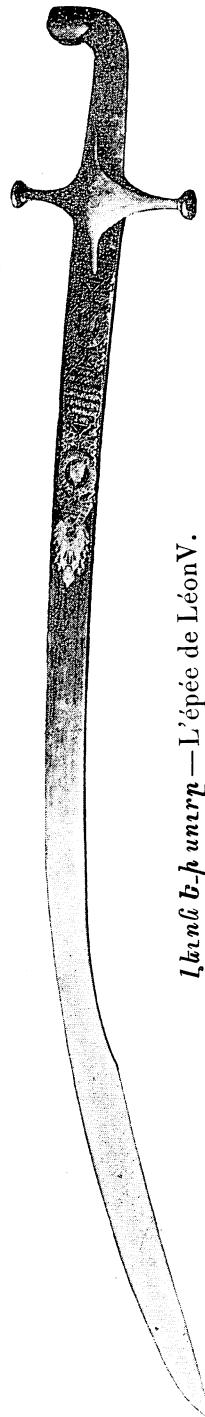

Ի՞՞ն

Լեւոնի սուրբ ու քազը

 մ քննութեանս արդիւնքը ցոյց տուաւ, որ այսօր « Լեւոնի սուրբ » անունով շատ մը սրեր կը դանուին թէ՝ մասնաւոր անհամաներու քով եւ թէ եւրապական այլ եւ այլ թանգարաններու մէջ: Այսպէս՝ Ուրմիայի բնակիչներէն պ. Յովաչփ Մինասևան իր 11 դեկ. 1902 թուակիր նամակով զրկած է ինձ Լեւոնի — աւելորդ է ըսել՝ կեղծ — մէկ սրին պատկերը, հետեւեալ ծանօթութիւնը տալով. « Սուրբ թունանկար սոկի բանուածքնելից մէկը կարգայըւմ է Լեւոն, միւսը՝ Լուսինեան (1): » Իսկ ուրիշ մը՝ պահուած է Սթէնքի Պատմական եւ Ցեղաքանական թանգարանին մէջ: « Գահիրէցի » սառբաղբութեամբ անցորդ

(1) Տե՛ս այս մասին նաեւ պ. Մ. Փորբուգալեանի « Արմենիա » գլուխքի, թիւ 1:

Լեոնի Եղանակը—Լ'Épée de Léon V.

մը անոր նկարագրութիւնն ընելով կահիբէի «Արշալոյս»ին մէջ, (Դ տարի, թիւ 304), հետեւեալը կ'ըսէ. «Հիացումք, յափշաակութիւնդ տակաւ ալէտանջ խորհրդածութիւններու՝ արցունքի կը փափանցուի, երբ, Աստղիկի արձանին խնկարկութիւնդ կաարած պահուղ, մերձակայ թանգարանի մը մէջ, տաշնորդզ՝ լեւոն Շալճեան, Փիրէի հայ արի մակուկավարը, «Մեր լեւոն թագաւորին սուրը տես» կը փափայ ականջդի վար Անտէր, աւերանկ Հայաստանի մէկ խորհրդամշանը՝ աղա՛տ Յունաստանի փառապանծ մուսէտնին մէջ, ո՛հ, սրտաձմլի՛կ լեղելութիւն հայուն համար . . . — Շատ սիրուն եւ շատ գեղեցիկ սուրը մ'է այն : Եթէ չեմ սիսալիր՝ 70-80 հարիւրորդամիթը երկայնութիւն եւ 8-10 լայնութիւն ունի : . . . Եթէ կարելի է հաւաա ընծայել ամէն «ըսուի»-ներու, կ'ըսուի թէ Սնզլիացիի մը կողմէ նուիրուած է Յունաստանի, թէ այս սուրը նմանովութիւն մըն է պարզապէս, եւ թէ իսկականը լոնտոն կը գտնուի: Ոսկեայ կոթին վրայ քանդակուած է նոյեան Տապանը, տակը՝ Ա.Յ. ոսկեզարդ պատեանի կողքերուն վրայ գրոշմուած կան անուններ՝ իրենց պատկերներով . Տիգրան, Արտաշէս, Աշոտին Տիկին, Վարդան, Ներսէս Կամսարական, Գայլ Վահան : Սրտէդ կարծես արրւն կը հոսի, երակներուդ մէջ մահու նման ցուրտ ստրսուռ մը կ'անցնի՝ երբ, այդ ոլիմպական վայրի անձաւահրաշ վեհութեան մէջ, նուազկոս աչքերդ պիտի հանդիպին հետեւեալ ողբին . — Լաց ողիդ | Հայկեսն | Զամիւն | Առիւծոյ | Մինչ նորո | Գեսցի ձեր | Ամրբաւ (։) | Արծուոյ : Ուրեմն այս կեղծ սրին մէկ օրինակն ալ, «իսկականը», լոնտոն կը գտնուի եղե՛ր . . .

Աւելի զարմանալին եւ մանաւանդ հիանալին է վենետիկի Մխիթարեանց թանգարանին մէջ պահուած սուրը, որուն պատկերը կը գնեմ հոս, չնորհիւ ազնիւթարեկամիս՝ Վեր. հ. Եսայի վ. Տայեղիի: Այս սուրը կարեւոր է անոր համար, որ բերուած է նոյն իսկ կիլիկիայի: Ահա թէ ի՞նչ կըսէ այս մասին հ. Ե. վ. Տայեղի, 1903 փետր. Յ-ին ինձ զբկած նամակով .

«Աւելորդ համարեցայ սուրին միւս կողմը լուսանկարել տալ, վրան միայն մէկ արձանագրութիւն ըլլալուն համար: Նկարուած կողմի արձանագրութեան ընթերցուածն է հետեւեալն . նախ եւամնկիւնաձեւին մէջ քանդակուած

Է «Հայր եւ Ռբողի եւ Հոգիա Սր. (Հ. Ալիշան 1863 տարւոյ թաղմավէպի գեկտ. պրակին մէջ, յորում կը նկարագրէ այս սուրը, Սրը (Ս. Ս.)=Աստուծոյ կարդացած է)։ Եռանկիւնաձեւին վրայ գէպի ի վեր կը ծածանին նոյնպէս ոսկեքամուգակ արքունական նշաններ, այսինքն զրոջներ որոնց վրայ նկարուած են գառն Աստուծոյ, Արծուի, Առիւծ եւ Եօթնազլիսեան վիշապ եւ ասոնց մէջ երկու տապարներ, իսկ այս երկու տապարներուն մէջտեղ թագաւորական գայիսո՞նն թէ դաստառակն Քրիստոսի, անորոշ է։ Զմոռնամը ըսելու որ Եռանկեան կեղրոնը կայ աչք մը Եռանկիւնին անմիջապէս վարը՝ բոլորակի մը մէջ՝ քանդակուած է Աստուծածին թագապսակ բազմած աթոռի վրայ եւ Յիսուս մանուկն ի գրկին։ Իսկ բոլորակին եզերքը գըրուած է՝ «+ Ի քեզ Տեր յուսացա մի ամաչեցից յաւիտեան»։ ասկէ ալ քիչ մը վարը՝ արաբական զարդերու մէջ գրուած է՝ «Տուր զորութիւն ծառայի քո կեցո զորդի աղակինո քո եւ արա առ իս նշան բարութեան»։ ասկէ յետոյ կուգայ գարձեալ ուրիշ բոլորակ մը՝ որուն կեղրոնը բազմած է թագաւորն Աեւոն թագի ի գլուխ, խաչ եւ գաւաղան ի ձեռին, իսկ բոլորակին եզերքը քանդակուած է այսպէս։ «+ Ողորմութիւն Ս. Ե. Լեռն թագաւոր Հայոց»։ իսկ գեռ քիչ մը վարն ալ՝ Սաղմոսի հետեւեալ տունը։ «Տեսցեն ատելիք իմ եւ ամաչեսցեն զի գու Տեր օգնեցեր ինձ եւ միսիթարեցեր զիս»։ Սուրին կոնակն ալ նոյնապէս ոսկի տառելով զրուած է։ «+ Ողորմութիւն քով սատակեա զթշնամիս իմ՝ եւ կորո զամենայն նեղիչս անձին իմոյ զի ես ծառայ քո եմ +»։ Իսկ սրոյն միւս երեսը՝ զոր աւելորդ համարեցանք լուսանկարել տալ, զրուած է անմիջապէս կոթին առակը այսպէս։ «Եինեալ ի քաղաքն ի Սիս ի թւին Քի 1366»։ — Այսչափ ինչ սրոյն արտաքին նկարագրին։ Հ. Ալիշանի Բաղմալէպի յիշեալ համարին մէջ գրած համառոտ սատրագրութեան մէջ, մի քանի վրիպակ ընթերցուածներ մուտքած են, որովհետեւ նոյն ատեն զեռ սուրը անձամբ տեսած չէր, այլ ուրիշին տուած տեղեկութեամբ ծանօթ էր։ Իսկ յետոյ երբ նուէր ընդունեցանք զայն ի Պետան Պէյէ, քննելով եւ զննելով իմացուեցաւ որ թէպէտեւ անհարազատ է, սակայն եւ ոչ ալ այնքան նորակերտ է, որով կ'ընծայուի երկար հնութիւն։

«Սուրը գտնուած է 1850 թուականէն բանի մը տարի առաջ՝ Կիւլիկիոյ մէջ, տեղաբնակ Աֆշարներու գլխաւորի մը քով, որն որ հայոյ մը սերունդ ըլլալով, ինչպէս կ'ըսէ Հ. Ալիշան, իմրեւ հայրենական ժառանգութիւն պահած էր, մինչեւ որ 1850ի միջոցները վերոյիշեալ Պետան Պէյը ստացաւ զայն՝ եւ նուիրեց մեր վանքի թանգարանին 1868-9 թուականին։ Սրոյն վրայի թէ արաբական զարդերն եւ թէ բոլոր արձանագրութիւններն ընալիր ոսկով քանդակուած են։ Իսկ կոթին բանատեղի խաչաձեւին վրայ

կը նշմարուին գծաղարդեր բայց հաղիւ տեսանելի : Կոթը մերկացած է իրեն յարմար եւ վայելու չափերէն կամ քարերէն :

Այս սրին վրայ գրուած « 1366 » թուականը միայն կը բաւէ հաստատելու թէ կեզծ է ան . վասն զի Լեւոն և թագաւորած է 1374-ին միայն , իսկ Լեւոն Դ՝ 1320—1342-ին : Ուրեմն նոյն թուականին Լեւոն անունով թագաւոր չենք ունեցած , այլ Կոստանդին Դ , որուն իշխանութիւնը տեւած է 1365—1373 :

Թիֆլիսի Կեղրոնական Գրավաճառանոցի հին մէկ Յուցակին մէջ ալ կը կարգամ զոյութիւնը կէս տպագրական թերթէ բաղկացած տեսրակի մը , տպուած ի Թիֆլիս 1873 թուին , հետեւեալ խորագրով . « Սուր Լեւոնի Զի , թագաւորի Հայոց » : Ասիկա չեմ տեսած . հետեւաշար չեմ կրնար կարծիք յայանել այս մասին :

Գալով Լեւոնի իսկական սրին , անիկա Եղիպառս տարուած պիտի ըլլայ , իբրեւ թանկազին նուէր մատուցուելու համար սուլտանին . բայց անոր հետքն առ այժմ կորսուած է . թերեւս օր մը թանգարանի մը անկիւնէն զանուի , եւ հրապարակ հանուի : Մի եւ նոյնը կրնամ ըսել նաեւ Լեւոնի թազին համար , թէեւ իր յուղարկաւորութեան նկարագրութեան մէջ (եր. 127) տեսանք թէ « զլիսոն քով դրուած է իր ոսկեղէն թագը : » Այս նկարագրութիւնը ճիշտ է . միայն պէտք է վիանալ , որ Լեւոն Թրանայի՛ մէջ շինել տուած է զայն , ինչպէս շինել տուած է նաեւ թագաւորական կնիք մը , զոր պիտի տեսնենք վարը : — Հաւանական է որ ուրիշ սուր մըն ալ շինել տուած ըլլայ Եւրոպա անցնելէ ետք . բայց այս մասին յիշասակութիւն մը չեմ գտած տեղ մը :

ԽԵ

ԼԵՒՈՆԻ ՊՐԱՄՆԵՐԸ

Եմ գիտեր թէ Լեւոն իր կարճ եւ տագնապալից իշխանութեան միջոցին ժամանակ ունեցա՞ւ դրամ տպելու , թէեւ մեր միջանուն զրամագէտն՝ ողբացեալ հ . Կղեմէս վ . Սիպիլեան իր Դասաւորութիւն Ռուբենեան դրամոց խորագիր երկասիրութեան մէջ մի առ մի նկարագրած է վերջին Լեւոնի անունով զանազան զրամներ , որոնց տեսակները

տպուած են նաեւ զրքիս մէջ , եր. 60 (1) : Եթէ ձիշտ են այս դրամները , կրնայ ըլլալ որ անոնց մէկ մասն իր տակաւին կրպրոս գանուած ժամա-

նակ եւ իր կողմէ կարգուած խնամակալներու միջոցով ապուած ըլլան :

Այս դրամներուն տեսակներն են՝ արծաթ, արծաթապղինձ եւ պղինձ .

ուկի դրամ չէ զանուած մինչեւ հիմա , եւ հաւանական է որ չէ ալ տպած :

Դրքիս 60-րդ երեսը տպուած դրամներէն թիւ 1 կը ներկայացնէ արծաթապղինձ մը , որուն ա կողմը դրուած է՝ Լեհին թ.Ա.Գ.Ա.Ի.Ո եւ բ կողմը՝ ԱՄԵՆԱՅՅՆ ՀԱՅ :

Թ. 2 եւ 3՝ արծաթ են . ա կողմը՝ Լեհին թ.Ա.Գ.Ա.Ի.Ո.Ր ՀԱՅ եւ բ կողմը՝ ՇԻՆԵԱԼ ի ՔԱ.Ղ.Ա.Բ.Ն Ս :

Թ. 4՝ արծաթապղինձ է . ա կողմը՝ Լեհին թ.Ա.Գ. եւ բ կողմը՝ Ա.Ի.Ո.Ր ՀԱՅՈՅ :

Թ. 5՝ նոյնպէս արծաթապղինձ . ա կողմը՝ Լեհին թ.Ա.Գ.Ա.Ի.Ո.Ր եւ բ կողմը՝ ԿԱ.ՐՈՂ.ՈՒԹ.ԲՆ : Վիեննայի Միսիթարեանց Թանգարանին մէջ կայ օրինակ մը , որուն վրայ զրուած է՝ ԿԱ.ՐՈՂ.ՈՒԹ.ԲՆ Ա.Ս(առւծոյ) :

Թ. 6՝ պղինձ . ա կողմը՝ Լեհին թ.Ա.Գ.Ա.Ի.Ո.Ր եւ բ կողմը՝ ԱՄԵՆԱՅՅՆ ՀԱՅ . . . :

Թ. 7՝ պղինձ . ա կողմը՝ Լեհին թ.Ա.Գ.Ա.Ի.Ո եւ բ կողմը՝ ԱՄԵՆԱՅՅՆ ՀԱՅՈ :

Թ. 8՝ պղինձ . ա կողմը՝ Լեհին թ.Ա.Գ.Ա.Ի. եւ բ կողմը՝ ՔԱ.Ղ.Ա.Բ :

հԶ

Զինանօանի , կնիք եւ ձեռնազիր Լեւոնի

 Երկայ աշխատութեանս 75-րդ երեսը դրուած պատկեր մը ցոյց կուտայ , թէ ի՞նչ ձիւ կը կրէին Լեւոնի զինանշանները Մագրիդի եւ Պարիսի մէջ : Մագրիդի յատուկ զինանշանները Փորագրել առւած է Լեւոն իր տանուտիրութեան ժամանակ գործածած

(1) Այսեղ շնորհակալուքիւն կը յայտնեմ Վեր. հ. Վարդան վ. Մել-քամեդեկեանի , որ հանեցաւ Վիեննայի Միսիթարեանց Թանգարանին նոխ հաւաքածուեն հ. Սիպիլեանի կողմէ Լեւոն Ե-ի ընծայուած դրամներուն կաղապարներն ու պատկերները դրկել ինձ :

կնիքին վրայ, որով կնքուած է եր. 96-ի մէջ յառաջ բերուած հրովարտակը: Այս զինանշաններուն լեւոնի կողմէ Պարփսի մէջ գործածուածէն տարբերութիւնը սա է, որ մէջտեղի երուսաղէմեան հինգ խաչերու վորսարէն՝ Կաստիյայի յատուկ աշտարակները գրուած են հոն. իսկ երկու կողմի առիւծները մնացած են նոյնութեամբ: Արդ՝ մեր պատկերին վերի կողմինը կը ներկայացնէ լեւոնի Ֆրանսայի մէջ գործածած զինանշանները, ինչ որ աեսանք չիրմին վրայ ալ, իսկ տակինը՝ Սպանիայի մէջ գործածածը: — Հին տոհմանշաններու ուսումնասիրութիւնով պարապող մամագէաներու համաձայն՝ լեւոնի զինանշաններուն մէջ գտնուած առիւծներէն մէկը, որ համակ ոսկեզօծ գաշտի մը մէջ նկարուած է եւ ուսին վրայ կը կրէ ոսկի խաչ մը, կը ներկայացնէ Հայաստանը. իսկ միւս արծաթի եւ կապոյտ երեղաւոր կողմը, առիւծով միասին, որ կը կրէ ոսկի թագ մը, կը ներկայացնէ կիպրոսի լուսինեանները:

Քոյ. Բան: 10: 2

Սուրագրութիւն լեւոն Ե-ի
Signature de Léon V.

Կնիք լեւոն Ե-ի
Sceau de Léon V.

Գալով լեւոնի կնիքին, այս ալ երկու աեսակ է. մին շինուած է Մազրիդի մէջ, իսկ միւսը՝ Պարփսի մէջ: Այսաեղ գրած պատկերս կը ներկայացնէ Մազրիդի կնիքը, որ Պարփսի կնիքէն կը աարբերի միայն վահանին մէջտեղի պատկերով. հոս, Մազրիդի մէջ, զրած է Կաստիյայի յատուկ աշտարակները, իսկ Պարփսի մէջ գրած է երուսաղէմի յատուկ հինգ խաչերը, Վահանին երկու կողմը մէկ մէկ առիւծ քանդակուած են, որոնք բանած են թագակիր զրահ մը. թագին մէջէն դուրս կուզան բոցեր, եւ բոցերուն մէջէն՝ թագակիր առիւծի մը զլուխը: Բոլորափը՝ շրջանակի մը մէջ գրուած է. S' LEONIS QVINTI REGIS ARMENIE. այսինքն՝ «Կնիք = Sigillum) լեւոնի հինգերորդի թագաւորին Հայոց»:

Ինչպէս կը հետեւի, այս երկու կնիքներն ալ կիլիկիայի մէջ չին գործածուած երբեք, այլ միայն Եւրոպայի մէջ: Արդէն կնիքին ձեւն ալ կը

մատնէ թէ Եւրոպայի մէջ շինուած է, նմանողութեամբ եւրոպական իշխաններու կնիքին։ Այս կնիքը շատ մնձ նմանութիւն ունի Ֆուստոն Գ-ի կնիքին, որ հրատարակուած է Թրուաստարի պատկերագարդ տպագրութեան մէջ, եր. 632։ Դժբախտաբար չենք զիտեր, թէ ի՞նչ եղաւ Լեւոնի մատանին, որ կը կրէր Հայոց արքայական նշանները, ինչպէս տեսանք եր. 62, եւ որ իր կողմէ յանձնուած էր Դարդելի։ Ասիկա լոյս մը կրնայ սփոել Լեւոնի գործածած զինանշաններուն վրայ։

Միակ վաւերագիրն որ Հայոց վերջին թագաւորին կնիքով եւ միանգաւաճն ստորագրութիւնով հասած է մեզ՝ Մադրիդի Դիւանարանին մէջ պահուած 20—305—60 թիւ հրովարտակն է, որուն թարգմանութիւնը տուած եմ գրքիս մէջ, եր. 96։ Այս հրովարտակին տակ Լեւոն իր ձեռքով գրած է Roy. Lyon: V: 1 — այսինքն՝ « Լեւոն թագաւոր Ե. Ի(շխող = Régnant) »։ Զարմանալի է որ Թրանսայի մէջ գործածած պաշտօնագրերուն վրայ իր ստորագրութիւնը չէ վրած, այլ միայն կնիքը, ինչպէս աեսանք օրինակները։

ԻԵ

Լեւոնի պատկերն ու կիսարձանը

Եր վերջին թագաւորին ստատկերը, որչափ գիտեմ, երեք տեղ մրայն հրատարակուած է։ 1) ստաներին քառահատոր գրքի մը մէջ — Historia de la villa y corte de Madrid, որուն հեղինակներն են՝ José Amador de los Rios y Juan de Dios de la Rada y Delgado, ստպ. Մադրիդ 1860, — թերեւս Լեւոնի Մադրիդ գտնուած ժամանակ պատրաստուած նկարի մը վրայէն չինուած։ 2) Լեւոնի մի եւ նոյն պատկերը ներկայացնող լու սանկար մը, գնուած Մադրիդի մէջ, չնորդիւ պ. Լեւոն ձէլահիբնեանի։ 3) Պարիսի Մասեաց Աղաւնի հանդէսին մէջ, Գրքիս մէջ գրուած պատկերներէն եր. 37-ինը պատրաստուած է Մադրիդէն բերուած լուսանկարին վրայէն, որ՝ ինչպէս ըսի, ճիշտ նման է

Վերոյիշեալ զբքին մէջի պատկերին, հտ. Ա., եր. 401։ Հաւանական է որ երկուքն ալ մի եւ նոյն աղբիւրէ օգտուած ըլլան, եթէ իրարմէ չեն օրինակած։ Իսկ զրքես եր. 91-ի պատկերը պատրաստուած է Մասնաց Աղաւնիի հրատակածին վրայէն, 1855 եր. 18։

Մեզ համուր հետաքրքրականն այն է, որ Մադրիդի պատկերին մէջ կեւոն ներկայացած է բոլորովին արեւելեան տարազով, — զլուխը փաթթոց, մէջքը զօտի, գէմքը չածիլուած։ մէնչեռ Մասնաց Աղաւնիի մէջ կեւոն ներկայացուած է իրեւե կատարեալ եւրոպացի, ինչպէս է նաև կեւոնի կիսարձանը։ Երկուքին տարբերութեան պատճառն այս կրնայ ըլլալ, որ կեւոն արաբական երկրէ մը — Եզիզատոսէ — նոր զուրս ելած՝ չէր մոռցած գեռ արեւելեան սովորութիւնները, ուստի՝ կը պահէր թէ՛ փաթթոցը, թէ՛ մօրուքն եւ թէ պեիսերը։ Կեւոնի փաթթոց կրելը սևանիք ուրիշ տեղ (եր. 79), երբ Կաստիյացի Յովհաննէս Ա. թագաւորին առջեւ «իր գլխարկն ու փակեղն հանեց, ի նշան խոնարհութեան եւ երախտաղիւտութեան։» Այսուեղ, ինչպէս զիտել տուած եմ արգէն, «փակեղ» բառին սպաներէնն է capirote, ֆրանսերէն chaperon, որ կրնայ թարգմանուիլ նաև փաթթոց։ Վասն զի սպան։ capirote եւ ֆրանս։ chaperon ուրիշ բան չեն այլ տեսակ մը փաթթոց, որ հին ժամանակ Եւրոպայի մէջ կը գործածուէր իրբեւ զիտարկ կամ անոր մէկ զարզը (1)։ Միւս կողմէ ալ զիտենք, թէ Սնիի մէջ գանուած է Գաղիկ Ա. Բագրատունի թագաւորին արձանը, նոյնպէս զլուխը փաթթոցով, որ զարձեալ արաբական ազգեցութեան արդիւնք է։ Բայց կեւոնի կիսարձանն այսպէս չէ, այլ զլուխը կը կրէ արքայական թագ մը։

Այս կիսարձանը կը գանուի Վերսայի թանգարանին մէջ, գետնաշարկի արձաններու կտրղին, և կը կրէ 292 թիւը։ Գրքիս 110-րդ երեսը զրուածը՝ իմ ձեռքովս յիշեալ կիսարձանին վրայէն ուղղակի լուսանկարուած մէկ պատկերն է։ Կիսարձանը քարէ չէ սակայն, այլ զամէ ձուլուած մը, որ կատարուած է Սէն-Դընիի գերեզմանաքարին վրայէն, ինչպէս կը ծանուցանէ վրայի պիտակին զրութիւնը։ «Léon V de Lusignan. Roi d'Arménie. + 1393. Basilique de Saint-Denis.»

(1) *La Grande Encyclopédie*, հս. ՓԱ, եր. 859 թ, Chaperon բառին առջեւ կուտայ նետեւեալ տեղեկուրիւնը։ «On le roulait autour de la tête de plusieurs façons en forme de turban, jusqu'au moment où il devint un véritable chapeau.»

ԽԸ

Կարոլոս Դ զերման կայսեր թղթին առքին

Կրութեան մէջ Լեւոնի ստացած մխիթարակոն թղթեան մէկ հատը միայն ծանօթ է մեզ, այն ալ եթէ վաւերական համարակի : Այս նամակին թարգմանութիւնը տեսանք արդէն , եր. 61. իսկ բնագիրը կը գնեմ գրքիս վերջը, Document V. Նամակին իսկական բնագիրը չկայ, քանի որ Լեւոնին զրկուած է , բայց օրինակը պահուած է Գերմանիայի Կարոլոս Դ կայսեր թղթակցութիւնները պարունակող հաւաքածուին մէջ , որմէ Եւրոպայի գանազան մատենագրաններուն մէջ կը զբանուին օրինակներ : Իու հրատարակածս է Հայոցիցի Քաղաքացին Մատենագրանի Տեռագրերէն Rep. II, fol. 71, ք. 11-ի համեմատ : Ամենահին օրինակը կը գտնուի Գէօրլիցի Milichsche Bibliothek-ին մէջ , թիւ 190 : Նամակիս իր վերնագիր հետեւեալը զրուած է . Imperator scribit Regi Armanie compaciendo sibi super affectionibus suis — այն է՝ «Կայորը Հայոց թագաւորին զրեց , յայտնելով իր համակրութիւնը՝ անոր կրած վիշտերուն համար : » Տարակոյս չկայ թէ հոս յիշուած Արմանիա անունը պէտք է կարդալ Արմենիա, չնայելով որ Լայպցիդի Համաւարանի Մատենագրանին մէջ պահուած ուրիշ օրինակ մը — ms. 1273a — զրած է՝ Արմամե , ո եւ ի տառելը միացած կարծելով եւ ու կարդալով . իսկ Լեւոնին ուղղուած ըլլալն անկէ կը հետեւցնեմ , որ կարուս Դ թագաւորած է 1346-էն մինչեւ 1378 , այսինքն ճիշտ այն ասրիներուն մէջ երբ Լեւոն և գերութեամբ կը տառապէր . ուստի՝ չեր կրնար Լեւոնէ զատ մէկուն զրած ըլլալ :

Ոմանք կը կարծեն թէ այս նամակը գորոցականի մը զրչին արդիւնքն է , իբրեւ նիւթ շարագրութեան , եւ ո՞չ թէ իսկական նամակ մը : Ասոր ապացոյց կը բանեն զրութեան ոճն ու քերականական եւ ուղղագրական բազմաթիւ սխալները : Այս կարծիքին վրայ հաստատապէս կը պնդէ եւ նոյն իսկ կարտօնէ զիս իր անունով յայտարարել զայն դիտնական բարեկամու պ. Ch. Kohler.

ՅԱԿԵԼՈՒՄԾ

Լետնի մեռնելին եսք

Հայոց թագաւորութեան շարունակումը

յն տարին որ կեւոն իր մահկանացուն կնքեց Պարիսի մէջ, Կիպրոսի Յակոբ Ա. կամ Ճագէթ թագաւորը (1382—1398) « Հայոց թագաւոր » պսակուեցաւ Կիպրոսի մէջ : Ասիկա պարզապէս անուանական տիտղոս մըն էր, որ կաւելնար Կիպրոսի թագաւորներու տիտղոսներուն վրայ . այս կարգէն էր նաև Կիպրոսի թագաւորներուն արտաւծ « Երուսաղէմի թագաւոր » տիտղոսը : Բայց կերեւի թէ Կիլիկիայի Հայերն իբրեւ օրինաւոր թագաւոր ճանչցած են Յակոբն ու իր յաջորդները. վասն զի առաջին անգամ կ. Պոլսի Հայաստան լրագրին մէջ (31 Յունի. 1852 թ.) եւ յետոյ Դիւլօրիէի շատ անգամներ յիշուած գրքին մէջ (եր. 737) հրատարակուած յիշատակարան մը, որ զրուած է Տաղարանի մը վերջը, հետեւեալ յայտարարութիւնը կընէ . « Արդ զբեցաւ եղան(ակ)աւոր առարան հին եւ նոր, զոր առաջին սուրբ հարքն են եղանակեալ ի թուխն Պետ (=1395), ի հայրապետութեան տեառն Կարապետի եւ ի թագաւորութեան Կիպրոսի Ճագէթի, որ եւ Հայոց այլ աւրհնեցաւ եւ անուանեցաւ թագաւոր : Գրեցաւ ձեռամբ վերջին եւ մեղսաթաւալ եւ անարժան գծաւզի Եսայի աբեղայի, ի ք(աղաքն) Սիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Նիկաւ(ղայ)ոսի եւ կենսակիր սուրբ նշա(նին) Զորոյ վանից եւ (Արքայ)Կաղնոյ եւ Վահկայիր սուրբ հաշանին, եւ աջոյն սուրբ Լուսաւորչին, ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ Յեսու փիլիսոփային, որոյ տէր ողորմեցի . . . » :

Յակոբ Ա.-ի մեռնելէն ետք կիպրոսի, Երուսաղէմի եւ Հայոց թագաւորութիւններն անցան իր զաւկին՝ Յանոսի (1398—1482): Յանոս Գենուացիններու եւ Եգիպտասի սուլտանին գէմ պատերազմ հրատարակեց, բայց սուլտանէն չարաչար յաղթուելով գերի բռնուեցաւ, եւ մեծ փրկանք ու տարեկան տուրք մը վճարելով միայն կրցաւ ազատիւ :

Յանոսի յաջորդեց իր որդին Յովհաննէս Բ (1432—1458), որուն երկու գաւակները — Կարլոստատ ու Յակոբ — իրենց հօր մեռնելէն ետք՝ գահին ալիրանալու համար իրարու հետ թշնամացան: Եւ որովհետեւ Կարլոստատ Յովհաննէսի օրինաւոր աղջիկն էր, իսկ Յակոբ՝ անհարազատ, թագաւո-

րական իշխանութիւնն անցաւ Կարլոստացի (1458—1460), որ երկրորդ ամուսնութիւնով մը միացաւ Սալոմիայի Լուգովիկոս Բ զքսին հետ. բայց քիչ ժամանակէն իր անհարազատ եղբայրն Եղիպտոսի սուլտանին օգնութեամբ գրաւելով գահը (1460—1473), Կարլոստա ստիպուեցաւ Հռոմ ապաստանիլ, ուր եւ մեռաւ անզաւակ, եւ մարմինն ամփոփուեցաւ Ս. Պետրոսի գետնաղամբաններուն մէջ (16 յուլիս 1487):

Յակոբ Բ 1472-ին ամուսնացաւ Վենետիկի գոմերէն Մարկոս Կորնարոյի թոռնորդի Մարկոս ասպետի աղջկան՝ Կատարինէի հետ։ Ասիկա Վենետիկի իշխանութեան կողմէ ծուղակ մըն էր որ կը լարուէր Կիպրոսի թագաւորութեան դէմ։ Եւ երբ Յակոբ դիպուածով (?) մեռաւ, իշխանութիւնը ժառանգեցին Կատարինէ Կորնարոն եւ Յակոբ Գ (1473), որով յդի էր Կատարինէ։ Այս միջոցին Կիպրոսի մէջ ապստամբութիւն մը ծագեցաւ, որուն հետեւանքն այն եղաւ, որ Վենետիկի իշխանութիւնը՝ թէ՛ այրի թագուհին եւ թէ նորածին՝ թագաւորն իբրեւ վենետիկեցի պաշտպանելու պատրուակով՝ իր « հովանաւորութիւնը » (!) տարածեց Կիպրոսի թագաւորութեան վրայ. Եւ, որպէս զի յաջողութիւնը կատարեալ ըլլայ, հազիւ մէկ տարեկան մանուկ թագաւորն ալ թունաւորելով՝ Կորնարոն իր ձեռքին մէջ առաւ։

Յակոբ Գ-է ետք Կորնարո վենետիկեցիներու օգնութեամբ գահը բարձրանալով (1474) իր առաջին գործն եղաւ, իր երախտազիտութիւն տպել տուած զրամին վրայ նշանակել իր վենետիկեան ծագումը — « +KATERINA : VENETA : REGIAN | IERVSALEM · CIPRI · ET · ARMI · AL · ». այսինքն՝ « + Կատարինէ վենետացի, թագուհի | երուսաղէմի, Կիպրոսի եւ Հայաստանի »։ Բայց, ինչպէս ըսի, ասիկա Վենետիկի Ծերակոյտին կողմէ լարուած ծուղակ մըն էր, որ իր արդիւնքը տուաւ քիչ ժամանակէն։ Եւ Կորնարո՝ Ծերակոյտի ստիպումին վրայ՝ հրաժարելով գահէն (26 փետրվ. 1489) Վենետիկ առաջնորդուեցաւ, ուր իշխանութիւնը մեծամեծ պատիւներ ընծայեց անոր, գէթ սիրտն առնելու համար։

Կորնարոյի մահով (10 յուլիս 1510) վերջ գտաւ Կիպրոսի Լուսինեանց իշխանութիւնը, որուն հետ բոլորովին վերցաւ նաեւ Հայաստանի անուանական թագաւորութիւնը։

Այսօր ո՞ր ճամբորդն որ Վենետիկ երթայ, կարելի չէ առանց Սան-Սալւատորէ կամ Ս. Փրկչի եկեղեցին այցելութիւն տալու ետ դառնայ։ Հոն, այդ անշուք եկեղեցին սալայատակներէն մէկին տակ կը հանդչին Հայոց վերջին թագուհիին՝ Կատարինէ Կորնարոյի ածիւնները։ « Տապանը քարայատակի մաս կը կազմէ. վրայէն կոխկրաելով կ'անցնուի դռնէ մը որ եկեղեցւոյ քոլոզներէն մին կը հանէ, » ինչպէս կը գրէ ինձ Վեր.

Հ. Ներսէս վ. Տիբացուեան իր 21/7/1907 թ. նամակով : Տապահաքարին վրայ կը կարդացուի հետեւեալ պարզ արձանագրութիւնը .

D. O. M.
Catharina Corneliae
Cypri Hierosolymorum
ac Armeniae reginae
cineres

այսինքն՝ «ՈՐ էՆ. Կատարինէ Կորնաբոյի՝ Կիպրոսի, Երուսաղէմի եւ Հայաստանի թագուհւոյն աճիւնք : » Այս վերջին բառն անոր համար զբուածէ, որովհետեւ Կատարինէի մարմինը նախ եւ առաջ թաղուած է Ս. Սուաքելոց եկեղեցին, բայց դար մը ետք՝ նորոգութեան ժամանակ՝ աճիւնները փոխադրուած են Ս. Փրկիչ (1):

Կատարինէ Վենետիկ փոխադրուելէ ետք ապրած է Ազոլոյի մէջ, որ անոր ընծայուած է կառավարութեան կողմէ. իսկ մահը պատահած է Վենետիկ, իր հօրենական տունին մէջ :

Հայոց ախտղոսաւոր թագուհին Ազոլոյի պալատը թանգարանի եւ քաղաքային վարչատունի վերածուած է հիմա :

* * *

Կիպրոսի թագաւորներուն «Հայոց թագաւոր» ախտղոսը կրելնուն իրը ապացոյց՝ կարելի է յիշատակել այս վերտառութեամբ բազմաթիւ զրամներու գոյութիւնը, որոնք կը պատկանին Յանոսի, Յովհաննէս Բ-ի, Լուգովիկոսի, Յակոբ Բ-ի, Կատարինէ Կորնարո-Յակոբ Գ-ի (միասին), եւ Կատարինէ Կորնարոյի (առանձին): Այս վերջինիս մէկ զրամը տեսանք վերը. իսկ ուրիշ օրինակ մըն ալ տալու համար այս անհամ առնենք Յակոբ Բ-ը, որուն զրամներուն վրայ կը կարդանք. «IAC. O. BS DEI G.» իսկ միւս կողմը՝ «R. IERVS. CIPRI. ET ARMIA.» այսինքն՝ «Յակոբ, շնորհիւն Աստուծոյ, | թագաւոր Երուսաղէմի, Կիպրոսի եւ Հայաստանի(2): Նոյնպէս եւ

(1) Կատարինէ Կորնարոյի մասին ընդարձակ յօդուած մը գրած է Բազմավեպի 1898—99 տարիներուն մէջ Վեր. հ. Յովհ. վ. Թորոսեան. Խակ Կիպրոսի Լուսինեաններու մասին նոյն հանդեսի 1881—82 տարիներուն մէջ ամփոփ տեսութիւն մը հրատարակուած է: Մասնաւորապէս կը յանձնարարեմ կարդալ Բակուրանի «Կիպրոս կղզի» ընթիր գործը :

(2) Տե՛ս Collection de M. Charles de l'Ecluse. Monnaies orientales. Պարիս 1888, եր. 92: Տե՛ս նաև Նլումբերգերի «Կատին Արեւելի դրամագիտութիւն» ը, եր. 197—204:

ևաց Գլխաւորներուն զրամներ, որ « Թագաւոր Կիպրոսի և Երուսաղէմի » տիտղոսը կը կրեն, բայց ոչ բնաւ « Հայաստանի » :

Ամենայն յարգանոք

Նախարար

Ե. Փռնցիոյ Վայշիս »

Գալով այն կարծիքին, որ իբր թէ Խոալիայի վեհապետներն իրենց պաշտօնական զրութիւններուն մէջ « Հայոց թագաւոր » տիտղոսն ալ կը գործածեն, բոլորովին սխալ է : Ահա՛ թէ ինչ կը գրէ լոնձ այս մասին խոալիայի հայերէնապէտ ուսուցչապետն պ. Ե. Տէցա իր 21 գեկտ. 1906 թ. նամակով : « Վերջապէս ամենայն Խոալիայի թագաւոր մը ունինալով, որ միւս բոլոր իշխանութիւններու վերջ տուաւ, այդ տիտղոսով գոհացաւ. և Պո-ի ափունքէն վերցան անհետացան Երուսաղէմի, Կիպրոսի, Հայաստանի նման ամէն տեսակ պարապ տիտղոսներ : »

Վերջացնելու համար այս խնդիրն ալ, նոյնութեամբ կը գնեմ հոս Խոալիայի արդի Վեհապետին զրկած մէկ նամակիս պատասխանը, որ մեր ինդիքը լուսաբանող անհերքելի վաւերագիր մըն է .

MINISTERO DELLA R. CASA

Sant' Anna di Valdieri, le 10 août 1907

DIVISIONE PRIMA

No 8095

Monsieur,

Chargé de faire réponse à la requête que vous venez d'adresser à mon Auguste Souverain, je m'empresse de vous signifier que Sa Majesté le Roi Victor Emmanuel III fait seulement usage du titre de Roi d'Italie.

Je profite de l'opportunité pour vous assurer, Monsieur, de ma considération distinguée.

Le Ministre de la Maison Royale d'Italie

E. PONZIO VAGLIA

Mr. K. J. Basmadjian

Officier d'Académie

Paris

9, Rue Gazan

ՅԱՆԿ ՊԱՏԻԵՐԱՅ

ԵՐԵՒ

Լեռնի կիսարձանն ու սորագրութիւնը	Ա
1. — Կեղեսինեանց զօրանոցը	2
2. — Կեղեսինեանց եկեղեցին	3
3. — Տուրելի պալատը	23
4. — Ա. Պօղոսի եկեղեցին	29
5. — Լեռն Ե, քագաւոր Հայոց, տաճուտէր Մարդիդի եւալին (սպանիական աղբիւրէ)	37
6. — Յովհաննէս Ա, քագաւոր Կաստիլյայի	42
7. — Սիս, վերջին մայրախաղամ Հայոց	55
8. — Լեռն Ե.ի դրամները	60
9. — Պետրոս Գ, քագաւոր Արագոնի	68
10. — Լեռն Ե-ի զինանշանները	75
11. — Լուվրի պալատը.	84
12. — Լեռն Ե (լոս Մասեաց Աղաւնիի)	91
13. — Կարոլոս Զ, քագաւոր Ֆրանսայի	103
14. — Լեռն Ե-ի կիսարձանը (Վերայի քանզարանէն)	110
15. — Հոփարտ Բ, քագաւոր Անգլիայի	120
16. — Սկն-Դընիի աբբայարանը	126
17. — Գեզը սպամբանի, ուր կը պահուին Լեռնի ոսկեմերը	138
18. — Լեռն Ե-ի սուրբ	152
19. — Սորագրութիւն Լեռն Ե-ի	156
20. — Կնիք Լեռն Ե-ի	156

Առանձին հրատարակուած պատկերներ

- 1 — Գաբրիէլ Էզմայեան
- 2 — Դամբարան Լեռնի Ե Լուսինեան
- 3 — Երկու նմանահանուած անդորրագիր Լեռնի

Կողին վրայ

Լեռնի սորագրութիւնն ու կնիքը
Լուսինեան դդեակն, այժմ աւերակ, ի Պուատու (Ֆրանսա)

ՑԱՆԿ ԳԼԽՈՅ

	Երես
Յառաջաբան	Դ
Ա. — Կեղեսիթեանց եկելեցին	1
Բ. — Ս. Պօղոսի եկելեցին եւ պալատը	4
Գ. — Տուրեկի պալատը	6
Դ. — Սկն-Ռւենի պալատը	7
Ե. — Կիլիկիայի հայ քագաւորութիւնը եւ մեր խնամութիւնը Լուսինաններու հետ	9
Զ. — Լուսինանները	13
Է. — Հինգ քէ երկու լատին քագաւոր	15
Ը. — Գուլիտոննեն մինչեւ Լւտոն Ե	20
Թ. — Լւտոնի ծագումը, առօսութիւնն ու քագաւոր պատկուիլը.	38
Ժ. — Լւտոնի քերութիւնը	47
ԺԱ. — Լւտոնի գերութիւնը	56
ԺԲ. — Լւտոնի ազատութեննեն մինչեւ սպամիս հասճիլը.	73
ԺԳ. — Լւտոնի Սպամիս. Տանուտք Մադրիդի, Վիլարեալի եւ Անդուխարի	78
ԺԴ. — Լւտոնի Պարիս	101
ԺԵ. — Լւտոնի Լոնդոն	112
ԺԶ. — Լւտոնի վերադարձ ի Պարիս	119
ԺԷ. — Լւտոնի մահն ու քաղումը	125
ԺԸ. — Լւտոնի կտակը	127
ԺԹ. — Լւտոնի շիրիմն եւ անոր աւրուիլը	136
Ի. — Լւտոնի հիմակուան գերեզմանը	143
ԻԱ. — Ուր են ուկրեները	144
ԻԲ. — Հայոց քագուհին գերեզմանը	146
ԻԳ. — Լւտոնի հարազա եւ անհարազա զաւակները	148
ԻԴ. — Լւտոնի սուրբ ու քագը	151
ԻԵ. — Լւտոնի դրամները	154
ԻԶ. — Զինանշանք, կնիք եւ ձեռնազիր Լւտոնի	155
ԻԸ. — Լւտոնի պատկերն ու կիսարձանը	157
ԻԹ. — Կառուս Դ Դերման կայսեր բղիքն առքիւ	159
ԱԶԳԱՅՈՒՅՈՒՆ. — Լւտոնի մեռնելին եւ Հայոց քագացներու	160
ԱՅԻՆՈՒՅՆ. — Լւտոնի մեռնելին եւ Հայոց քագաւորութեան ըստունակումը	161

